

DUE DATE SLIP

GOVT. COLLEGE, LIBRARY

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DTATE	SIGNATURE

मध्यकालिकः संस्कृतनाटकालोकः

लेखक

रामजी उपाध्याय

एम ए, डी फिल, डी लिट्
मीनियर-प्रोफेसर, संस्कृत-विभागाध्यक्ष
सागर विश्वविद्यालय, सागर

प्रकाशक.

भारतीय-संस्कृति-संस्थानम्

नारीबारी, इलाहाबाद

प्रथम-संस्करणम्
वि० सं० २०३७

मूल्यम् : २५ रुप्यकाणि

मुद्रक :
एकेडमी प्रेस,
६०२ दारागंज
इलाहाबाद

हरिजनोद्धागमहात्मने

"श्रीवलदेव चौबे" इति विश्रुतनाम्ने

सत्यानन्द-स्वामिने

ग्रामाद् ग्राम व्रजन् देवोऽसृजद् दृष्टिं पराङ्मुखीम् ।

सत्यानन्द-स्वरूपाय तस्मै ग्रन्थं समर्प्यते ॥

भूमिका

‘मध्यकालिक संस्कृतनाटकालोक’ इति ग्रन्थे ख्रीष्ट सवत्सरस्यानवम शताब्दे पञ्चदश शताब्द-पर्यन्तं संस्कृत रूपकाणामितिहासो विकास-क्रमेण विरचितः । सदसद्विवेकाद् विरता प्रायशो वेदेशिका एव भारतीयविद्या-धोरेया, येषां परवर्तिषु संस्कृत-काव्येषु रूपकेषु वा किमपि श्रेष्ठतत्त्वं न दृष्टम् । अन्यच्च तेषां विद्वद्भवनं यन् ते भारतीयरत्न-प्रकर्षमेतेषु रूपकेषु प्रेक्षितुं न पारयन्ति । न ते विचारयन्ति यदाराजरङ्गभावालवृद्धभास्त्रीपुरय लोकानां रङ्गनाय रुरक-सहस्र परवर्तियुगे रचितम्, प्रयोजितम्, नाट्यशास्त्राचार्यवर्यैः समालोचितञ्च । एतावन्मात्रेणापि तदस्माकमवधानं सादरमर्हति । वस्तुन सर्वं कविकर्म सोद्देश्यं भवति । कवयः सरसं विधिना लोकं प्रशिक्षितं प्रातिभं किञ्चिन्मवनवोन्मेषं विचित्रं नाटकादीनि रचयन्ति । आधुनिक ज्ञानलवदुर्विदग्धानामज्ञाद्विजृम्भितैर्विजल्पितोऽपि परवर्तिरूपकराशिर्नपेक्षणीयः । वस्तुन-स्तु सनातनं मत्स्यमेवोद्घाटितं यशोभूषणेन मम्मटाचार्येण—

काव्यं यशसेऽर्पयते व्यवहारविदे शिवेतरसत्तये ।

सद्यः परनिवृत्तये कान्तार्तात्मततयोपदेशयुजे ॥

नेतत् प्राचीनकाव्यमधिकृत्यैव सत्यम्, अपितु वैकालिक काव्यं सद्यः परनिवृत्तये, उपदेशयुजे च भवत्येव लोकसन्धारणाय लोके प्रेक्षणीयं पठनीयं रक्षणीयञ्च ।

मत्स्यमेव महावृक्षाणामग्नौ लघुवृक्षा न विलसन्ति । ते विशीर्यन्ते । किन्तु नेतद्विज्ञातं यत्लघुवृक्षैरपि काञ्चिद् विचित्रमेव शोभां जनयितुं नागरका स्वभवनसमीपमेव तान् सवर्धयन्ति । तथैव कालिदासादीनां नाटकानि यथास्थानं विलसन्तु । तेषां प्रभाव-परिधौ सुदूरमपि अगन्ता मा भूमिर्यत्र नद्यानि च माध्यमिकानि च रूपकाणि जनमनोहरणाय यथापूर्वं विलसन्तु विकसन्तु च ।

धर्मदर्शनविरहितं साहित्यमथ च लोककाव्यं नाटकं च ख्रीष्टाब्दात् प्रागेव बहु विलसितम् । तत् सर्वं धर्मबुद्धीनां विपदिगन्धेन कटाक्षशरेण निपादितं मृतं विस्मृतमेव । साधु प्रोक्तं सोदेलं महोदयेन—

It is quite possible that India had a well developed drama

even before the Greeks, though not much is known of this early period —The Theatre Handbook P. 245.

भारतीय नाटक-साहित्यस्य प्रथमपद एवोच्चतरं काव्यं विलसतीति वितयमुच्यते—With Bhavabhūti the line of great dramatists in Indian literature comes to an end. इति विण्टरनिजमहाभागो ग्रहिलबुद्धोनां वेदेशिकालोचकानां सम्मतिमेव प्रवर्तयति । तेषां परम्परावरोधकानां वेदेशिकानां भारतीया-सन्ततिस्तानेवानुस्वनति यत् मध्यकाले, आधुनिक काले वा नास्ति नाटकोत्कर्षः ।

अतः परमपि केचित् समालोचका वदन्ति यत् संस्कृतं तु मृतमेव । तेषां मतेन प्रायः सहस्रद्वयवर्षपूर्वं यदा प्रभृति प्राकृत-भाषा प्रचलिता तत एव संस्कृत-भाषायाः सामान्य-जनप्रयोज्यत्वं विनष्टम् । अत्रास्माकमुत्तरमधोविधं वर्तते—संस्कृतभाषामरणमनु भासः, कालिदास, भारविः, भवभूतिः, शङ्कराचार्यः, कल्हणः, श्रीहर्षः, जगन्नाथ इति बहवः प्रथितयशसो महाकवयो बभूवुः । किं नेदं मय्यं यत् जीवन्त्यामपि प्राकृतभाषायां तावदुच्चकोटिकः कश्चित् कविर्नैवामवत् यावन् मृतेऽपि संस्कृते इमे प्रातःस्मरणोया महाकवयो बभूवुः । कीदृशमिदं संस्कृतस्य मरणं यदनुमरणमपि संस्कृतशवानुसरणं महाकवित्वं ददाति । तत्तु नान्यथा प्राप्यम् । भारतराष्ट्रस्य, तस्य साहित्यस्य संस्कृतेऽथ द्वेपिणां मृषावाद एव संस्कृत-मरणवार्ता ।

‘मध्ययुगे विरचितानि नाटकानि सततमभिनीयन्ते स्म’ इति तेषां प्रस्तावनासु सूत्रधारमुखेन मुखरितमेव । तथा हि पारिजातभञ्ज्याम्—

शारदादेव्याः सद्यनि सकलदिगन्तरोपगतानेकत्रैविध्य-सहृदय-कला-कोविद-रसिक-सुकवि-सङ्कले विजयश्रीनाम नाटिका नाटयितव्या ।

कर्णानुन्दयाम्—

श्रीशान्त्युत्सवदेवगृहे भगवतो नाभेयस्य महामात्यसम्पत्कर-प्रवर्तिते यात्रामहोत्सवे समुत्सुकः सामन्तजनः प्रत्यग्रप्रयोगदर्शनाय ।

तापसवत्सराजे—

किं तापसवत्सराजं पश्यन्ति सामाजिकाः ।

अपरमपि किञ्चिद् देशिष्ठ्यं विद्यते मध्यकालिकनाटकानाम् । प्राचीन-रूपकराशो ईहामृग-वीथी-समवकाराणां रूपकाणां श्रीगदित-प्रेक्षणकादीनामु-

रूपकाणां निदर्शनं वच्चिदेव नश्यते । तेषां प्रथमं स्पष्टमुदाहरणं बहुविधं
मध्यकालिके माहित्ये उत्तमसति ।

मध्ययुगस्य रूपकाणां रचयितारो राजान, महापण्डिता, अमात्या,
आचार्या, महाविदुषश्चासन्, येषां स्वात्मनि कश्चिद्विशेष आसीत् ।
तथा हि—

साम्प्रतिकार्यायां—वेदान्तदेशिक-वेङ्कटनाथ, रामभद्रमुनि, शीलाङ्क,
रामचन्द्रगुण चन्द्रो, मेघप्रभाचार्य, बालचन्द्रसूरि, जयमिहसूरि,
पूर्णसरस्वती, ब्रह्मसूरि, गोविन्दानन्द सरस्वती, नेमिनाथ ।

दर्शनाचार्या—जयन्तभट्ट, पूर्णसरस्वती

महाविदुष्य—विज्जका

राजान—मायुराज, कुलशेखर-रविवर्मा, प्रह्लादनदेव, विग्रहराजदेव,
सिंहभूपाल, विरूपाक्ष ।

राजगुरु—राजशेखर ।

राजामात्या—वत्सराज, महापात्रो विश्वनाथ, विद्यापति ।

अतएव तेषां कृतयो भ्राजन्ते । सुप्रतिष्ठिता इमे महारमानो यत्किञ्चिद्
विरचयन्ति स्म, न तदम्यायिमहत्त्वमागित्यस्य वैशद्य-प्रकरणेन ।

प्राचीनयुगस्याग्निमसम्राट् हर्षवर्धनोऽन्तिममहाकविश्च भवभूतिवभू-
वतु । पश्चाद् मध्ययुगस्य विन्तारो श्रीष्टाब्दस्य नवमशताब्दादारभ्य मुगल-
शासनारम्भं यावत् पञ्चदशशताब्दपर्यन्तमासीत् । आ मुगलकालादद्यावधि
आधुनिकं युगं प्रवर्तते । अनेन कालविभाजनेन मया संस्कृतनाटकानामितिहास-
स्त्रिभागशो विरचित ।

सागर विश्वविद्यालये
रामनवमी २०३७ वि० सं०

रामजी उपाध्याय

विषयानुक्रमणिका

१ नवम-शताब्दी

१-२६

हनुमन्नाटकम् १, कौमुदी महोत्सवम् ३
उदात्तराघवम् ५, तापसवत्सराजम् ६
मनघराघवम् ७, आगमदम्बरम् ८
भाश्चर्य-चूडामणि १७, तपती-सवरणम् १८
सुभद्रा घनञ्जयम् २१, विबुधानन्दम् २१
कल्याण सौगन्धिकम् २५ ।

२ दशम शताब्दी

२७-४०

बालरामायणम् ३०, बालभारतम् ३१
विश्वशालभाञ्जिका ३२, कपूरमञ्जरी ३४
चण्डकौशिकम् ३४, नेपथ्यानन्दम् ३८

३. एकादश-शताब्दी

४१-५६

प्रबोधचन्द्रोदयम् ४४, भगवदञ्जुकीयम् ४८
कर्णसुन्दरी ५२

४ द्वादशशताब्दी

५७-८०

नलविलासम् ६०, सत्यहरिश्चन्द्रम् ६२
रघुविलासम् ६३, राघवाभ्युदयम् ६४
यादवाभ्युदयम् ६५, रोहिणीमृगाङ्गम् ६६
कौमुदीमित्रानन्दम् ६६, मल्लिकामकरन्दम् ६७
वनमाला ६७, लटकमेलकम् ६८
हरकेलिनाटकम् ७०, चन्द्रलेखा विजयप्रकरणम् ७०
ललितविग्रहराजम् ७१, पार्थपराक्रमव्यायोग ७१
घनञ्जयविजय-व्यायोग ७३, मोहराजपराजयम् ७४
प्रबुद्धरोहिणेयम् ७५

५ त्रयोदश-शताब्दी

८१-११४

धर्माभ्युदयम् ८४, किरातार्जुनीय व्यायोग ८६
कपूरचरित भाण ८७, रुक्मिणीहरणेहामृग ८८
त्रिपुरदाहम् ८८, हास्यचूडामणि ८८

समुद्र-मयनम् ६१, प्रसन्न-राघवम् ६३
 वीणावासवदत्तम् ६३, पारिजात-मञ्जरी ६७
 उल्लाघराघवम् ६६, शङ्खपराभवम् १००
 हम्पीरमदमर्दनम् १०१, करुणावज्रायुधम् १०३
 द्रौपदी-स्वयंवरम् १०४, दूताङ्गदम् १०५
 विक्रान्तकौरवम् १०६, मैथिली-कल्याणम् ११०
 अञ्जनापवनस्रग्धम् ११०, सुभद्रा १११
 रम्भामञ्जरी १११, प्रतापरुद्र-कल्याणम् ३१२
 कादम्बरी-कल्याणम् ११३, सौगन्धिका-हरणम् ११४

६. चतुर्दश-शनाव्दी

११५-१२८

प्रद्युम्नाभ्युदयम् ११७, घूर्तसमागमः ११८
 संकल्पसूर्योदयम् ११८, उन्मत्तराघवम् १२१
 भीमविक्रम-व्यायोगः १२१, कुवलावली १२२
 कमलिनीराजहंसम् १२ , सुवालावज्रतुण्डम् १२६
 विटनिद्राभाणः १२६, चन्द्रकला १२७
 भैरवानन्दम् १२७

७. पञ्चदश-शनाव्दी

१२८-१४८

पार्वती-परिणयम् १३१, शृङ्गार-भूषणम् १३१
 कनकलेखा कल्याणम् १३१, वाणासुर-विजयम् १३१
 ज्योतिःप्रभाकल्याणम् १३२, गोरक्ष-विजयम् १३२
 सोमवर्त्तिनयोगानन्दम् ११३, गरकासुर-विजयम् १३३
 उन्मत्तराघवम् १३५, नारायण-विनासम् १३७
 सुभद्रा-परिणयनम् १३७, पाण्डवाभ्युदयम् १३८
 रामाभ्युदयम् १३८, चन्द्रिकाकलापीडम् १३८
 गङ्गादाम-प्रतापविलासम् १३८, शनामृतम् १४१
 मलिनतामारुतम् १४३, वसुमतीमानविक्रमम् १४७
 वृषमानुजा, मुरारिविजयम्, दानकैलिकौमुदो १४८

८. उपसंहारः

१४८

९. प्राप्तांश-रूपकाणि

१५२

१०. अप्राप्त-रूपकाणि

१५६

११. नाटकानां प्रकाशनादि-वेवरणम्

१६१

१२. शब्दानुक्रमिका

१६५

नवम-शताब्दी

हनुमन्नाटकम्

लोकनाटकस्यैकानुपमा कृतिर्हनुमन्नाटकम् ८०० श्लोकाब्दमभिन
पुस्तकरूपेण प्रतिष्ठितमासीदिति कल्प्यते, यतो हि नामाभिमन्नाटके भवभूते
प्रभावो परिलक्ष्यते तथा दशरूपकस्यावलोकटीकायामस्योदाहरणानि नाम्ना
मगृहीतानि ।^१ भवभूति ७०० श्लोकाब्दमभिन प्रादुर्वाभूव, अवलोकटीका च
१००० श्लोकाब्दमभिन प्रणीता । तयोर्मध्ये प्रणीतमिदम् । अत एव
भोजप्रबन्धादौ हनुमन्नाटकस्य कालविषये किंवदन्तीना निस्मारता प्रतिभाति ।

परचात्तेभ्योऽपि रामविषयक-श्रेष्ठनाटकेभ्य उत्तमश्लोका नाटके-
ऽस्मिन् वृद्धश समावेशिता इत्यनेन विधिनास्य महानाटकत्व प्रसाधितम् ।^२
अपरथाऽपीद नाटक रामस्य ममप्रचरित्रस्य वर्णनेन किञ्चिद् वृहत्तर स्वरूप
विदधन्महानाटक नाम सार्थक विधत्ते ।^३

हनुमत प्रकर्ष-प्रधानत्वेनेद नाटक हनुमन्नाटकमिति प्रसिद्धम् ।
'मुमद्धानाटिका' 'कुवल्यावली' प्रभृतीनि रूपकाणीतराण्यपि नायकनाम्ना
संज्ञितानि । 'हनुमन्नाटक'—नाम्नास्य रूपकस्य दशाङ्कात्मक वङ्गीय सस्करण,
दामोदरमिश्रेण सम्पादित च पश्चिमभारते प्रचलित चतुर्दशाङ्कसवलित
महानाटक-नाम्नेति सस्करणद्वय विद्यते । केचन पुनरिद नाटक 'छायानाटकम्'
इत्यपि वदन्ति यतो हि नामास्य दशम द्वादशयोरङ्कयो सीतारामौ मायाभूषौ
वर्णिनौ ।

१ हनुमान् स्वयमेवास्य नाटकस्य प्रणेतेति किंवदन्ती रूपकस्यास्य लोकनाटकरूप
प्रसाधयति ।

२ सबवृत्तिविनिर्धन सर्वलक्षणसयुतम् ।

समग्र तरप्रतिनिधि महानाटकमुच्यते । भावप्रकाशने
एतदेव मदा सर्वे पताकास्थानकैर्युतम् ।

अङ्कैश्च दशभिर्धारा महानाटकमूचिरे ॥ साहित्यदर्पणे ६ २२३

३ नाटकेषु नायकस्य नैकचरितानामितिहासवद्गर्जन योरपीय-रूपकेष्वपि वर्तते ।
तथा हि टामस हार्डी महोदयस्य Dynasts इति Epic Drama भागवते विभक्त
चिरव्यापि नैपोलियनस्य चरित नवाङ्क १३० दृश्येषु प्रस्तौति ।

अस्मिन्नाटके रङ्गमञ्चीयाभिनवा शैली दृश्यते, यत्र कोऽपि निवेदक एवोपस्थाय संवादविहीनानि कथ्यानि क्वचिन्निवेदयति । एवंविधानि रूपकाणि महाराष्ट्रेषु प्रचलितानि 'निवेदन' नाम्नाधुनापि व्यवहृतानि । अन्यत्र संवादा अपि समुपलभ्यन्ते । यथार्थमेवाह विण्टरनित्समहोदयो यदियं कृति-महाकाव्यनाटकयोर्मध्ये तिष्ठति, यत्र महाकाव्योचितानि आख्यानानि नाट्यो-चिताश्च संवादा ग्रथितानि ।

हनुमन्नाटकेऽनेकत्र रामायणस्य कथावस्तु परिवर्त्य कतिपये विशेषाः समाकलिताः । सीतास्वयंवरकाले रावणस्य पुरोहितो जनकमुपगम्य रावणाय स्वतनयां सम्प्रदातुं प्रास्तौद् रामं च सीता-विवाहाभ्यवारयत् । यदा जनकराजो धनुरधिज्यं कर्तुं स्वसमयं न्यवेदयत् तदा पुरोधाः शिवचापं रावणो न्यक्कर्तुं नैच्छदिति कैतवं पुरश्चकार । कथाभागोऽयमन्यथाकृत्यात्र नाटके निवेशितः । जामदग्न्यस्य समागमे संवादादयोऽपि नैव रामायण-परम्परां सर्वभावेन समनुसरन्ति । सीताया रामेण सम्भोगवर्णनमपि न तथा चरित्रगतमोदार्यमावहति यथा वाल्मीकिधारायामोचित्यं प्रख्यापयेत् । मेघ-नादेन कृतो मायासीतायाः शिरश्छेदो रामस्य, रावणेन कृतश्च रामस्य शिर-श्छेदः सीताया सूच्छाहेतुं अववताम् । मायारामेण मायारावणशिरश्छेदान् पश्यन्ती सीता मायाराममाश्लेष्टमुद्यताभूत्, तदा स पलायितः इत्यादयः कथापरिवर्त्ता ग्रन्थत एवावसेयाः । रणे मृतः स्वर्गं गच्छेयं सीतां वा प्रत्यावर्त्त-येयमिति रावणेन पृष्टा मन्दोदरी क्षत्रियां मामेव युद्धाय देवोऽनुजानातु इति यदुदाजहार तत् कामपि नवां विच्छित्तिमातनोति ।

हनुमतो महामहिमचरित्रं तावन्मनो हरति—

पीतो नाम्बुनिघ्नं कोणपपुरो निष्पिष्य चूर्णीकृता
नानीतानि शिरांसि राक्षस-पतेर्नानाधि सीता मया ।
आग्लेषापण-पारितोषिकमहं नार्हामि वार्ताहरो
जल्पत्रित्यनिलात्मजः स जयति ग्रीडा-जडो राघवे ॥ ६३६

अयमेव महिमा येन नाटकस्य नाम-सार्थक्यम् । रचयितुरस्य काव्य-कोशलं रावणानुभावकलनेऽपि सहृदयानावर्जयति—

प्रतापं संतोदुं रविरपि दशास्यस्य न विभु—
निमज्जत्यन्मज्जत्यपरजलघो पूर्व-जलघो ।
हरिः शेते बाधो, निवसति हिमाद्रौ पुरहरो
विरञ्जिः किञ्चापि स्वजनि-कमलं मुञ्चति न वा ॥

रविसहिता देवचतुष्टयी विभीषापराधीना कुर्वाणो रावणो येन समूल-
घातं हत, तस्य रामचन्द्रस्य सर्वातिशायिनं महिमानं गातुकाम एव कविस्तथा
वर्णयावभूव । रसनिर्वाहिनेषु नैव जहाति कविवाचम् । चक्रवाक्या रोद्र-
करुणाभासयोरिचित्रं पुनरेकमत्रोदाह्रियते—

एकेनाद्या प्रविततस्या वीसते व्योमसस्थ
मानोबिम्ब, सजलसुतितेनापरेणात्मका तम् ।
मह्मरछेदे दमित-विरहाशङ्कितो चक्रवाको
सकीर्णो विमृजति रसो रोद्र-कारुण्य सती ॥ १२ १७

अलंकारेषु सुतरा निबद्धेषूपमा कस्य न मनो द्रावयति विप्रलम्भ रस-
स्यन्द विकिरती समुच्चय चाविष्कुर्वती—

चन्द्रचण्डकरायते मृदुसतिर्वातोऽपि वस्त्रापने
मात्य सुषिक्नुतायते मलयजालेष स्फुलिङ्गायते ।
रात्रि कल्पशतायते बिधिवशात् प्राणोऽपि नारायते
हा हन्त प्रमदावियोगसमय सहारकालायते ॥ ५ २६

कथंभूतो राजाभिमतो नाट्यकृत —

जलघातान् प्रतिरोपयन् कुसुमितामिचग्धैस्तपून् वर्धयन्
क्षुद्रान् कण्टकिनो बहिनिरसयन् विरलेययन् सहतान् ॥
अत्युच्चान् नमयन् मतावज शनकैरन्नामयन् भूतले
मालाकार इव प्रयोगबतुरो राजा विर नदति ॥ ६ ३४

इत्येव हनुमन्नाटकस्य स्थिता कीर्ति सपस्तं मध्यकालकविरव प्रति-
निधत्ते, यया समावर्जिनो महाकवि श्रीतुलसीदामो बहुशस्तद्भाषाननुगृह्य
रसप्रचुरान् प्रसङ्गान् निबध्नाति स्म ।

कौमुदीमहोत्सवम्

कौमुदीमहोत्सव नाटकस्य रचायत्री कापि स्त्री वभूवेति निश्चितम् ।
प्रयागस्थे भारती-भवन-पुस्तकालये नाटकस्य हस्तलेखस्य भूमिकाया “
कया निबद्धं नाटकम्” इत्युपलभ्यते यत्र नामाशेन द्रुष्टितेन विभक्त्यशेन
चोपलब्धेन स्त्रीकट्टकमेतर्दित ‘का’ इत्यक्षरान्त च तन्नामेति निश्चीयते ।
विज्जका तत्कर्त्रीति केचन किशोरिकेन चापरे वदन्ति । नवम्या शताब्द्या
शोलाङ्कुरचिता विबुधानन्द-प्रणयकया कौमुदीमहोत्सवमुपजीवतीति नाटकस्यास्य
रचना ६०० ख्रीष्टाब्दमभित सम्भाव्यते ।

कथावस्तुनि वीरोचिताः शृङ्गारोचिताश्च सन्दर्भाः सहृदयानावर्जयन्ति । पाटलिपुत्रस्य नृपतिः सुन्दरवर्मा कल्याणवर्मणा सपुत्रोऽपि चण्डसेनं क्रूरकर्माणं पुत्रीचकार । कृताभिसन्धिश्चण्डसेनो लिच्छविभिर्मंगधानाक्रमयामास । सुन्दरवर्मा रणे हृतो लिच्छवयोऽपि पराजिताः । राजकुमारः कल्याणवर्मा सपरिजनः पाटलिपुत्रान्निर्वसत् । तस्य धात्री कानने हस्ति-गर्जनभीता सार्थाद् भ्रष्टा तापसान् शरणं जगाम । कुलपतिना समादिष्टः स व्याधकिष्किन्धदुर्गेऽवसत् । राजमन्त्री मन्त्रगुप्तश्च पाटलिपुत्रे राजकुमाराय पुनः राज्यमर्पयितुं प्रायतत ।

कदाचित् कल्याणवर्मा स्वप्नदृष्टां राज्ञः कीर्तिसेनस्य कन्यां कीर्तिमती नाम सिद्धायतनात् प्रत्यागच्छन्तीमदर्शात् । गतां ता राजकुमारः प्रेमवशंवद-श्चिन्तयामास । राजकुमार्यपि तत्प्रेमाकुला तच्चित्रं निर्माय नातिदूरं विसर्ज्य । तच्च चित्रं सा परिव्राजिका लेभे या पूर्वं कल्याण-वर्मणो धात्री आसीत् । तत्र चित्रपटे धात्री सालिखत् ।

शौनफमिव बन्धुमती कुमारमधिभारकं कुरङ्गीव ।
अर्हन्ति कीर्तिमतीयं कान्तं कल्याणवर्मणम् ॥

विदूषकश्च तथालेखान्वितं तच्चित्रं कल्याणवर्मणोऽर्पितवान् । तत्र चासौ कीर्तिमत्याश्चित्रं स्वप्रतिकृतिसविधे निमित्तवान् ।

अथ पाटलिपुत्रे राज्यविप्लवः प्रवृत्तः । सुन्दरवर्मणो हन्ता चण्डसेनः प्रत्यन्तपालान् विजेतुं वहिर्जंगाम । अत्रान्तरे कल्याणवर्मा राजधानीमाहूतः । चण्डसेने विरक्तीकृताः प्रजाः कल्याणवर्माणं प्रत्यनुरक्ता आसन् । स च चण्डसेनं निहत्य राज्ये समभिषिक्तः । अन्ततः कल्याणवर्मा कीर्तिमत्या विरहेण सन्तप्तमेव चिन्तयन् प्रमदवने विदूषकेण सह प्रथमसमागमस्य वृत्तमवर्णयत् ।

पातुं पद्मसुगन्धि लोलनयनं रोमाञ्चितं गण्डयो-
र्यावद् विद्रुम-पाटलाधरपुटं ववन्नं मयोऽन्नामितम् ।
वैलक्ष्य-प्रतिषेध-विषलव-गिरा तन्व्या तया मुग्धया
पदचात् तान्मरुचा करेण मम तु प्रच्छादिते लोचने ॥ ५.२६

नातिदूरे वृक्षान्तरे स्थिता कीर्तिमती तत्सर्वं श्रुतवती । तस्याः सखी निपुणिका तच्चित्रं तयोर्मध्येऽक्षिपत् । चित्रागमनकारणमनुसन्धातुं गतोऽसौ कल्याणवर्मा कीर्तिमतीं प्राप्तवान् ।

पुरातनकवीनां प्रभावाद्भीनपि कवयित्री प्रत्यग्रां कामपि चास्तां तत्र-तत्र वितनोति काव्यनेपुणस्य । यथा च बाल्यवर्णने प्रतिभा खेलति, यौवन-च धावति तथोदाह्रियते—

यो ह्यौ शैशवमुष्टि-भेद-विशदौ रेखातपत्राङ्गितौ
 क्षोणोच्चक्रमणे मर्दङ्गुलिमुखं याभ्या समालिङ्गितम् ।
 वक्ष्ये यावपि कारितौ युञ्जने मावा बलादञ्जलिं
 तौ हस्ताबुरगेन्द्र भोग सदृश प्रौढ-प्रमाणौ कथम् ॥ २ ६

यया वा रूपकालकार-योजना—

नाभो-वापो-प्रविष्ट स्तनशिखरगतौ रोमरेखापदेन
 प्रत्युत्पन्नप्रताप स्फुरदधर मणि-ध्याज — लीराजनेन ।
 सद्यो लीलाकटाक्षमनसिज वल्लभो वर्तते दुर्निवारो
 देव्या लक्ष्मप्रसाद कल मणि-रशना डिण्डिमारोहणेन ॥ ५ २२

मायुराजस्य नाटके

उदात्तराघवस्य तापसवत्परराजस्य च नाटकयो प्रणेतार मायुराज
 राजशेखर प्राशस्त—

मायुराजसमो नाट्यो जज्ञे कलचुरि कवि
 उदभवत समुत्तम्यु कति वा सुहिनाश्व ॥

मोक्ष्य मायुराजोऽनेङ्गहर्षापरनामासीत्, पिता चास्य राजा नरेन्द्रवर्धन ।
 कालञ्जरस्या कलचुरिशास्त्रामय समलवकार, इति मिराशिमहोदयाना
 मतम् । कदाय प्रादुरभूदिति न यथावन्निश्चेतुं शक्यम् । नवमशताब्द्या मध्ये
 आनन्दवर्धनस्तापसवत्सराज अर्चितवान् । भवभूते कृतीश्चायमुपजीवतीति ।
 नवमशताब्द्या प्रारम्भे ववचित् मायुराज आसीदित्यनुमीयते । सङ्ख्य-
 मयोऽमो म्वमेवमवर्णयत्—

सद्वृत्तानुगतो गतो गुणवतामाराधनेऽनुक्षण
 कर्तुं वाञ्छति सर्वदा प्रणमिना प्राणैरपि प्रीणनम् ।
 मात्सर्येण विनाकृत-परकृतो शृण्वन् बहृत्युषकै-
 रान दाधु जलप्लवाप्तुतमुखो रोमाञ्च पीना तनूम् ॥

उदात्तराघवम्

उदस्तराघव तावदभिनवगुप्त-कुन्तक भोज-हेमचन्द्रप्रमुखैराचार्यै
 ससम्मानमुद्धृतमिति मायुराजस्य रामकथाविषय गौरवमुदघाटयति । दशरूपके
 धनञ्जयस्तु बहुशस्तदशानुदाहरत् । तत्र कथावस्तु इत्थं सक्षेपितं राजते—

रामो भूध्न निधाय काननमगान्मालामिवाज्ञां गुरो—
स्तद्भवत्या भरतेन राज्यमखिलं मात्रा सहैवोज्झितम् ।
तो सुप्रीवविभीषणावनुगतौ नीतौ परां सम्पदं
प्रोद्भृता दशकन्धरप्रभृतयो ध्वस्ताः समस्ता द्विपः ॥

तापसवत्सराजम्

तापसवत्सराजमिति कृतिर्मायुराजस्योदयनकथाकोविदत्वं सूचयति
यत्नासी यौगन्धरायणस्य मन्त्रगुप्ति-नैपुणीं वासवदत्तायास्तपोनिष्ठां पद्मावत्याः
प्रणयपरवशतां प्रद्योतस्य च राजनीतिकौशलमवर्णयत् । आरुणेः पराभवाय
वत्सराजोदयनस्यावरोधेऽवरोधं निराकर्तुं महामंत्री यौगन्धरायणोऽन्यैः सह
समन्वय प्रद्योतं वासवदत्तां च संगमयांचकार । महासेनो हि प्रद्योत आत्मजां
वासवदत्तां पत्नेण निर्दिशति ।

अपि जीवितसंशयेन वत्से,
हृदयात् स्त्रीसुलभं विहाय मोहम् ।
उपमानपदं पतिव्रतानां,
चरितैर्यासि यथा तथा विधेहि ॥

अन्ते च संन्यासिनीवेपा वासवदत्ता तापसी च पद्मावती उदयनेन
प्राप्ते इति अर्थकामौ पुरुषार्थौ प्राप्य राजा सफलोऽभवत् ।

तापसवत्सराजे मायुराजो विशिष्यते, यत्र भासस्य स्वप्नवासवदत्तात्मकं
कथावस्तु समधिकं संशोभते । पारावती-व्यापारमुखेन पद्मावत्याः प्रणयलीलां
निबन्धानः कविर्जयति—

किणित्-कुञ्चित-चञ्चु-सुम्बन-सुख-स्फारीभवल्लोचना
स्वप्ने मोचित-चारु-चातुर्कर्णश्चेतोऽर्पयन्ती मुहुः ।
कूजन्ती विततैक-पक्षति-पुटेनालिङ्ग्य लीलालसं
घन्यं कान्तमुपान्तवर्तिनमियं पारावती सुम्बति ॥ ३.१३ ॥

सौगताचारस्तुतिव्याजेन निन्दां प्रस्तुवन् हास्यमेव पुष्पाति लामकायनो
भिक्षुः —

पूर्वाह्णे कृतमोजन-व्यतिकरान्नित्येव नीरोगता
फण्डूतिस्त्वकचादपैति शिरसः स्नानं यदा रोचते ।
जात्याचार-कदर्थना-विरहितं ब्राह्मण्यमात्मेच्छया
धूर्तैः सत्त्वहिताय कैरपि कृतं साधु व्रतं सौगतम् ॥ ३.३

श्लिष्टोपमा द्वारेण नाटकीय कथावस्तु सूचयन् भापुराज कामपि नवा
काव्य प्रतिभामुन्मेपयति—

आदौ मान-परिच्छेदं गुरुणा दूरं समारोपिता
परचात्ताप भरेण तानवहृता नीता पर लाघवम् ।
उत्सङ्गान्तरवर्तिनीमनुगमात् सम्पिण्डिताङ्गीमिमां
सर्वाङ्ग-प्रणया प्रियामिव तत्स्रष्टाया समालम्बते ॥ ३ १७

अनर्घराराधवम्

वर्धमानस्य तनूजन्मा मुरारि सप्ताङ्गविस्तर नाटकमनर्घराधव नाम
प्रणीय बालबालमीकिरिति नामापि लेभे । रामकथाया विक्राममुद्दिश्य कृतेन
विचारेणाय भवभूति-राजशेखरयोर्मध्ये क्वापि विराजत इति प्रतीयते ।
तथा च प्रायेण ८७५ श्लोकाब्दे स्थितिरित्यपि निश्चीयते, भवभूतिर्हि अष्टमे
श्लोकाब्दे राजशेखरश्च नवमे श्लोकाब्दे बभूवतुरिति निश्चितप्रायम् । अन-
र्घराधस्य स्थलेषु महिष्मती नगरे कलचुरि-राजश्चोत्तिष्ठिताविति स
तदाश्रितो बभूवेत्यपि अनुमीयते ।

कथानुसारेण वसिष्ठो वामदेवेन दशरथमादिशत्—न तव द्वाराद्
याचको विमुखो गच्छेदिति । तदनु समागत्य विश्वामित्रो यज्ञरक्षायै राम-
लक्ष्मणौ स्वमाश्रममनयत् । बाली रावण-मेव चकारेति जाम्बवान् नामहृत ।
स च मुग्रीवं हनुमन्तं चान्वमन्यत बालिनं विहाय ऋष्यभूकं गन्तुम् । बालिन
दुर्बलं वीक्ष्य रावण खर दूषण त्रिशिरस च सेनासबलितान् कृत्वा समुद्रस्योत्त-
रत्ना दिशि स्थापयामास । तत् एव ताटका मनुष्यमण्डले विहृतुं विश्वामि-
त्राश्रमं समागता । तत्कृतान् प्रण्यूहान् वारयितुं मुनिराहूतवान् रामम्,
दिव्यानि चास्त्राणि तस्मै प्रादात् । निशीये सुबाहु-भारीचाभ्या सहागता
ताटका परिचित्य मुनिं तान् हन्तुं राममादिशत् । भारीबाहते रामो हतवान्
तौ मातापुत्रौ ।

विश्वामित्रो रामलक्ष्मणौ जनकपुरमनयत् जनकश्च रामं सीतायोग्यं
धर मन्वानोऽपि तस्य धनुष सज्जीकरणं प्रणि सदिग्ध आसीत् । अनन्तरे
रावणस्य पुगेष्ठा शोष्कल आगत्य रावणाय सीता जनकं ययाचे, शानानन्दाद्
धनु सज्यं कर्तुं जनकस्य प्रतिज्ञा श्रुत्वा तेनोक्तं माहेश्वरा दशाननो न शिव-
चानमवमन्तुमुत्सहते स्म इति । स यावद्वरचप्रयोगे व्यापृत एवासीत् तावदेव रामो-

घनुर्वभञ्ज । सीरध्वजस्य कन्ये सीतोर्मिले क्रमेण रामलक्ष्मणाभ्यां दत्ते ।
रावणदूतो जनकं सीरध्वजं तर्जितवान्—

“पोलस्त्य-हस्तवतिन्या सीतया तु भविष्यते ।”

रामं प्रति चाकथयत्—

“अरे राम त्वं, मा जनकपति-पुत्रीमुपयथाः ॥”

तदनु जाम्बवान् शवरीं नियुक्तवान्—भरतं प्रति कैकेय्या
प्रेषिताया निदाघदाहेन मृताया मन्थराया देहं प्रविश्य कैकेय्याः कूटपत्रं
मिथिलायां प्रेषिताय दशरथाय समर्पयेति । तत्रैव दशरथो रामं
राज्येऽभिषेक्तुं स्वयं च वनाय प्रस्थातुमियेष, किन्तु कूटपत्रेण सीतया
लक्ष्मणेन च सार्धं रामं चतुर्दश वर्षाणि वने प्रवासयितुं भरतं चाभिषेक्तुं
विवशीकृतः । मन्थरायाः शरीरं विहाय शवरी हनूमता रक्षितं स्वशरीरं
प्रविश्य शृङ्गवेरपुरे यथावत् स्थितिं लेभे । शृङ्गवेर-पुर एव गङ्गां तीर्त्वा
रामचन्द्रश्चित्रकूटं प्राप्तवान् । भरतश्चित्रकूटं गत्वा कूटपत्रं प्रति कैकेयी निर्दोषां
न्यवेदयत्, राज्यं स्वीकृतुं च रामं प्रार्थयत्, परन्तु रामः प्रवासं पितुरादेशमेवा-
मन्यत । भरतोऽपि रामस्य पादुके प्रतिष्ठाप्य नन्दिग्रामे वसन् न्यासमिव कोसल-
राज्यमरक्षत् ।

शेषपरिशीलनेन कथायोजनायां न वञ्चनावापञ्चमत्कारपदवीमा-
रोहति । रामो वालिन द्वन्द्वयुद्धे परास्यन्न तु तरुतिरोहितवपुरनार्यमाचचारे-
त्यपि किञ्चित् किञ्चिदावर्जयति सहृदयानां मनांसि । दशकण्ठं निहत्य सीतामग्नी
परीक्ष्य रामः पुष्पकेण प्रत्याजगामायोध्यामिति विदितचर एव वृत्तान्तः । मध्य-
मार्गे भौगोलिक स्थानानां वर्णने नूतनता प्रतिभाति । मुरारिविश्वामित्रकृतां
प्रार्थनामारभ्यान्ते रामराज्याभिषेकान्तां कथामनघर्गघवेऽ वर्णयत् ।

मुरारी राममुखान्नाटकान्ते काव्यालोकस्य लक्षणं व्याख्यातवान्—

“न शब्दब्रह्मोत्थं परिमलमनाध्याय च जनः

कवीनां गम्भीरे वचसि गुणदोषो रचयतु ॥” ७ १५१

इत्यसौ समीक्षकान् भर्त्सयत्येव । किन्तु शब्दब्रह्मवाद एव न केवत्येन
काव्यनिकपत्वमादधाति । तत्कृतेऽर्थगौरवमपेक्ष्यते, न केवला पदयोजना-चातुरी,
यथा केचन निर्दिशन्ति—

मुरारिपदचिन्तायां भवभूतेस्तु का कथा ।

भवभूतिं परित्यज्य मुरारिपुररीकुरु ॥ इति ॥

अथ पदचिन्तापरत्वमेव लक्ष्यते, न रसनिष्पत्ति-प्रावीण्यम् । अत एवेद-
मप्याहु —

मुरारिपदचिन्ता चेत् यदा माघे मतिं कुर्व ।

अस्ति मुरारेर्माघस्य शब्दकोश पाण्डित्य महित शक्तिश्चापूर्वा राघव-
स्यानर्घमिनघां च कथा परिवर्त्य योजयितुम्, किन्तु नैतावतैवामौ भवभूति वा
माघ बोधो वा प्रतियोक्तुं क्षमते । भवभूतेश्छार्यैव क्वचित् कदाचित् केपा-
चिन्मनो हरेत्—

स्फुरति जडता, बाष्पायेते दृशौ, गलति स्मृति—

मंथि रसतया शोभो माघरिचरेण विपद्यते ॥ ५ २२

इत्यहो अनुभावमुखेन स्थायिभावस्य रसात्मको विपाक एव काव्यत्व
नीयमानो विलोक्त्रने ।

नात्र सन्देहो यत्कविर्यौवनस्य रामणीयक प्रत्यग्रयैव तूलिकया चित्रया-
चकार, किन्तु नाटकस्य विस्तारे ईदृशान्येवाङ्गप्रयनानि नाट्यकौशलं प्रबन्ध-
पाठवं च तिरयन्ति । प्रमदा प्रति लोनायमाना मुरारेर्लीला सर्वत्र प्रसृता
प्रनिभान्ति । यथा

पौलोमी-कुच-पद्मभङ्ग-रचना-चातुर्यमस्थापित ।

तथापि सन्नि तथाभूतानि काव्य-बन्ध-व्यतिकर-चेष्टितानि यथा
वशददयन्ति रमिकाना चेतांसि—

अभेदेनोपास्ते कुपुदमुदरे वा स्थितवतो

विपलादग्भोजादुपगतवतो वा मधुलिह ।

अपघाप्त कोऽपि स्व-पर-परिचर्या-परिषेय

प्रबध साधूनामपमनभित्त-ग्रान-मधुर ॥ ६ ६

अतिरञ्जनामनूरीकृत्य सूक्ष्मेक्षिकया निरीक्षितश्चेन्मुरारिस्तर्हि भवभूते-
र्नानित्य माघस्य पदसौष्ठवमुरीकृत्यापि कामपि नवाममिष्ट्या पुष्पाति ।

आगमडम्बरम्

जयन्तभट्टस्यागमडम्बर पण्मत्तनाटकमपि निगद्यते । एतद्द्वारेण
जयन्तो जयन्त इव चार्वाकपु बोद्धेपु जेनेपु मीमामकेपु शौवनैयायिकेपु पञ्च-

रात्रागमेषु हीनतरशैवेषु नीलाम्बरजेनेषु च चञ्चुप्रहारान् कृत्वा तान् निरावर-
णांश्चकार । अभिनयोचित—संघटनमिदं रङ्गमञ्चमवतारयितुं जयन्तशिष्याः
सूत्रधारं निवेदितवन्त इति प्रस्तावनातोऽवधार्यते । १८६४ ई० वर्षे डा०
राघवन्-महोदयो मद्रासनाट्यसंघेनैव प्रयोजितवान् ।

काश्मीरा मूर्धन्यानां विपश्चितां रससिद्धानां कवीनां कोविदानां
शास्त्रकृतां च प्रभवा अभूवन्निति को न वेद । अन्यासां ज्ञानशाखानामिव
रूपकाणामपि प्रभूतं वाङ्मयं तत्र निर्मितं भवेदिति अनुमापि प्रत्यक्षायते किन्तु
जयन्तभट्टस्यैनां कृतिं विहाय न किमपि काश्मीरीयं रूपकमद्यथावदु-
पलब्धम् ।

न्यायमञ्जरीं पुरस्कृत्य खलु जयन्तभट्टो महीयसीं समज्ञां लब्धवान् ।
अनेन ग्रन्थेनासौ सर्वान् न्यायेतर-सिद्धान्तानपाकृत्य गौतमीयमेव मतं प्रत्यपाद-
यत् । अतोऽपि प्रागसौ न्यायकलिकामुन्मील्य प्रमाणादीनां षोडशानामक्षपादी-
यानां तत्त्वानां सुरभिदलैः शिष्यपरम्परामवाकिरत् । गौतमसूत्राणां व्याख्यान-
मपिल्लवयन् सातिशयं विशदं च शास्त्रानुरागमाविर्भावयन्नेव न्यायपल्लवं
नाम ग्रन्थं व्यरचयत् । सर्वातिशायिनीं न्यायराद्धान्तानुकूल्यमावहन्तीं कैशोर
एवाष्टाध्यायीवृत्तिं कृतपूर्वीं किलायं नववृत्तिकारोपाधिं जग्राह । अध्यापनैक-
रसविश्रान्तसंविदोऽस्य शिष्याणां विपुलता व्याप्नोत् काश्मीरान् भारतवर्षं च ।
अयं हि साङ्गवेदानां शास्त्राणां च दीपज्ञप्रकाण्डमभवत् । एतदप्यस्य
महिमानं तनोति, यदयमाथर्वणीं श्रुतिमग्रगण्यतामनयत् । नैयायिकतल्लजः
सन्नप्यसौ वैदिकः शैवोपासनापरश्चासीत् ।

गौत्रेण भारद्वाजो वर्णेन ब्राह्मणोऽसौ विद्यायोनिवंशयोरेकतानतां
विभर्ति । अस्य पूर्वपुरुषा गौडेभ्यः काश्मीरेषु दार्वाभिसारीमावसन् । तेषामन्य-
तमः पण्डितमतल्लिका शक्तिस्वामी मुक्तापीडस्य महाराजस्य मन्त्रित्वमलं चकार ।
तद्वंश्यः कल्याणस्वामी यांगशास्त्रनिष्णातो विमलमतिर्जयन्तभट्टस्य पितामहो-
ऽभवत् । राज्ञः शङ्करवर्मणो धर्ममन्त्रित्वं भजन् जयन्तो राजकोपभाजनतां गतः
कारां निपेवमाण एव न्यायमञ्जरीं विरचितवान् । अस्य तनुजन्मा शिष्यश्चाभि-
नन्दो यौवन एव 'कादम्बरी-कथासारं' नाम ग्रन्थं विरच्य ख्यातिं लब्धवान् ।

राजा शङ्करवर्मा ८८३ ख्रीष्टाब्दतः ८०२ पर्यन्तं राजासीदिति
जयन्तभट्टस्य प्रतिभोन्मेषकालो नवम्याः शताब्द्याः परभाग एव निश्चीयते ।
नाटकेऽत्र स्वानुभूतमेव स्नातकस्य स्वरूपमुपस्थापितम्—

स्वाध्याय पठितो यथाविधि परामृष्टानि चाङ्गानि यद्
 भीमासापि निरूपितेति विहितं यच्च द्विजन्मोचितम् ।
 नित्याघृतकुतर्कपूसरगिरा यावत् वेदद्विषा
 न्यक्कारो न कृत कृतार्थे इव मे तावन् विद्याश्रम ॥

कथानुसारेण प्रथमेऽङ्के राजवैभवोचिते श्रीनगरस्य विहारे विवादेन
 बौद्धमिक्षून् पराजेत् वैदिक स्नातक सङ्घपणो वटुश्च प्रविशत । तत्रत्या
 अभ्यवहारा कामुकविनासाश्च तयोद्धेगकरा बभूवुः । अनात्मवाद उपहास्य
 इति तयोमतम्, वैदिकयागेषु पशुबलभन जुगुप्साकरमिति बौद्धाना दृष्टिः ।
 तावदेव कतिपये प्राश्निका विहार प्रविशन्ति । तानमि विवादस्य विषय
 उपस्थापित —

तस्मात् सर्वं शून्यं सर्वं क्षणिकं निरात्मकं सर्वम् ।
 सर्वं दुःखमित्येव व्याप्यन् निर्वाणमाप्नोति ॥ १२६

इत्यन्ते प्राश्निका स्नातकविजयघोषेण समा विसृजन्ति स्म ।
 प्रवेशके कोऽपि क्षपणक प्रेयस्या दुष्टतापस्याश्चरणयो पतन् ता प्रसाद-
 यितुकामोऽनुयन्तिपि प्रत्यावृथात । तथापि नवयौवनोल्लासललामकमनीयाया
 बन्धक्या रागबन्ध दृढीकरोति । बन्धकीवेपथ्वस्य छेदस्य व्यतिकरे कामुक
 क्षपणको तस्य पुरुषभाव प्रतीतवान् ।

द्वितीयेऽङ्के स्नातकेन सकपणेन मङ्गल क्षपणको जिनरक्षित स्वयमेवा
 पूर्णमन्यता व्याहरति —

निषिद्धं घानेनाप्यनुसरति तानेव विषयान्
 न तेषा वैषम्यं विमृशति विपाके बहुविधम् ।
 न विषय किं कुर्मो विभक्ति न शिवे वतमनि मनो
 न शास्त्रत्येवैवा निरबधिरविद्या भगवतो ॥

अनेकान्तवाद् विवादविषयमवलम्ब्य सकर्षणं प्रश्नबाणमधानपरमुपलभ्य
 भिक्षुकार्यमवसीदतीति व्याजेन जिनरक्षितस्ततोऽन्तर्हित । गते तस्मिन्नन्य
 स्तापस प्रविश्य स्वव्रज्यात्पराया कारणं प्रति स्नातकमुवाच—जिनरक्षितस्य
 तपोवने क्षपणकाना महती भोजनव्यवस्थासीत् । तद्यथा—

शममयमिव दृश्यते जग—
 न्निमग्नवतीव चकास्ति मेदिनी ।

इह खलु भवपाश-पङ्क्तयो
विशकलिता इव भान्ति देहिनाम् ।।

इति निशम्य स्नातको नीलाम्बरजेनोपासकानां मेलकं प्रेक्षितुं ततो निष्क्रान्तः । तान् मिथुनेर्विहरतो दृष्ट्वाऽसौ स्वगतमभाषत—

“एकनीलवसनावृताविमो स्त्रीपुंनौ किमप्यति पेशलं गायन्तो सह विहरतः ।”

ते च प्रत्यवदन्—

जयइ मुणो नीलंवरणाहो
जेण समिउ भवसंवरणाहो ।

इत्यादीनां गीतानामयं भाव उल्लसति—अस्मन्मते स्त्रीमुखं भुञ्जानां मोक्षं लभेरन्-इति । अत्रेदमवधेयं यद् राज्ञा शंकरवर्मणा नीलाम्बर-सम्प्रदायो-ऽपुनरुत्थानाय शासनेनोत्सारितः । अद्यत्वेऽस्माकं देशे प्रचलितांस्तादृशः सम्प्रदायानुपरोद्धुं कः प्रभुः ?

एतैः संकथापि पापलेपदायिनीति मत्वा स्नातको निगंतः ।

प्रवेशके कङ्कालकेतुर्नाम दुर्वृत्तो माहेश्वरसाधकः स्वमित्तेण श्मशान-भूतिना सह राजशासनभयेन पलायितुं व्यवतिष्ठते । कङ्कालकेतुर्मित्रं वदति—सुरां पिबामो मांसं भक्षयामः स्त्रीसमागममुखमधिगच्छामः, सर्वथा नीलाम्बरा इव वयमपि वर्तामहे, तेनावां साधकवेपं निगूह्यान्धतमसे पलायावहे—इति । तौ च मुगन्धादवशा नाम राजमहिष्या दत्तमानायाः कालशिखाग्नेर्नाम योगेश्वर्याः साहाय्येनात्मरक्षां वाञ्छतः ।

तृतीयेऽङ्के संकर्षणो वटुं पृच्छति “तत् किमन्ये न नीलाम्बरच्छायानु-कारिण उत्सारणयोग्याः प्रवरन्ति पृथिव्यामलीकतापसाः” इति । वटुराह—

अपेयं किं तेषां न तु विरहितं यद् द्रवतया
अनक्षयं यत् तिक्तं दलयितुमशक्यं च दशनेः ।
अजाता प्रेता वा यदि परमगम्या स्तनवती
तपःस्थानं योग्यं किमिव यदि वा शौण्डिकगृहम् ।।

इति माहेश्वरानपि कांश्चन तथाभूताञ्छृत्वा तान् सन्मार्गाच्च्युतेर्वार-यितुं चिन्तयति संकर्षणे दूतो राजाज्ञातो भीतानन्यानपि तापसान् पलायन-

परान् सन्दिष्टवान् । सकर्षणस्तादृशान् यथाम्यनि स्यापयितुमनुरोधया बभूव ।

तत श्रीधर्मशिवभट्टारकस्याश्रम गत सकर्षणस्तद्दर्शनपूतमनास्तेनानु-
गृहीत कियन्त घटोकाल तस्यो । तावदेव वृद्धाम्मिर्नाम चार्वाकस्तत्र समेन
पूर्वं धर्मशिवेन पश्चाच्च सकर्षणेन कृतविवाद-परामूत । इमे चार्वाका अपि
राष्ट्रादपसारणमहन्तीति धर्मशिव सकर्षण प्रोक्तवान् । अथ राज्ञ शंकरवर्मण
आगमनसमाचारेणाङ्कुसमाप्ते पूर्वं सकर्षणो धर्मशिव यथाम्यितं वृत्त
वर्णितवान्—

न हि द्विष्मो देव शिवमनुपमैश्वर्यधिमव
स एवेको हेतु स्थितिबिलयसंगु जगताम् ।
स रुद्र स ब्रह्मा स हरिरपरो नापि पुण्य
परस्तेभ्यस्तस्मिन् भुवनमण्डित सशितमिदम् ॥

इति शैवा पाशुपता कालामुखा महाव्रतिनश्च स्वैर काश्मीरेष्वेव
निवसन्तिवति ।

चतुर्थेऽङ्के राजादेशेन महानेयैः यिकस्य धैर्यराशेरध्यभूत्वे विपश्चिता
समा पाञ्चरात्रादीना वेदानामिव प्रामाण्यमप्राप्ताप्य वैति मिणितु समायोजिता ।
वेदा इव पाञ्चरात्रागमा अपि प्रमाणमिति निर्णयन् धैर्यश्रीराहु

प्रमत्तगीतिवमलौकिकत्व
सामादि लोभादि न यत्न भूतम् ।
तथाविधानामयमागमाना
प्रामाण्यमार्गो न तु यत्न तत्र ॥

इति सर्वे धैर्यश्रिया कृतं सत्यानुसन्धान प्राशस्तम् ।

तात्कालिकस्य वस्तुन समायोग आगमदम्बरैस्स्य महान् विशेष ।
तदानीन्तनस्य काश्मीराद्यीश्वरस्य शंकरवर्मणो मन्त्रिण भूपयतो जयन्त-
भट्टस्य पट्टशिष्य सकर्षण स्नातक सन् समयाचार-द्वयकाणा वेदनिन्दा-
पराणा साक्षुज्जवाणा दुष्प्रवृत्ती सपट्टिज्ञाय काश्मीरस्थैर्मुक्तान् विद्यातु मुक्तं
प्रोत्साहयति स्म । जयन्तभट्टस्य सम्मत सकर्षणो राजा धर्माधिकारिपदेन
सम्मानित काश्मीरान् धर्मकण्टकशोधनेन निरवद्यान् वस्तुमादिष्टवान्—

“भो भो पौरजानपदा, एष छत्रु महाराजशंकरवर्मदेवराजाजया
भट्टश्रीसकर्षण सवनिव युष्मान् बोधयति—

ये घानादि-जगत्प्रवाह-पतिता नानागमाः साधव—
 स्ते तिष्ठन्तु यथास्थिताः स्वसमयाविष्टाश्चरन्तः क्रियाः ।
 ये तु प्रस्तुत-धर्म-विप्लवकृतः पापास्तपोऽपायिन—
 स्ते चेदाशु न यान्ति घातयति तान् दस्यूनिव क्षमापतिः ॥

इति वस्तु-पर्यालोचनेन समयाचारिकस्य धर्मस्य प्रतिष्ठापनेव लक्ष्यभूता ।
 अभिनयशिल्पार्जितजीविकोपायानां तदा का स्थितिरभूदिति सूचयदा-
 गमडम्बरं कमपि विशेषं दधाति । तद्यथा सूत्रधारः —

“भरतमुनिनोपदिष्टे दशरूपकप्रयोगे किल कृतश्रमा वयम् ।”

इति वदन् परिशीलितनाट्यशास्त्रैरेव नटैर्भाव्यमासीदिति सूच्यते ।
 तथापि तेषां दुःस्थितिर्मनो दुनोतितराम् । यथा च स एव—

“नटत्वं नाम जघन्यः कोऽपि सतताव्यस्तसूतकटकपट-व्यापा-डम्बरः
 कुटुम्बभरणोपायः । …… इन्द्रजालमायाप्रायं नटवृत्तम् । नटो वस्तुस्थित्या
 जठरभरणे शिल्पपूरणः । तद्वरमिदं कुशिरूपमल्पफलमलघुक्लेशमतित्रपाकर-
 मुपसंहृत्य …… ” इत्यादि ।

प्रस्तावनेवामुष्य नाटकस्य नावीन्यं प्रावीण्यं च वहति, यत्र सूत्रधारः
 स्वव्यवसाय-दुःस्थितिं प्रति क्रन्दमानः प्रेक्षकान् सर्वतो व्यावृत्य चेतो नाट्यप्रयोगे
 दत्तावधानान् करोति । अपि चैनत् सर्वथेवालोकिमशास्त्रीयं च स्पष्टमुद्घोष-
 यति । पारिपाश्विकोऽपि जयन्तभट्टस्य व्याजस्तुतिं तन्वान आह—

“काव्यं करोति स कविर्भरतोपदेशमुल्लङ्घ्य ।” इत्यादि । किमिदं नाटकं
 नाम, यत्र पञ्चावस्थात्मकं कार्यव्यापारमुल्लङ्घ्यैव कापि स्वैरिणी सरणिरनुसृता
 दृश्यते । अपीदं नाटकनामसाध्यक्यमपि वहति यत्र चत्वार एवाङ्का विराजन्ते,
 मन्ये रूपकपर्यायं नाटकशब्दं मनसिकृत्यैव दुर्दुर्लभत्वं नेयायिकस्य नाट्यकृतः
 संसूचयति । प्रथमाङ्कान् पुरस्तादुपनिबद्धो विष्कम्भको नेव स्कम्भनाति किमपि
 सूच्यं तत्त्वजालं कथाभागमेवाङ्गस्य दृश्यतां नयति । अमुष्मिन् प्राधान्यं दधद्
 भिक्षुरङ्कगतस्य नायकस्य संकर्षणस्य प्रतिपक्षत्वं वहति । प्रथमयोरङ्कयोः
 प्रवेशके क्षणकयोश्चेत्स्य च स्ववृत्तमेव दृश्यते, नेव पूर्वापरकथायोगस्तेन
 सूच्यते । चतुर्थेऽङ्के धैर्यराशिधैर्येण नटस्य सामाजिकस्य च धैर्यपरम्परा
 व्याहन्यमाना चकास्ति । धैर्यराशिर्हि आ पञ्चदशाद् आ च द्व्यधिकशततमात्
 एकनवत्या पद्यानां प्रवचनेन पीडयतितमाम् । नेदं नेसर्गिकं न वा

रङ्गोपयुक्तम् इति सूत्रधारो यदस्य नाटकस्याशास्त्रीयत्वमलौकिकत्वं च व्याजेन स्तोति तत् समीचीनमेव निन्दापर प्रशस्तिवाचनम् ।

दार्शनिकविवादोत्तोलकेऽत्र नाट्ये चरित्रानुशीलनं नैव समीक्षादेशमनुवसति, तथापि शङ्खभूतेन जिनरक्षितेन कृता स्तन्यवस्य प्रशसा समाकर्षति—

“दुर्विघ्नहमस्य धीरुषम् । अपूर्वया वक्तृयास्ति प्रज्ञा च ।”

इत्येव जयन्तभट्टो जैनाना मनोवसहानिमेव सूचयितुकाम ।

दर्शनोपदेशपरेऽमुष्मिन् रूपके काव्योचितसीमाग्यभाञ्जि विरलान्येव सन्ति स्थलानि, किन्तु यत् कुत्रापि कलास्वारस्यमनुबुद्धानो दृश्यत एव जयन्त भट्ट । यथा पश्चिन्याश्छवि —

अद्य शार्ङ्गहृदयस्थित विततमूले कमलिनी—
जलं घसे लक्ष्मीं पुत्तिन-सक-पण्डं प्रतिमिते ।
इहाम्तर्हृदयते विटप-विनिविष्टा क्षितिहृदा
विहङ्गा छादत फलशकलमुत्तानधवना ॥ ११६

नीरसाना चर्चना मध्ये जातु चर्चैव चन्दनच्छाया स्पृशति हृदयमानु-
प्राप्तिकी रचना—

एते धूमनभस्मधूमरुहो धूपान्नितधुल्लवे
दलास्तरक्षण पीत-पुष्प पुरजित्पूनाथ पुष्पासवा ।
घया क न हरन्ति तापस-अटा-प्रन्थि-रतथीकारिण
कथामचर सारय-दान-रसिका शीवाभये वायव ॥ ३२

नीरसता-कशितेष्वपि हास्यस्पर्शं समुत्फुल्लतामेव पुष्पाति । यथा द्वितीयाङ्कात् पुरस्तने प्रवेशके क्षपणिकावेष्टवञ्चनापरश्चेत् क्षपणक विज्ञापयति-
बालिकेवाहं प्रव्रजिता केनापि यूना शीलभङ्ग कारितेति । क्षपणकस्तु सुघाकुल्या-
मेवागता मनसि करोति । चेत् च—स युवा ता विहाय कामपि जरती क्षपणि-
कामवगाहत् इति कथयति । क्षपणकस्तु (ता) चुम्बितुकाम । अनुदगतवक्षोज-
वक्षो वीक्ष्य परीक्ष्य च स्पृष्टाङ्गसन्निवेशोऽस्ती कुपितश्चेत्तमघर्षयत् । मा
ताडयसि वा भर्त्सयसि वा चेदहं परमाचार्यामाह्वयेयमिति चेतेन पराभूत
क्षपणकस्तस्य पादयो साष्टाङ्गमपतत् । तावदेवागता पुरातनी जरती क्षपणिका
चेत् परारम्य क्षपणक मुनिभूत भृश प्रहारे शिथिलितवन्धनसन्धि कृतवती ।

आस्तां तावज्जैनान् प्रति वितृष्णा, स्यादेतद् यदि नीलाम्बरीया आसन् कामुकताकीलितहृदयाः, भवतु यथा वा तथा वा स्थितिः, जयन्तभट्टसदृशाद् विदुषो नापेक्षामहे तादृशमधमपालावतारणं तथाविधं च हास्यताण्डवम् । अभिव्यञ्जनाया गम्भीरिमा तावज्जयन्तभट्टेन न किमपि सख्यं रक्षतीति न्यायमञ्जरीतोऽपि जानीमः ।

चरित्रानुरूपतां भजन्ती भाषा सुतरां भावयति चेतः । प्रवेशके चेटो मागधी परिनिष्ठितामेव ववित । नीलाम्बरमिथुनस्य गीतान्यपभ्रंश-निबद्धानि चकासति । वाग्विवादेषु सुस्पष्टतां सुगमतां प्रभावशीलतां च वहन्ती भाषा न स्वापि दुर्वहा भवति - यथा वृद्धाम्भेः कथनम्—

नृगतृष्णाम्भसि स्नात खण्डुपकृतशेखरः ।

एष वन्ध्यानुतो याति शशगृङ्गधनुषरः ॥ ३१०

इत्यभिनयमनुवधनती सदृग्धा गीः सर्वथा जयन्तभट्ट यशस्वितां नयति ।

छन्दःसु प्राचुर्येणानुष्टुभ एव प्रायुज्यन्त । शिखरिणी, शादूलविक्रीडितं, वसन्ततिलकमुपजातिरार्याचेति वहुराः निबद्धाः । एकैकशः प्रयुक्तानिच्छन्दासि तु अपरवक्त्रमुपगीतिः पुष्पिताग्रा मञ्जुभाषिणी प्रामाणिका प्रहृषिणी रुचिरी-पच्छन्दसिकं रथोद्धता स्वागता वैश्वदेवी च सन्ति । इदमपि वैविध्यं वैचित्र्यं वहति ।

‘दार्शनिकेष्वपि वाचारम्भणेषु समुदाचारः समीचीनतां विभर्ति यथा स्नातकस्य प्रतिपक्षेण जिनरक्षितेन सहालापः—

“स्नातकः—अपि कुशलिनः शिष्यपरिषदा सह भवन्तः ।

मिक्षु —स्वागतमार्यस्य । इत उपविश्यताम् । कुशलम् ।

स्नातकः—अनुकूलालाप-पेशलेव भवदृशां निर्मिता प्रजापतिना रसना ।”

यथा वा संकर्षणमाश्लित्य धैर्यं राशिब्रूते—

“अयमप्रयास-मुत्तमोऽनुभूयते सकलतीर्थसलिलाभिषेकः ।” इत्यादि ।

सात्त्विकभावेन वस्तुस्थितिगतं वैषम्यमवगमयितुं जयन्तभट्टेनेदं नाटकमरचयत् । प्रथमेऽङ्के विहारस्य रोचकं वर्णनं समाप्य स्नातकेन व्याहारयामास—

“न छलु तपस्विजनमठिकास्यानमिदम् । राजोद्यानमेतद् । कष्टं भो कष्टम्—

बिट-पयिक-सुष्ठुमानेर्वन्द्ये पयि जातगहनदिङ्मोहे ।

अस्याने क्षिप्यन्ते विविधानि धनानि धनवद्धि ॥ १२०

किताप्रमाणेऽप्यस्मिन्नायमे विषयमुखपराङ्मुखमनसा समाधिभावनाभ्यास-

सवताना ययातयाकल्पितप्राणवृत्तीना विभेदविधिरनुपशातजनोचितभोगसाधन-
विषयै ।” इति ।

अपि च सास्कृतिकमुच्चावचरत्न सूचयन्त संभाषा महीयन्ते । यथा
बौद्धविहायेषु भिक्षूनामभ्यवहारवर्णना—

पञ्चवरस-शास्त्र-निहनुतमन्यभ्यपदेशमत्र मघु पानम् ।

भासाशन च कोटिद्वय-रहितमहो तप कृच्छ्रम् ॥ १२१

भोज्य-पग्निवेषिण्योऽनावृतप्राय गोप्याङ्ग-मङ्ग्य किंकर्षो भिक्षून् प्रति
कर्तृक्षेनिपाते सरसतरता नयन्ति स्वादून्यन्न-पानानि । अहो पानविक्रमशीलता
भिक्षो —

तुषितोऽपि पिबति न तया जिह्वया भ्राष्ट्यकुवलयं पावम् ।

दृष्ट्या यथा दासीना विस्सिततरसोचन वदनम् ॥ १२२

आश्चर्यचूडामणि

प्रथमो नाट्यकृद्-दाक्षिणात्याना सम्मतश्चौदीच्यानामपि शक्तिभद्र
आश्चर्यचूडामणि स्वकृत्या ८०० छोट्याभूमित स्थितिं लेभे । तदनन्तर
हि कुलशेखरो द्वितीयो दाक्षिणात्य-नाट्यकर्त्ता बभूव । तत्पूर्वं च भट्टनारायण
भासीद् येन प्रभावित स्वकृतौ शक्तिभद्र । शूर्पणखात आरभ्य रामकथामेव
वाल्मीकिमनुसृत्य कतिपयान् परिवर्तान् विधाय वर्णितवान् शक्तिभद्र ।
सीता प्रति हनुमद्द्वारेण राम सदिष्टवान्—

सदति नमयता धनुर्मया त्व गुरुजघने गुरुमदिरादवात्ता ।

दशवदननिरोधनादपि त्वा युधि विनमय्य शरासन हरामि ॥ १२०

परन्तु रावणवधानन्तर सीतायै सर्वमन्यथा जातम् । राममनुसृत्य
लक्ष्मणो हनुमादश्च नैव ता सुष्ठु समभाषेताम् । रामस्तु—

रजमोक्षरज्जु - जीर्वादि - कुरस्येत्तस्याः स्तिरे-स्तिरे ।

श्वजु भावजडास्त्वया वय छलिता पुश्चलि दण्डके वने ॥ ७१७

इति वदन् न वाल्मीके राम इव प्रतिभाति । पुश्चलीति निबध्नत

शक्तिभद्रस्य कोपलब्धिः स्तूयेत । कोऽयं विनयो हनुमतो यो रामसंदेशं प्रणय-
वचोहरं इव वदति—

आघातं मामश्चित्तया वेलया मन्दिरं ते
चोरो दण्ड्यस्त्वमिति मधुरं व्याहरन्त्या भवत्या ।
मन्दे दीपे मधुलवमुचां मालया मल्लिकानां
वद्धं चेलो दृढतरमितो बाहुबन्धच्छलेन ॥ ६१८

इत्येवं क्षुद्रप्राय-कल्पना-ताण्डवेरेवाश्चर्यचूडामणिरस्मान् आश्चर्य-
स्तूपचूडामारोहयन्निव काचमणीन् रसिकता-सिकतामिश्रान् रसास्वादपथे
विकिरति ।

कुलशेखरवर्मणो रूपकद्वयम्

केरलानां महाराजो महोदयपुरमधिवसन् कुलशेखरो वर्मा नवमशताब्दे
विरराज । राजशेखरेण स्तुतास्य गद्यकाव्यकृतिराश्चर्यमञ्जरी नाद्ययावत्
प्राप्ता । तपतीसंवरणं सुभद्राधनञ्जयं चेति नाटकद्वयमस्य यशोवितानं
विभ्रदवलोक्यते । नावं सम्प्रेष्य समाहूतः कोऽपि विपश्चित् प्रार्थितः
कुलशेखरेण स्वकृतीव्याख्यातुं, व्याख्यानात् प्राक् सतर्कं समवेक्षितुं च ।
सप्रशंसमसौ पण्डितोऽमुं परमभागवतं निर्धारयामास । तपतीसंवरणस्य
भरतवाक्यमपि तदेतत् पुष्पाति—

अन्योन्यं जगतामपाकविरसा मूच्छन्तु मैत्रीरसाः
संगृह्णन्तु गुणान् कवेः कृतधियां मात्सर्यबन्धया धियः ।
विश्लिष्यद् विषयानुपङ्गकलुषीभावा घनश्यामले
मवित्तमं परिपच्यतामहरहः श्रेयस्करी श्रीधरे ॥

कुलशेखरस्य कृतिस्तं नाट्यशास्त्राचार्यप्रकाण्डं सूचयति । कथानक-बन्धेषु
यथा तथैव काव्यार्थनिर्वाहेष्वमुष्य शेमुपी हरति सहृदयानामन्यमनस्कतां
निमज्जयन्ती रसस्रोतसि चित्तानि ।

तपतीसंवरणम्

हास्तिनपुरमहाराजस्तपनः साल्वराजदुहितुर्महिष्यां सन्ततिमनवाप्य
स्वप्ने दृष्टात् सूर्यविम्बाच्च तस्या निरपत्यतां श्रुत्वा दुर्निवारेण क्लेशेनाभिभूतो
विदूषकेणापरविवाहाय प्रेरितः कदाचित् तेनैव सह महिष्याः प्रासादं प्रति
व्रजन् पथि गुहागृहं समया मारकत्यां शिलायां दिव्याङ्गनायाश्चरणच्छायामा-
लोकयत् । तत्रागता राज्ञी अन्तर्धाय तयोरालापानाशृणोत् । तत्रैव राजा
तस्या दिव्यकन्यायाः कर्णपूरमलमत, विदूषकेण संवरणं प्रति सा समासक्त-
चित्तेति निवेदितम् । तत्र कर्णपूरे—

किं कुण्ड चादजबहू सन्दसिणेहा वि मेहपञ्जरम् ।
मुहिता - तिस्से दिट्ठो पुण्णा आणन्दबाहेण ॥^१

इति सन्देशाक्षराणि वाचयित्वा राजा तन्निपक्तहृदयो जात ।
तदन्वेपणाय गच्छता राज्ञा श्रुतपूर्वालापा महिषी समधिगता, सामर्पा सा
कृतानुनयापि तमवज्ञायान्यत्र गता ।

अथ सूर्यपुत्री तपती नारदस्य वचसा स्वानुरूपं पतिं सवरणमेव योग्य
मत्वानुरक्तेन मनसा मणिशिलातले विश्राम्यन्ती सवरणं दृष्ट्वैव दिवमुत्प-
पात । तत्सखी मेनका कर्णपुरे गाथामुत्कीर्य राजानं परीक्षितुं तत्रैव
विस्तृज्य गता ।

एकदा तपती सवरणरागपरधशीभूता पुनरपि तत्रैव देशे समवातरत् ।
राजापि मृगयायै विदूषकेण सहागतः । तस्मिन् किंविद् दूरं गतवति विदूषकं
कपिमुखं दृष्ट्वा कथं सजातीयं मत्वा तदधस्तात् कर्णपुरमाच्छिद्य
पलायिता । कर्णपुरविषया जिज्ञासा कुर्वाण राजानं स सर्वक्लेशमूलात्
कर्णपुरात् स्वमोक्षमकथयत् । अथ वामनावतारभूमिं करतलोदकसरो मत्वा तो
तनो वामनमन्दिरं गतो । विदूषकस्तत्र तपत्यारुण्या दृष्ट्वा राजानं
न्यवेदयत् । अन्ततः स तां साक्षाददर्शत् । परन्तु प्रणय निवेदयितुं चिन्तयत
एव तस्य साध्यं विधिं निर्वर्तयितुं समयं सूचितः । ततः स कुलपतेराश्रमं
प्रतस्थे ।

अथ सवरणो राक्षसान् निहत्य मुनीन् निर्भयान् कर्तुं कञ्चित् काल-
मुद्युध्यत । तापसानाश्वास्यासौ तदेव मणि-मण्डपं पुनर्गतं यत्र तपती प्रथमं
दृष्टासीत् । विरहवशं तं रागपरा तपती कर्णपुरहस्तया रम्भया सहाभ्याजगाम,
किन्तु स्वभार्या वियोग-सन्तप्त राजानमुत्प्रेक्ष्य क्लेश क्लेश सखीभिराशवासिता
नैव स्वभार्यावियोगजन्मा मनोभव सन्तापयतीति मित्र-साल्त्वनाय कर्णपुरमपि
नेदानीं लब्धुं शक्यमिति वदति विदूषके रम्भया कर्णपुरस्तत्सविधे पातितः ।
विदूषकेण दत्तोऽसौ विरहातुरेण राजानभिज्ञाय निराकृतः इति तपत्या
मशयो दृढोऽभवत् । तपतीति नाम प्रलपतो राज्ञो मुखादाकर्ण्य लब्धविश्वासा
सा 'मत्प्रणयेनासौ का दशा नोत' इति भर्त्सकृत्वा भ्रूच्छिन्ना बभूव ।

ततस्तपतीविरहेण मरणान्मुखं राजानं मृत-परिज्ञाय-विदूषके भृगो-
रात्मानं पातयितुं गते सखीभिः प्रयोजिता, तपती स्व प्रकाश्य राज्ञो हृदयं
वरेणास्पृशत् । स च तां पाणो कर्तुंमुद्यतो मेनकया वारितः 'अस्यां पित्रा

१ किं करोति चातकवहू सा द्रस्तेहापि मेहप्रवरे ।

मुहिता तस्या दृष्टिं पूर्णनिन्दबाणेण ॥^१

सूर्येणानुज्ञात एव भवान् पाणिं गृह्णातु' इति, सूर्यश्च भवदर्थमियं संकल्पित पूर्वैवेति च । अथ राजा धावित्वा विद्रूपकं मरणान्निवारयति स्म ।

संवरणः सूर्यं प्रति द्वादशाहं तपोऽतप्यत । वशिष्ठस्तदानीं तं विरमय्य तस्मै सूर्यं तपतीं याचितवान् । परिणीता सा स्वप्ने कुमारं जनयामास ।

क्षणमप्यसोढविप्रयोगयोस्तयोः मिथो रमयतो राक्षसवधनिहित-
वैरभावा कापि राक्षसी मुन्दरी सती राजानं प्रति गगनमालायाः प्रणयं
निवेदयामास । समुद्रे तं मज्जयितुं कृत-संकल्पां तां विद्रूपकेण वारितोऽपि राजा
व्यामोहवशान्नाभिज्ञातवान् मायाविनीम् । विमानमानेतुं तस्यां प्रस्थितायां
सकर्णपूरा मेनका प्रविश्य तमवहितं चकार । राक्षस्या सहाभिसारचर्चा श्रुत्वा
तपती ततो वामनमन्दिरं गता राज्ञा मेनकासहकारेणाश्वासिता ।

पत्या सह हिमवत्सु रममाणा तपती सूर्यदेवेन न सेहे, सा च हयसेनेन
वियोज्य आनायिता । अथ राजशून्यं हास्तिनपुरं पाञ्चालोऽधिकृतवान् ।
संवरणः प्रियामन्विष्यन् गिरिगहनेषु चरन् कथंचिद् विद्रूपकेण संगम्य निजं
राज्यं परहृतं विदित्वा जेतुं सन्नद्धः सूर्यप्रपितेन रथेन प्रस्थितः । रक्षोभिः
कृतया मायया सर्वत्रानावृष्टिरासीत्, किन्तु राजनि प्राप्त एव प्रकामं ववर्ष,
येन राज्यं समृद्धं बभूव स्वायत्तं च । गङ्गालोकप्रासादं गतस्य संवरणस्य
सविधे कृत-मेनका-रूपा तपती समुपतस्थे । सा हि पितुरादेशविधेया न
भूतार्थरूपेण तमुपगन्तुमुदसहत । अथ तयालिङ्गितो राजा तपत्येवेति प्रत्यभि-
ज्ञाय रहस्यमपृच्छत् । सा च प्रत्युवाच तपतीं तावत् सूर्यः सावित्रीसन्निधाने
सम्प्रेष्य भवन्तं तु वृष्ट्या राज्यमृद्धं कर्तुमिहानीतवान्, अहं च तपत्या वृत्तं
निवेदयितुमायाता इति । मेनकारूपेणैव सा राज्ञा सह कंचित् कालं
वस्तुमैच्छत् ।

अन्ततरे सा राक्षसी पुनर्मायया राजानमवञ्चयत् । अन्ततो राजा मायां
विज्ञाय यावत् स्वस्थो जातस्तादेव सूर्येण कृतप्रसादा तपती प्रत्यागता । अथ
मोहनिका राक्षसी राजानं क्षमां प्रार्थय न्यवेदयत् सूर्यलोकं व्रजन्तीं मां युवयोः
पुत्रेण वाणप्रहारे रुध्यमानां मोचयेति । तपती शङ्काकुला जाता क्व मे पुत्रः
कदा कथं जात इति । तामजनिमन्यां वशिष्ठः प्राबोधयत् स्वप्ने लब्धज-
न्मानं सूर्यदेवनि युवतया आ जन्मनः सावित्र्या पाल्यमानं तस्याः पुत्रं रक्षोध्वंस-
कारिणमिदानीं तारुण्यमुपगतमिति नवनवा निरन्तराभिर्वाधित-कोतूहला सरस-
राग-हृद्या कथैव प्रीणाति ।

सुभद्राघनञ्जय

कुलशेखरप्रणीतमपर पञ्चाङ्क नाटक सुभद्राघनञ्जय नाम । महाभारताद् गृहीतेऽस्य कथानके कुलशेखर कार्ष्णिचदभिनवरसोत्सासान् प्रस्तौति । अनम्बुपेण रक्षसा द्वि सुभद्राहरण, गात्रिका समावेश, परमहंसवेप घनञ्जय सम्भावयितु रामकृष्णयोगमन, सुभद्राया कृते तादृशमुनि-सेवावसर, सुभद्राया प्रेमालम्बनीभाव पुरुषत्रयस्य, पाशयोजना, इत्येवमादिक तथा नियोजित यथा सहृदयान् भूमिष्ठमावर्जयेत् ।

- अर्जुनो वर्षेण तीर्थाटन नियम समाप्य सुभद्राप्रणय सुख सम्पुत्र पराङ्मुखश्च गृहाद् द्वारकाभिमुख कृष्ण द्रष्टु गत । उपप्रभासतीर्थ वटच्छाये विश्राम्यन्नसौ कमनीया कामपि तरुणीमपहरतो राक्षसादाग्नेयास्त्रेणारक्षत् । युवानो तौ मिथ प्रेमपराधीनावास्ताम् । अप्रत्यभिज्ञाय परस्पर तौ परचात्ताप-ग्लान-मानसावभूताम् । सा कन्या सुभद्रा प्रागर्जुने निपक्षद्वया सम्प्रति अज्ञात-कुलशीलमन्य प्रति जातरागेति, अर्जुनश्च सुभद्राया आतेऽन्यामिमा म्निह्यामीति । अदृष्टपूर्वाभ्ये न्याकारो तौ उभयतः पाशेन बद्धमिवात्मानमन्वभवताम् । प्रार्थितोऽपि विदूषक बध सगमयेत्तामिति द्वारका गत विदूषकेण शिष्य-रूपेण सह तापसवेप पार्थश्च । वेपविन्यासाय धीरादिकमाहर्तुं गतेन विदूषकेण स्वर्णमयी गान्त्रिकोत्कीर्णार्जुननामदशका पथि लब्धा । गान्त्रिकयार्जुनोऽनुममे मया गोपायित-प्राणा सा प्रार्णप्रियापि द्वारकाभेवाधिवसतीति ।

रैवतके गिरी वसन्त साधुवेपमर्जुन द्रष्टुकाम छद्मकोशल सर्व परि-जानन् कृष्णो रामेण सहगत सुभद्रा कामयमानस्य पार्थस्य वृत्त भ्रातर नैव निवेदयाचकार । ततो नु वसन्त कन्यान्त पुरमानाय्य माघवीलतागृहे कूटस्थानपर सुभद्रा परिचर्या निर्वृत्त-कृतवान् । तत्र प्रसदब्धे सुभद्रामसौ प्रत्यभिज्ञातवान् राक्षसापह्नयमाणामिमामेवाह रक्षितयानिति । सुभद्रा च पुरार्जुनविज्रमश्रवणरवत-मानसापि रक्षसो रक्षितवन्तं युवानं प्रति विहितानु-पङ्गा सतीदानी तापसमिम कामये इति त्रिषु सक्रान्तरागमात्मान मत्वा कुलटा-स्मीनि सन्तप्ता । अथ सा मत्तुकामा सहकारमण्डये सतापाश गलेऽवहनात् । अर्जुनश्च ता पाशमुक्तकण्ठा कृत्वा साहमकारण विज्ञाय त्रिधा स्थितोऽहमेवे-कस्मै प्रिय इति दोषबुद्धिकालुष्यपरिहीणा विधाय स्मृतकृष्णमहेन्द्र-तयादातृत्वे काश्यपस्य पारोहित्ये पाणो गृहीतवान् । बलमनिवेद्यैव कृष्ण पार्थाय सुभद्रामदादिति पश्चाद् विमतौ यदून् स्थापयामास ।

। एकदा स्यन्दनव्रतव्याजेन साम्नामिकमघिरुह्य रथ सुभद्रा द्वारकाया

वहिरागतामर्जुनोऽपहतवान् । यदुषु कलकलोऽजायत । वलस्याध्यक्षत्वे समवेतवलास्ते युद्धकामा अर्जुनेन पराकृताः । कृष्णोऽग्रजं सान्त्वयामास ।

अथ रामकृष्णयोः सोपहारेषु सपरिजनेषु बहिःस्थितेषु संविहित-स्वागतो-त्लाससम्मारे चेन्द्रप्रस्थे कालिकादर्शनाय गता सुभद्रा केनापि हता । विदूषक-दत्तोन्मेष-चेतनः पार्थः सुभद्रां राक्षसान्मोचयितुं प्रामदत् । अथ गोपालिकावेपा सुभद्रा द्रौपदी-समाकारा च काली पार्थमुपासेवेताम् । छद्मपाञ्चाल्या उपस्थि-त्या रुक्म-रुक्म-समुदाचारेण चासी शङ्खापर्याकुलो जातः । अत्रान्तरे परमार्थ-द्रौपदी तं दिदृक्षुमायान्तीं दृष्ट्वान्ततोऽर्जुनो रहस्यमजानात् । काली तस्मै दुर्योधनकारितं सुभद्रापहरणवृत्तं स्वकृतं तस्या रक्षणं च सविस्तरं विज्ञाप्य गता । सर्वे सुखिनो वनूवुः ।

कालिदासादारभ्य आ च भवभूतेः काव्यवस्तुनो वास्तुशिल्पं हृद्यं हृदि सम्भाव्यैव परवर्तिनः उपजीव्य जीवन्ति प्रायशः कवयः । नवा तु काव्यमिदया सर्वेषां पृथक् सौभगं तन्वाणा विविक्तामेव व्यक्तितं पुरस्करोति । एतयैव दशा कुलशेखरं कुलशेखरिणमिवान्यतमं कविषु मन्महे । कथमसौ मेघदूतीयां मन्दाक्रान्तां छन्दोगतिं निरूपयति—

लास्यारम्भ-प्रवितत-शिखान् नतयन्तं कलापान्

केका-पूर-प्रचित-कुहरां कण्धरां द्राघयन्तम् ।

त्वं प्रेक्षस्व प्रणयविवशः प्रेमवन्तं मयूर

मा भूमेव क्षणमपि रवेमण्डलस्योपरोधो ॥ तप० ५.११

इति अप्रस्तुतप्रशंसा कवेः प्रशंसां प्रस्तुतामेव तनोति । कथंकारं समासोक्तिनिबद्धा-वक्रोक्ति-प्रौढिमानमसमं विस्फारयति कवेः —

आपाटलं कितलयाधरमपयन्ती

व्यावृण्वती मधुपक्षङ्कु तिसीत्कृतानि ।

अभ्याशचूतमरविन्दकचोपपीड—

मत्यायतं समुपगूहति कल्पवल्ली ॥ तप० २.४

व्योम-थान-वर्णना समुद्धाट्यत्युद्भावनापटिम्ना सनाथां स्वभावोक्ति-सच्छायां कामपि प्रत्यग्रां प्रतिभामतिशयोक्ति-द्वारवतीम्—

कालः पातेष्वनीषां घुरपुटयुगयोर्मघपृष्ठे हयाना—

मेकस्यैव क्षणस्य प्रथमचरमयोः पूर्वपादोच्चात्त्वमागौ ।

वेगस्तद्व्या इवानूः कनकवलयवद् व्याप्तपर्यन्तरेषं

नेमोरावतमानाः पिशुनयति तडिच्चक्रमाक्रान्तिचक्रम् ॥ तप० ५.१६

इति कालिदासमेव स्मारं स्मारमालोचयाम. स्रग्धरां काव्यभारतीम् ।

शिल्प साङ्गरूपक निर्वाहयन् योगशास्त्रीया विच्छिन्ति पुष्पन् सुमद्रा-
पदे वेदग्न्य-भङ्गीमुद्रभाषयन् कस्य न सुमनसो मनो हरति कुलशेखर —

यस्या दृष्टे यतिधुरामवतम्बमानो
योग दधाति न विरादपुनर्निवृत्तिम् ।
क्तेन जहत् सहभुव मधुरा मतिम्

शान्तिवि निवृत्तिमचिन्त्यरसा सुमद्राम् ॥ सुम० २ १

निसर्ग चित्रेषु चित्र-वर्ण-योजना-कौशल कवि कुलशेखर ययार्थनामान
करोति—

विरितप्यहलभासया प्रविरलं दृष्ट्वोद्दामासई—
रन्तवन्द्यस्त्वय्या कसिकया प्रस्तूयते मञ्जरी ।
गायन्तो पलरागमङ्कुररसैरवृत्तस्य चञ्चुभने
रभ्योन्दिम शिशिरोपरोधमिषित पुष्पानि पुष्कोक्ता ॥ सुम० २ २

लघुनरवाक्य-विभ्यासे प्रवीण कुलशेखर —

अनित्यपयसि लग्ना धर्मबन्ध पुनायि
प्रययति परिताप प्रभय प्रणिनोपि ॥ सुम० २ २

अपि च,

इनी कर्मा कर्मा धृति-मुष्ट निविष्टेदशगिरा-
वमु दृष्टो दृष्टो सपदि परिपोतादृतिपुत्रे ।

अमु यद्वा यवतामपनद् येपु गगना —

दिदं वित्तं वित्तं बहनि यदि मा वासनयनाम् ॥ सुम० २ १२

आसता तावत् कनिपयास्त्रुटयम्बुटय इव सवन्सरे कुलशेखर कृति-
समुच्चये, कवित्वेन महीयसी प्रतिभा जाज्वलोति या नैव विवादमुत्साहयति
प्रेक्षावताम् ।

विबुधानन्दम्

शीलाद्धो नवमशानाब्दे क्वचित् विबुधानन्दं नाम नाटकं विरचितवान् ।
जैनानामेकादशाब्दव्याख्यातृत्वेन प्रसिद्धिभाक् शोनाङ्क राष्ट्रकूटवंशीयनृपनेरा-
श्रितस्तद्दशधरमेव नायकं निबध्ने लक्ष्मीधरनामानं प्रतिमाप्रकाशनामर-
भारतीमालोकयामास ।

इदं च कर्णरम्पूरं नाट्यम् । राष्ट्रकूटवंश्यो राजकुमार श्रीधरो नाम
न केवलं पुरुषकार फननीत्युक्त म्वपौरस्य परीक्षितुं वमुधाभ्रमणाय प्रानिष्ठत ।
॥ राजशेखरस्य राज्ञो राजधानीं गतः । कञ्चुकिना राज्ञा तस्मै दुहितरं

बन्धुमतीं राज्यार्घ्यं च दातुं सन्दिष्टवान् । क्रीडोपवने राजकुमारो बन्धुमतीम-
दर्शत् । तयोः प्रणयावतारः प्रथमं पदं क्रान्तः । विदूषकेण सह कन्यान्तःपुरं
गतोऽसौ चित्रागारे बन्धुमत्या प्रतिकृतमात्मानमपश्यत् । तत्रैवान्तर्हिता
बन्धुमती ससखीका तयोरेकालपं श्रुत्वापि तस्यात्मगतं प्रेम नाशक्नोद् विनिश्चे-
तुम् । श्रीधरोऽपि तथैव तां प्रति सन्दिहान् आसीत् । अस्मिन्नेव मियोद्वैविध्य-
व्यतिकरे राजकुमारः स्वप्रतिकृतिपार्श्वे बन्धुमती-प्रतिकृतिमालिखितवान् ।
अथ कियद्दूरं गत्वा मया कृत आलेखः कामपि शङ्कां जनयेदिति विदूषकं
तच्चित्रमपसारयितुं निरदिशत् । अथ चित्रं प्रोज्झितुकामं विदूषकं पूर्वो-
पस्थिता बन्धुमत्याः सखी दृढं बाहुभ्यां गृहीतवती । तं मोचयितुं गतस्य
श्रीधरस्य पाणौ बन्धुमत्याः पाणि निधाय विदूषको वैवाहिकं समारम्भं
समपादयत् ।

तस्मिन्नेव दिने सम्पन्ने विवाहविधौ आभूषणमञ्जूपां निरीक्षमाणः
श्रीधरस्तत्र स्थितेन कालसर्पेण दष्टोऽन्नियत । राजशेखरञ्च प्रव्रज्यां ग्रहीतु-
मना महिष्या पुत्रस्ते शिशुर्न तावद् राज्यपरिपालनाय शक्त इति वारितो
मुमुक्षुरेव गृहेऽवसत् । जेनाचारमनुसृत्य शीलाङ्कोऽत्र उपदेशप्रवण एव
लक्ष्यते—

मन्त्रैर्व्योगरस्तायनैरनुदिनं शान्तिप्रदैः कर्मभिः

युक्त्या शास्त्रविधानतोऽपि निपजा सद्बन्धुभिः पालितः ।

अभ्यङ्गैर्वसुभिर्नयेन पदुना शौर्यादिभ्यो रक्षितः

क्षीणे ह्यायुषि किं बबचित् कथमपि व्रातुं नरः शक्यते ॥

एवं विधोपदेशानुशासनमेव नाट्यकतुल्ये श्यमिति कृत्वा तस्य कवित्वं
प्रति औदासीन्यमेव भजामः । सन्ति काश्चन सूक्तयोऽपि—

१. भवितव्यतैव लोके न खेदनीयं मनस्तेन ।

२. विहाय शोकस्तरणीं कार्ये मनो दीयताम् ।

३. न च कमलाकरं वज्रयित्वाभ्यं राजहसमालामिलयति ।

४. न शक्यमन्यतः प्रवृत्तं चित्तमन्यतो दातुम् ।

५. स्त्रीणां रोदनेनैव स्नेहाविष्करणं नानुष्ठानेन ।

शृङ्गाराय कृतसामग्रीसम्भारोऽपि शीलाङ्को नात्मीयं जातु शीलाङ्कं
मृगमिव मृगलाञ्छनो विमुञ्चति । तत्रैव तस्य कृतिर्मनो रमयति यत्रासौ
शिञ्जक इव दत्तवपेट इव जागरयति सुप्तां कामपि चारित्रशिक्षाम्—

यच्चिन्त्यते हृदयेन नैव, युज्यते न चैव युक्तिभिः ।

विघटन-संघटनपरस्तदपि हताशो विधिः करोति ॥

तथापि क्वचिदेव कदाचिदेवासौ कथकयमपि संघटयति वीररसीत्ला-
समपि —

वज्रप्रबोध्यकरजाप्रचपेटघात—

निष्पिष्टदतिदशनोत्कटमौगित्वौघ ।

सिंह सहायविकलोऽपि दत्तत्यरातीन्

अतर्गतं ननु सर्वकमेव सत्त्वम् ॥

अप्रस्तुतप्रशसामुखनेवेह वीरप्रशसा प्रस्तुता । शृङ्गारमपि असौ क्लेश
बलेशमप्रस्तुतेनेव प्रशसति—

महारमञ्जरीं वज्रयित्वा महामहिमपरिमलोद्गाराम् ।

अमिलपत्न्यवल्ली कुत्रापि किं मध्वरो युष्मकं ॥

यति विच्छित्ति विहीनेय छन्दोविधिति सहृदयान् बन्धुरे गिरिपथे
घावयति । सर्वथा सर्वात्मनेव मुनिव्रत शिशिसिपुः शीलाङ्गस्तनोति प्रातिम
प्रकर्षम्—

विपतिपुरघ्नो या जरापुणोदकीर्णदेहसारोऽपि ।

घमं प्रति नोद्यच्छति वृक्षपुस्तित्थति निराश ॥

तथापि कवे प्रासङ्गिक शृङ्गारानुराग प्रकृत्यैव वैश्यमादत्ते—

सच्चामीकर-चापकुम्भगुणवत् तस्यास्तनी राजत ।

श्रीभी-मन्मथ मदिरोद्युगत स्तम्भायतेऽस्या स्फुटम् ॥

कल्याणसौगन्धिकम्

कल्याणसौगन्धिकं नाम व्यायोगी नीलकण्ठेन रचित । असौ कदा
प्रादुरभूदिति न तावन्निश्चप्रचम् । आ नवम्या आ च पञ्चदश्या शताब्द्या
अयं जनुषा भुव भूपयावभूवेति सशीतिरेव विवेचकानां दुनोति चेत् । भवतु,
डेमहोदयस्तु एन नवमशताब्दीक निरधारयत् । व्यायोगश्चायं महाभारतीया
वनपद कयामधिष्ठाय रचितो यत्न द्रौपद्या प्रीतये वृकोदर सौगन्धिक पुष्प-
मानिनीपू रक्षोमिर्युग्मे हनूमता च वाक्कलि कल्पितवान् ।

वायुवेगेनापहत दिव्यकुसुममाघ्राय तस्य रामणीयकं च निभाल्य पाञ्चाली
तादृश पुष्पं चकमे । वायुसुनुर्वायुवेगेन घावन विप्रदम्पतिभ्यां वार्यमाणोऽपि
अविरतो दुर्गम बन्धुरेषु गिरिपथेषु नैकविधानं विघ्नान् प्रतिद्रवन् गर्वमादनस्य
त जलाशयं प्राप यो विकचे सौगन्धिके प्रतिच्छन्नं परिमलेन वातलहरी
सम्भारयन् विरराज । निर्भीकं पुष्पाणि चिन्वानो भीम क्रुद्धेन रक्षसा सगतो
विभीषितश्च न गरिष्यसि एवेत्युक्त्वात्मपरिचयेन तमाहूय गदया निहत्य
पलायनपरायणं चकार । अथ नेपथ्यात् श्रूयते स्म—भीम पुष्पावचयान्मा स्म

निवायंतेति । सोऽपि पुष्पाण्यवचित्य कदलीवनं प्रविष्टस्तत्रत्यं सोमनस्य-
भाजं निसर्गमहिमानं वीक्ष्य मनसि चकार—अत्र कोऽपि प्रतापवान् निवसतीति ।
असौ कण्डूयमानभुजो युयुत्सालोलमना आह्वयत् । प्रत्याह्वानेन सह हनूमान्
संस्कृतां गिरं संगिरन्नागतः । अथासौ जरठः कपिरिति कृत्वापसरणाय
दत्तादेशो नाहं वार्धव्यपरिभूतः स्थानान्तरं गन्तुमपि प्रभुरिति प्रत्यवदत् ।
अपसारयितुं कृतोत्साहो भीमो न तस्य पुच्छमपि चालयितुं शशाकेति
मनसि स्वं निन्दन्नपि देवैः स्तम्भितमिति तं तथास्थितमेव मुष्टिभिश्चूर्णयितुं
घोषयन् ममाग्रजो हनूमान् स्वजातीयं त्वां रक्षितुं नापतेदिति समकथयत् ।
ततो मुष्टीमुष्टिरणे प्रवृत्ते विद्याधर-दम्पती तौ वारयित्वा सुरेन्द्र-सन्देशेन
युवां भ्रातृभावेन रामलक्ष्मणाविव स्तामिति निरदिशताम् । रामनाम्ना
श्रुतिगतेन भाव-विह्वलो वानरोत्तमः संग्रामेऽर्जुनस्य ध्वजे स्वस्यावस्थानं
प्रत्यजानीत् ।

व्यायोगानुरूपं कथावस्तु योजयन् भीमं च धीरोद्धत चित्रयन् नील-
कण्ठस्तत्र तत्र परिवर्तनानि विधत्ते स्म । प्रसङ्गाननुसृत्य लघुकलेवरेऽस्मिन्
रूपके संवादेषु काव्य कौशल-लेशानपि पश्याम —

तज्जानमद्—वदन—मन्थरमीक्षणाधं

सप्रथयाहतकरद्वयरुद्धवक्षः ।

साकूतदशनकृतेक-कटाक्षपात—

माश्लेषसौष्टयमनुजस्य सुधेत्यभेदः ॥

इति हनुमद्वचनसुधादीधितिर्विनिद्रयति मानसकुमुदं रसिकानाम् ।
वात्सल्यमिह सजीवामिव भूति दधानमवतरति । वर्ण्य-वस्तु-माला-गुम्फन-
पटिम्ना हरत्येव हृदयं नीलकण्ठः कामपि चित्र-पक्षिति-विच्छित्तिमयमिव नृत्ते
पदैर्योजयन्—

अन्तर्गुहोद्गतमहाजगरस्य-दंष्ट्रा—

व्याकृष्टपादपुरुगजितमेपसिहः ।

दंष्ट्राग्रकृष्टपृथुकुम्भतटास्थिवत्गद्—

ग्रीवानिखातनखमाक्षिपति द्विपेन्द्रम् ॥

इत्यहोऽजगरधृतैकपादः सिंहो गजेन्द्र-कुम्भे निखातदंष्ट्राश्चित्रितश्चि-
त्रयते मनः । अन्येनाक्रान्तोऽन्यमाक्रामतीति सनातनी लोकयात्रा व्यज्यमाना
भासतेतराम् ।

औद्धत्यप्रधाने व्यायोगे खलु विकत्यन-प्रचुरा एव संवादा योज्यन्ते
किन्तु तत्र नैपुणं खिलीभूतमेव दृश्यते । यथा राक्षसः —

खड्गेन क्षतविग्रहस्य पिशितेः षलृप्तोपदंशोत्तरं

कोष्णं ते रसयन् कपालचपकेणाकण्ठमन्नासवम् ।

आन्त्रलग्णमुद्रहन् विरचयन्नेपथ्यमस्थिव्रजे—

नृत्यन् मत्तविलाभजां धनपतेः प्रीतिं करिष्याम्यहम् ॥

दशम-शताब्दी

राजशेखरस्य स्फुटिकाणि

काव्यमीमांसाया प्रणेता कस्य न विदितो राजशेखर कवि । यायावर-
वंशीयोऽयं स्वजन्मना महाराष्ट्र-प्रदेशमलंकार । स ब्राह्मण क्षत्रियो वेति
विवादप्रसंगे बालरामायणे ११५ अनुसारेण रामस्य वंशवत् तस्य क्षत्रियत्व-
मेव प्रकटीकरोति । अस्य पूर्वजोऽकालजलदो महाराष्ट्र-चूडामणिरामोद्
युगसंमतो विद्वान् पिता च राजमन्त्री बभूव । वाग्विलासुर सिको राजशेखर
आत्मान् बाल्मीकि-भट्ट मेष्ठ-भवभूतोना नवावनारं सम्भावयावभूव—

बभूव बन्मोक्षमव कवि पुरा
तत्र प्रपेदे मुनि भवमेच्छताम् ।
न्यस्त पुनर्यो भवभूति-रेवया

स वनति समग्रति राजशेखर ॥ वास० ११६

धन्यालोकसोचन-प्रमुखे प्रमुखा नशीकृतोऽय कवि स्वमने-
कथा परिचाययामास—

आपन्नातिहरः पराक्रमयन् सोमयज्ञादिभिः—

स्यागी सरय-सुधा-प्रवाह-शतामृत-त-ज-रामा गुह ॥

कान्यकुब्जनरपालेन महेंद्रपालेन समाजितोऽयो सस्यिन कृष्णराक्ष्मणवर्मणा
स्तुतो यथा—

पातुं शीघ्ररसायनं रचयितुं वाच सता समना—

भ्युत्पत्तिं परमावदानुमयि सस्य रसस्रोतसः ।

भोक्तुं स्वादु फलं च जीवित-नरोदयस्ति ते शत्रुक

तद् ध्यानं भूषु राजशेखरकवे सुक्तिं सुधास्यनिधिनी ॥

राजशेखरस्य स्फुटिकालो निश्चितप्रायो विदुषाम् । महेंद्रपालो हि
८८५ ईसवीत ८१० पर्यन्तं कान्यकुब्जानां शासको बभूव । राजकुमारत्वे स
राजशेखरस्य शिष्यत्वं गृहीतवान् भवेदिति । ८७४ श्रोष्टाब्दत ८२५ पर्यन्तं
हि तस्य रचनाकालो भवेत् ।

स भुवनकोश नाम भूगोलीयं ग्रन्थं विरचितवानिति काव्यमीमांसात
प्रतीयते, हेमचन्द्र उज्ज्वलदत्तश्च तस्य हरविलासं नाम काव्यं लक्ष्योक्तवन्तौ ।
किन्तु न तौ ग्रन्थौ प्राकार्यं नीतावद्य यावत् । अस्य रूपरचनानु बाल-
रामायणं, बालभारतं, विदुषशानभञ्जिका, कपूरमञ्जरी चेति समुपन्यन्ते ।

बालरामायणम्

बालरामायणं महानाटकं सीताप्रतिकृतिनिवेशेन छायानाटकं च सज्जितम् । रामायणीयां कथां भूयः परिवर्त्यात्र कथानकं गुम्फितम् । सीता-स्वयंवरं रावणः प्रहस्तेन सैन्यपतिना सह पुष्पकमारुह्य जनकपुरं गतः । स तत्र मैथिलीक्रयधनुः सीतां चानेतुमादिदेश । जनकेन स्तुतस्य शिवस्य प्रवेशेन गुरुभूतं तद् धनुः सज्यं कर्तुं मप्रभवन् रावणस्तद् भूमौ क्षिप्त्वा मिथ्याविकल्पनो बभूव । रावणं निहन्तुं वाणं सन्धाय उद्यतः राजा शुनःशेपेन वारितः, शापोदकं गृह्णंश्च शतानन्देन निवारितः । दशाननकृतां शिवचापावमाननां श्रुत्वा तं दण्डयितुं समागतो जामदग्न्योऽपि कथंकथमपि निवारितः, किन्तु जामदग्न्यरावणयोर्विकलहस्तत्र जात एव । रावणः जानक्या उपयन्तारं चन्द्रहासेन द्विधाकर्तुं प्रतिज्ञाय निवृत्तः । देवलोकं सफलप्रयोगं भरतकृतं सीतास्वयंवरनाटकं दिदृक्षू रावणस्तल्लङ्घायां नटैः प्रयोजयामास । तत्र रामेण पाणिगृहीतीकृतां सीतां प्रेक्ष्य रावणोऽबदत् ।

यातः पवं मम रूपां च मृपेव रामः । ३.६०

सीतारामयोर्विवाहानन्तरं दशरथो जनकपुरं जगाम । धनुर्भङ्गेन कुपितः परशुराम आयातः । तुमुलं वाग्युद्धं संवृत्तम् । धनुर्युद्धे रामो जामदग्न्यं पराजितवान् । लंकेश्वरः सीता-विप्रलम्भ-सन्तप्तस्तस्याः प्रतिकृतिं कारयित्वा तन्मुखे सारिकां निवेश्य वार्तालापेर्मनो विनोदयांचकार । अत्रान्तरे राममभिसर्तुमयोध्यां गता शूर्पणखा । कृत्तनासा सा रावणं प्रति सीतां त्वत्कृते हतुं महं गता कृत्तनासास्मीति सकपटं निवेदितवती । रावणश्चायोध्यां गतो राक्षसदूतैर्मिथ्यासन्देशं व्याहारि—

स्वयं मया प्रेमपरीक्षणाय प्रवर्तितः स्वाकृतियन्त्रयोगः ।

अयाहमेवागणितैरहोभिर्दंशाननान्तं नियतं प्रवत्स्ये ॥

अत्रान्तरे दशरथः सकैकेयीक इन्द्र-साहाय्याय दैत्यान् विजेतुं गतो विजयी बभूव । किन्त्वयोध्यायां कोऽपि राक्षसो मायादशरथः, शूर्पणखा मायाकैकेयी, तस्या दासी मन्यरा च बभूवुः । इत्येवम्—

“आभ्यामपि कृतक-कैकेयी-दशरथ-रूपधारिभ्यां छलितो रामभद्रः ।”

इत्येवं प्रभृतीनि वृत्तानि परिवर्त्य राजशेखरेण नियोजितानि । शार्दूलविक्रीडितैरतितरां विक्रीडन् राजशेखरो मधुरमधुरामेव प्रायेण गिर-मुद्गरिति ।

वीराद्भुतप्रायरसे प्रवन्द्ये लोकोत्तरं फीशलमस्ति यस्य । १.२

सोऽसौ नाट्यशैलीमधुरिमाण वेदर्धो प्रसादजन्मान वक्ति—

“वाम् वेदर्धमिष्टमिष्टगुण स्यन्दते श्रोत्रलेह्य
वस्तुन्यासो हरति हृदय सुखितमुद्रानिवेद्य ।
सद्य सूते रसमनुपम प्रौढि जन्मा प्रसाद ।
सदर्भ-श्रीरिति कृतधिया घाम गोदेवताया ॥” ३१४

अपि चान्यानुप्रास सगीत सगमयन्नन्य इव भाति कवि

छुतिजित करवाल सुतवशी प्रवाल
स्फुटित-कुटजमाल स्वष्टमीलसप्तमाल ।
इह हि गनमराल केतवाली कराले
शिखरिणि मम काल सोऽभवन् मेघकाल ॥ १०५२

सीताया सीकुमारसौभाग्यालेखनपटिमा कोऽप्यपूर्वं एव—

मुञ्चात्यग्रे विनलय-चयं सङ्गमणो यानि सीता-
पादाम्भोजे विमृजदमृजो तत्र सञ्चारयति ।
रामो भागं दिशति च ततस्ते-खिले नापि चाहूना
गलोत्सङ्गप्रणयिनि यधि क्रोशमेक वहन्ति ॥ ६५७

विरहिणो लङ्घ्येवरस्य शीतोपचार-निर्वाहाय प्राध्यमाना दक्षिणापय-
नद्यो राजशेखरस्य हामप्रतिभामुदधाटयन्ति—

पादौ पीडय ताम्रपणि, मुरले हस्ती हृदि स्याप्सता
भो जावेरि मृणालवाम बितर द्वाद् नमंदे बीजय ।
एव गोदावरि देहि चन्दनरस हे तापि तापोऽमय
शाख्यं वृज यन्त्रवारि विरही लङ्घ्येवर सीवति ॥ ५५०

बालभारतम्

राजशेखरकृतस्य बालभारतस्याद्भुतमेवादिभ सम्प्रति लभ्यते, शेष च
नाद्य यावत् समासादितम् । इदं च द्रौपदी स्वयंवरादारभ्यते । वन्दी
धीपयामास—

सकल भुवन रक्षा-स्रस्ततम्भा नरेन्द्रा
शृणुन गिरिपुदारामादराच्छावयामि
इह हि सदसि राधा य शरणीकरोति ।
स्मरविजयपताका द्रौपदी तत्कलत्रम् ॥ १३२

प्रवासिनः पाण्डवाः कृत-विप्रवेपा विप्र-पङ्क्तौ निपेदुः । अर्जुनादृते न कोऽपि साफल्यं लप्स्यते इत्यासीद् द्रोणाचार्यस्य निर्णयः । सर्वेषु पराङ्मुखेषु राजसु ब्राह्मणवेपोऽर्जुनो राधामविध्यत । नाज्ञातकुलशीलाय कन्या सम्प्रदेयेति वदतोऽनादृत्य स द्रौपदीमनयत् । प्रतिपूर्णे सति क इह प्रश्नः कुलशीलयोरिति ? शेषा राजानो युद्धोद्यता भीमेन निराकृताः ।

अथ विदुरेण वज्रितापि द्यूतक्रीडा समारब्धा । तत्र युधिष्ठिरः सर्वस्वं हारयित्वा द्वादशवर्षीयं वनप्रवासमङ्गीकृतवान् । पत्नीभूतां हारितां च पाञ्चालीं सभासदनमानीय दुःशासनस्तां निर्वस्त्रां विधातुं यतते स्म किन्तु मायया तस्या नवान्येव वस्त्राणि तामावासयन्ति स्म । दुर्योधनानुजो विकर्णो दुःशासनं निवारयामास—

भो दुःशासन क. क्रमो द्रुपदजा-केशाम्बराकर्षणे ।

दुर्वृत्तं क्षमते न कस्यचिदयं आता विकर्णस्तव ॥ २.४३

भीम-कुताया दुर्योधन-रक्त-पान-प्रतिज्ञाया अनन्तरं द्वितीयोऽङ्कः परिसमाप्यते ।

प्रस्तावनायाः परस्तादत्र नाटके वाल्मीकि-व्यासयोः संवाद आयोजितः । व्यासो वदति—

यदुन्निमुद्रा सुहृदयंवीथी कथारसो यच्चुलुकैश्चुलुकयः ।

तयामृतस्यन्दि च यद् वचांसि रामायणं तत् कवितृन् पुनाति ॥ १.१७

वाल्मीकिश्च व्यासकृतं महाभारतं स्तोति—

दन्तोलूखलिभिः शिलोज्झिभिरिदं कन्दाशनैः फेनपैः ।

पणप्राशनभिर्मिताम्बु-रुक्तेः फाले च पक्वाशिभिः ।

नीवार-प्रसृतिपच्चैश्च मुनिभिर्यद्वा त्रयीध्यायिभिः ।

सेव्य-भव्यमनोभिरर्यपतिभिस्तद् वै महाभारतम् ॥ १.१६

विद्वशालभञ्जिका

विद्वशालभञ्जिका नाटिका नायिकायाः प्रतिकृति शालभञ्जिका-परपर्यायां निवधनती नाम-सार्थक्यं धारयति । शालभञ्जिकां हि समालोक्य नायकस्य रागोऽवर्धतेति राजशेखरस्याभिनवोद्भावना । मध्यप्रदेशस्थायां त्रिपुर्या ८३६ ईसवीयेऽन्द्रे नाटिकेयं विरचिता । तत्र हि राजशेखरः कलचुरि-राजसभाजितः कियन्तं चित् कालमवसत् ।

त्रिपुर्या कलचुरिसम्राट् विद्याधरमल्लोऽत्र नायको नायिका च मृगा-
 द्वावली लाटगजस्य चन्द्रवर्मणस्तनूजा बभूव सा सन्तानान्तरविहीनस्य
 पितुर्गृहे पुरुषवेया सती पुत्रप्रेम्णा परिलालिता । तदनु रूपं च सा मृगाङ्कवर्म-
 ति नाम्ना ख्याताभवत् । त्रिलिङ्गाधिपतेर्विद्याधरमल्लस्य कृते तन्मन्त्री
 भागुरायणस्ता चन्द्रवर्मणमयाचत । देवज्ञगणनामनुख्य सा चक्रवर्ति परती
 भविष्यतीति आशान्वित एव तयोपाय रचयामास भागुरायण । असौ
 निद्रावसरे विद्याधरमल्लं नायिकया मृगाङ्कावहार परिघापयाभास । तामेव
 स स्वप्नेऽदशत् । स्वप्न गलस्थहार च नायको विदूषक चचितवान् । विदूषको-
 ऽपि प्रागेव कुवलयमासा नाम कुन्तलराजपुत्री प्रति नायकस्य रागमवर्धयत् ।
 राज्याद् भ्रष्टा हि कुन्तलनृपतिरवण्डसेन सपरिजनो यदा नर्मदाया स्नानाया-
 वतीर्णस्तदा नायक कुवलयमालामवालोकयत् । सापि सदा निपुरीराज-
 भवनमेव शरणं कृत्वत्यासीत् ।

विदूषक स्कन्धश्रवणानन्तरं विद्याधरमल्लम्यान्यमनस्कता विनोद-
 यितुं भागुरायणकारित स्फटिक केलि-कैलास-मन्दिरं त नीतवाद् । तत्र
 तद्भित्तिलिखिता स्वप्नदृष्टाया नायिकाया शालभञ्जिका प्रत्यभिज्ञायासौ
 तदङ्गलावर्ण्यं प्रार्शंसत्—

अस्तुमेवमम्बुज विजयते वनत्रस्य मित्र राशौ

अमृतस्य सनाभिर्ममघनुलौघस्य-यस्य वपु ।

रेखा कापि रदच्छदे च सुतनोर्गर्भे च तत्संभिनी

मेनो वणमिता स्मरो यदि भवेद् वैदण्यमभ्यस्यति ॥ १ ३३

स्तुतसौन्दर्याया शालभञ्जिकाया कण्ठे स तमेव हारमधारयत् ।

भागुरायणस्याभिसन्धि साफल्यं नयन्तो मृगाङ्कावली तमेव केलि-
 कैलासमध्यवसत् । स्फटिकभित्ते परतो राजा ता दशं दर्शमात्मानं विनोदया-
 माम । किन्तु प्रतिभासानन्तरं सान्त्वहिता बभूव ।

अथ कूटविवाहरचनानिपुणा राज्ञी वधूवेपेण चेटेन डमरुकहासेन
 विदूषकस्य परिणय समपादयत् रहस्यं च सत्वरमेव प्रकाशितम् । कूटविवाह-
 प्रतिकाराय चिन्ता-परस्य विदूषकस्य सान्त्वनायै घात्रीदुहिता मेघला मृत्युभयं
 प्रदर्श्य विदूषकपादयोर्मध्यान्नि सारितेति प्रतिशोधेन सोऽश्रुप्यत् । अपर
 कूटविवाह कल्पयन्तो भहिषी स्वकूट-पङ्के एवावासोदिति परिहासमयी
 कथायै सरति ।

मृगाङ्गवर्मवेपेण मृगाङ्गावली त्रिपुरीप्रासादेऽवसदिति भागुरायणः
प्रकटयामास । पश्चात् राज्ञी वधूवेषसम्भारीकृत्य मृगाङ्गवर्मणिं राज्ञे दत्तवती ।
वधूपित्तोद्घाटिते रहस्ये कूटपरिणयः वास्तविको जातः । अन्यच्च राज्ञी पूर्वं
कुवलयमालाया विवाहं मृगाङ्गवर्मणा सह संकल्प्य । वफलीभूता तामपि
राज्ञ एवावरोधे निधाय सन्तुष्टा बभूव ।

कर्पूरमञ्जरी

शौरसेन-प्राकृत-कृतस्य कर्पूरमञ्जरीसदृकस्य काव्यस्वरूपमुद्घाटयन्ती
गाथाकर्पत्येव सुमनसां मनांसि । यथा—

अत्यविसेसा ते च्चिअ सद्दा ते च्चेअ परिणमंतावि
अत्यविसेसो षव्वं भासा जा होउ सा होउ ॥

इयमपि प्राकृता वाक् संस्कृतेव शादूर्लविक्रीडितैः क्रीडितमातनोति
कर्पूरसञ्जरी-कानने—

जे लकागिरि-मेहलासु छतिआ संयोअ-खिण्णोरई—
फारोफुल्ल-फणावली-कवलणे पत्ता दरिदुत्तणं ।
ते एण्ह मलआणिला विरहिणो-णीसात्त-संपविकणो
जादा अत्ति सिसुत्तणे वि बह्ला तारुण-पुण्णा विअ ॥

गिरिराजशेखर-सरस्वती साकूतोक्तिसखीदत्तसहचारा स्थाने कृतालंकृति-
विन्यासा निर्दोष-पदसञ्चारा गुण-गरिमाणमनतिक्रम्य शय्यामधिशयाना
कदाचिद् रागमुपवोणयन्ती, क्वचित् संस्कृतां भूमिमभिक्षरन्ती, क्वापि प्राकृता-
मुर्वरयन्ती कथाकदम्बानुल्लासयन्ती भावकोकनदसमुदयमाकलयन्ती
क्वचिदनुभावमसूत्रमालपन्ती संचारिसीरभमास्वादयन्ती शब्दब्रह्मसागरमभि-
सरति क्वचिदभिसारयति च ।

क्षेमीश्वरस्य नाटकद्वयम्

चण्डकोशिक-नाटकस्य प्रणेता क्षेमीश्वरो दशमशताब्द्याः पूर्वभागे
आर्यावर्ताधीश्वरं महीपालदेवमाश्रित्य काव्य-सरस्वतीं निषेवते स्म । अनेन
नैपधानन्दं नाम सप्ताङ्गमन्यदपि नाटकं नलदमयन्तीकथानकमनुसृत्य
विरचितम् । नाट्यावत् नैपधानन्दं प्रकाशितम् ।

चण्डकोशिके हरिश्चन्द्रविश्वामित्रयोः कथानकं मार्कण्डेयपुराणाद्
देवीभागवताच्चादाय दृश्यतामानीतं सर्वथा व्याख्याति विश्वामित्रस्य

चङ्कताम् । नाटकमिदं बहुकालसम्मत-राजकुमारकान्तिकेयेन प्रथमप्रयोगार्थ-मुद्दिष्टम् । श्रीधरदासेन सद्भुक्तिकर्णामृते विश्वनाथेन च साहित्यदर्पणेभ्यः पद्यानि संगृहीतानि । अद्यापि भारतेभ्यः कथानकं स्मृत्वा लोको हरिश्चन्द्रस्य सन्धोत्कर्षं प्रशंसति विश्वामित्रस्य क्रूरतां निन्दति च ।

प्रथमतः ऐतरेयब्राह्मणे हरिश्चन्द्र इति नाम विद्यताम् । महाभारते कथोपनिषद्भो हरिश्चन्द्रो भूय उत्कर्षं लभते । तथा हि—

सत्यं वदत नासत्यं सत्यं धर्मं सनातनम् ।

हरिश्चन्द्रश्चरति वै दिवि सत्येन चन्द्रवत् ॥ अमु० ११४ ७१

अधिपाणिनीयं तु हरिश्चन्द्रं ऋषिर्गीयते विश्वामित्रश्चेत्यन्यैश्च कथा चात्र संबदन्ति ।^१ क्षेमीश्वरस्तु माकण्डेयपुराणवदमेव कथानकमुपजीवन् बहुशः पद्यानां भाषावतारं शब्दग्रहणं च विधाय चण्डकौशिकं रचिनवान् ।

क्षेमीश्वरेण कथानकस्य विनियोगस्तथा कृतो यथा कौशिकस्य क्रूरता राज्ञो हरिश्चन्द्रस्य च वनेकनिष्ठता पुरत इव स्फुरति । अपराधकुलकृतानुत्थान-प्रचयान् भाविनो निराकृतुं कुलपुरुषा राज्ञो व्रतेन समं रात्रिजागरणं निदिष्टम् । प्रातर्निद्रा-विधमं विरहं क्लान्तोऽसौ विद्रूपकेण सह राज्ञी द्रष्टुं गतस्तां गृहीत-मान-वैमनस्या वद्धाञ्जलिं सन् प्रसादयामास । कुलपतिशिष्योपनीतं शान्तिजल-माशीर्वादं चाधिगम्य राज्ञी शोभ्या स्वकृता मान-चातुरीमात्मवञ्चनामेवा मन्यत ।

वनेचरसूचनानुसारेण महावरहोपद्रवं प्रतिवक्तुं राज्ञा मृगयायै वनं गतम् । मूर्तो विघ्नराहं विश्वामित्राद् विद्यां वियोजयितुं सिद्धिं च वाञ्छितुं हरिश्चन्द्रः तस्य मुनेराश्रममनयत् । राज्ञा तां ब्रह्माविष्णुशङ्कराणां विद्यां दिव्यस्त्रीरूपा विश्वामित्रेण दूयमाना रक्षार्थं विलपन्तीरपश्यत् । स तां रक्षितुं मुनिं व्याक्रोशत् । तेन च क्रोधपरीतात्मा मुनिरमित्र इव विश्वस्य राजानं शापदग्धं कर्तुं मुद्यतः । अपराधमिवात्मानं मन्यमानो राजा विश्वामित्रेण राजकर्तव्यं पृष्टो दानं रक्षां युद्धं च क्षात्रधर्ममुदघोषयत् । विश्वामित्रेण दानाय प्रयोजितोऽसौ निखिला वसुधरा मुनये दत्तवान् । एवं विहितस्य दानयज्ञस्य दक्षिणामाहर्तुं राजा त्रैलोक्यब्राह्मणा शिवशूलस्या काशीं गतः ।

१ मिले चर्पा-भा० मू० ६/२/१२०

प्रमोद-हरिश्चन्द्रावृषी-भा० मू० ६/१/१२३

आत्मानं विक्रेतुं राजा काश्यां वणिग्वीथी गतः । तत्र विश्वामित्रेण झटिति दक्षिणां देहीति आदिष्टोऽन्यथा शापं दास्यामीति भर्त्सित आसायंकालमवसरं मुनिं प्रार्थयत् । न कोऽपि दक्षिणार्थं लक्षसंख्यमुद्रां दत्त्वा राजानं क्रेतुमागतः । अनन्तरं शैव्या राज्ञी पुत्रो रोहितश्च आत्मानं विक्रेतुमुपस्थितौ । अयुतपञ्चकेन तौ क्रोत्वा उपाध्यायः (शिवस्तद्रूपधरः) शेषार्धं धनं दानरूपेण ग्रहीतुं राजानं निवेदितवान्, किन्तु राजा नैतत् स्वीकरोति स्म । पुनरपि विश्वामित्रो राजानमुपागच्छत् । सातङ्को महीपतिश्चाण्डालवेशधरं धर्मं प्रति स्व विक्रीणीते स्म, शेषार्धं च दक्षिणायाः समर्पितवान् विश्वामित्राय । चाण्डालमपेक्ष्य स्वमेव स्वामिनं कर्तुं प्रार्थयमानं राजानं भर्त्सयामास मुनिः — “घिङ्मुखं ! स्वयं दासास्तपस्विनः । तत्किं त्वया दासेन मे क्रियते ।”

अथ चाण्डालो हरिश्चन्द्रं दक्षिणश्मशानमधिष्ठाय शववस्त्राणि कररूपाणि दिवानिशं संग्रहीतुमादिश्य गतः । एकदा कापालिकरूपेण धर्मो वेतालेन निधिमानाय्य राजानमनृणीकतुं प्रास्तौत् । चाण्डालाय मम स्वामिनेऽयं निधिर्दीयतेति राज्ञा स प्रत्याख्यातः । त्रिलोकीजय-शालिन्यो विद्यास्तिस्रो राज्ञो वशंवदतया समागतास्तेन विश्वामित्रमेव सेवितुं प्रेषिताः । बहूनि वर्षाणि श्मशानसेवकनिष्ठो राजा कदाचित् सर्पदंशेन मृतं रोहितकुमारं श्मशानमानीतवतीं शैव्यां दृष्ट्वा कृतमरणसङ्कल्पोऽपि दासो नात्मघातस्याधि-कारभागिति विरतः । स राज्ञीं चापि तादृशात् क्रूरव्यवसायान्निवारयामास । शव-कम्बलं श्मशानकरं ददती शैव्या राज्ञो हस्तं कर-ग्रहण-समुद्यतं दृष्ट्वा स्वपतिं प्रत्यभिज्ञातवती । तया कृत-परित्राण-प्रार्थनया द्रवीभूतोऽपि राजा चाण्डालदासमात्मानं तन्नासमर्थं प्रत्यबोधयत् ।

एवं सफल-परीक्षे राजनि स्वपुत्र-शव-कम्बलकरग्रहणे दिवः पुष्पवृष्टि-रभवत् । धर्मः प्रत्यक्षमागतः । तेन रोहितः पुनरुज्जीवितः । राजा धर्मदत्तया दिव्यया दृशा पार्वती-परमेश्वरी शैव्या-क्रयेण धर्मं रक्षितवन्तौ उपाध्याय-दम्पती निरूप्यापूजयत् । त्यक्त-चाण्डालवेशो धर्मो रोहिताश्वं राज्येऽभिषेक्तुं राजानं च ब्रह्मलोकं नेतुमादिदेश ।

मया ध्रियन्ते भुवनान्यमूनि
सत्यं च मां तत्सहितं विमर्ति ।
परीक्षितुं सत्यमतोऽस्य राज्ञः
कृतो मया जातिपरिग्रहोऽयम् ॥

इति धर्मोक्त्या सत्यपरीक्षणस्य रहस्यं प्रकटितम् ।

—कथानक नाट्योचित निबध्नन्, सवादान् सगुम्फन् स्थाने-स्थाने लोका-
नुभव-महिमाजित-सूक्ति-माना प्रतिभागुणै सग्रन्थन् कामपि कोटि नयति
क्षेमेश्वर सहृदयाह्लादम् । तपोवन-वर्णनं तावद् हरत्येव मानसम्—

आनुल बधचिदुद्धृता बधचिदपिच्छिप्रस्थली बहिषा-
मानघ्ना कुसुमोच्चयाच्च सदयादृष्ट्याप्रसाद्या लता ।
एते पूर्व-विलून-वस्त्वतया वृद्धवणा शाखिन
सगरछेदमयी बधन्ति समिधा प्रस्थन्दिन पादपा ॥२१३

अपि च—

नीपस्व-घे कुहरिणि शुका स्वागत व्याहरन्ति
प्राणप्राहो हरति हृदय हृदय-घ समीर ।
एता मृग्य समित्तपुतिभोपान्तसप्तवत्तदम्
पश्यन्त्योत्तमान् सचकितदृशो निर्भरान्म विवति ॥ २१४

शिवाभ्यामविमुक्ता कारी पुण्यदा पौराणिक सदभर्तुप्राहेण
वर्णिता—

विमुच्यते जन्तोर्निह निबिड-ससार-निगडा
शिरस्तद् वैरिञ्च न्यपतविह हस्ताद् पशुपते ।
विमुक्तस्तात्पापादभवदविमुक्त स भगवान्
न मुक्त, तेनैतद् सह दयितया क्षेत्रमसमम् ॥ ३१०—

कथकार जन ऋणेन तृणीभवतीति 'प्रत्यक्षोकारयति' कवि

सौवर्द्य-प्रतिभयैक-निदानमेतद्
द्विक् प्राणिनामूनमहो परिणाम घोरम् ।
एक स एव हि पुमान् परमस्त्रिलोक्या
ब्रह्मस्य देन धनिकस्य मुख न दृष्टम् ॥३११

रूपकयोजनाशिल्पेन साधं ससारासारताविवरणं क्षणवैराग्य दर्दन्-
वैद प्रोज्झितरागमिव विदधाति चेत पट्ट सचेनसाम्—

सत्पावध्यामगोण सनुदहन्विताङ्गारमन्दाकविम्ब
ताराभारास्थिकीर्णं विशदनरकरङ्गापमाणोज्ज्वलेद् ।
हृष्यन्नक्त शरीरं धनतिमिरमहाधूमधून्मनुकार
जात सीताशमशान जगदखिलमृते कासकापातिकस्य ॥३१२

आस्तां तावदनुप्रास-प्रेमा नादसौन्दर्यं वर्ण-मैत्री-नैपुणं च निवेदयन्,
क्षेमीश्वरस्य सूक्ष्मेक्षिका यथावसरं निपतत्येव दाम्पत्य-सुख-लीला-सरसी-
जन्मसु विकसद्दलेषु व्यतिकर-कमलाकरेषु—

विच्छिन्नामनुवध्नती मम कथां मन्मार्ग-दत्तेक्षणा
मन्वाना सुमुखी चलत्यपि तृणे मामागतं सा मया ।
नाग्लिष्टा यदलक्षिते न निभृतं पश्चादुपेत्यादराद्
यन्नास्या नव-नील-नीरज-निभे रुद्धे कराभ्यां दृशो ॥११३

खण्डितामिव शैव्यां चित्रयन् कविर्हरिश्चन्द्रस्यानपराद्धस्य सूर्योपम्येन
क्षेमीश्वरोऽप्रस्तुतप्रशंसां तनोति—

जलधरपटलान्तरिते यदि भानो खण्डनं गता नलिनी ।
तस्या न विप्रलम्भो नोपालम्भोऽप्ययं भानोः ॥११६

देशकालपात्र-स्थितिमनुसृत्यैव कविर्दत्तावधानो वस्तु योजयतीति
श्मशानवर्णनमेव पुनरुदाह्रियते—

विद्वरादभ्यस्तैर्वियति बहुशो मण्डलशतै-
रुदञ्चत्पुच्छाग्रस्तिमितविततैः पक्षतिपुटैः ।
पतन्त्येते गुह्याः शवविशितलोलाननगुहा-
गलल्लालाक्लेदस्थगितनिजचञ्चूभयपुटाः ॥४७

अप्रतिमाधममर्णतां नीतस्य हरिश्चन्द्रस्य सर्वशून्या दरिद्रता कविना
इत्थंकारं वर्णिता येनास्या इदन्ता, ईदृक्ता, इयत्ता चेति त्रयमेकपदे शूलमिव
निखातं करोति हृदि सहृदयस्य करुणरसपूर-पूरितस्य—

दाराः सूनुरिदं शरीरकमिति त्यागावशिष्टं त्रयं
सम्प्राप्तोऽवधिरद्य सत्यमपरित्याज्यं मुनिः कोपनः ।
ब्रह्मस्वोपहतं च जीवितमिदं न त्यक्तुमप्युत्सहे
किं कर्तव्यविचारमूढमनसः सर्वत्र शून्या दिशः ॥३५

श्मशानं-निहित-वैराग्य-दहनः कथमिव विवेकमुखतामेति मनः क्षणेनेति
क्षेमीश्वरः क्षमते प्रकाशयितुम्—

तन्मध्यं तदुरस्तदेव वदनं ते लोचने ते भ्रूवौ
जातं सर्वममेध्यशोणितवसामांसास्थिलालामयम् ।
भीरुणां भयदं त्रपास्पदमिदं विद्याविनोदात्मनां
तन्मूढैः क्रियते वृथा विषयिभिः क्षुद्रोऽभिमानग्रहः ॥४७०

अथ च वैराग्यग्रहो नायकदशामेवानुवर्तते । अहो भवितव्यता—

मामानसनिरोधरं प्रभवता कृद्धे न राज्यधिया
यद्विश्लेषयतापि तेन मुनिना नि शेषित नरत्रयम् ।
तत्रापि न्यसनप्रियेण विधिना वृत्त तथा निष्ठुर
येनात्मा तनय कलत्रमपि मे सर्वं विलुप्त क्षणम् ॥५२

परन्तु अहो धैर्य-ग्रह ग्रहिलता—

चलन्ति गिरय काम युगान्त-पवनाहता ।
कृच्छ्रेऽपि न चलत्येव क्षीराणां निरचल मन ॥४३५

परिवर्तिनि ससारे नास्ति गियत स्थायि वा किञ्चित्—

सुख वा दुःख वा किमिव हि जगत्पस्ति गियत
विवेक-प्रध्वसाद् भवति सुख-दुःख-अत्यतिकर ।
ममोवृत्ति पु सा जगति जयिनी कापि मृहता
यथा दुःख दुःख सुखमपि सुख वा न भवति ॥४२६

इयं प्रसन्न-गम्भीर-पदा सरस्वती क वा न निष्णात निर्मलतामानीय
दत्त शैत्य न विश्रमयति ।

चण्डकौशिकमिति नाम्ना हारि चरित हरिश्चन्द्रस्य तिरोहितमिव कृत
कविना । धर्मवीरस्य नायकस्यैव नाभनिर्घरिण औचित्य भजति, किन्तु कौशि-
कस्य चण्डतैव सर्वातिशायिनी दृष्टा क्षेमीश्वरेण । आस्ता तावद् दोषाविष्क-
रणम्, स्तुतिभाजनतामेवाहति नाट्यकृत् तयामूर्तं धर्मवीररसमङ्गीकृत्य
निबध्नन् ।

नैषघानन्दम्

क्षेमीश्वरस्य नैषघानन्दे नलस्य पौराणिकी कथा विलसति । कीधमहो-
दयेनास्य नाटकस्य पद्यद्वय स्वकीये सस्कृतनाट्येतिहास उद्धृतम् ।

एकादश-शताब्दी

प्रबोधचन्द्रोदयम्

कृष्णमिश्रेण प्रणीतं प्रबोधचन्द्रोदय नाम प्रतीक-नाटकमश्वघोषस्य परम्परामुपजीवति ।^१ एकादश्या शताब्द्या चन्देलनरेशेन दत्ताश्रय कृष्णमिश्र, कविकर्मोचितं सौविध्यमलभत । कृष्णमिश्रस्य पुरस्तात् भासस्य बालचरिते, जयन्तमट्टस्यागमदम्बरे क्षेमीश्वरस्य चण्डकौशिके चापि प्रतीकपात्रयोजना-गौणत कल्सोलायनेस्म । अशतस्तानि नाटकानि मजातीयानि कृष्णमिश्रस्य भवेदुपजीव्यानि । स वीरविजयनामकमोहामृगमपि रचितवान् ।

वेष्णवाहृतोपासक कृष्णमिश्रो भक्ति ब्रह्मन्यं च विकल्परूपेण गृह्णाति—

नित्य स्मरञ्जलद-नीलमुदार हार—
केयूर-कुण्डल किरीटघर हरि वा ।
घोष्मे सुशोभमिव वा हृदयस्तप्तोक्त
ब्रह्म प्रविश्य भज निवृत्तिमात्मनोगाम् ॥५३१

सर्वपासौ जीवब्रह्मणो परमार्थमद्वैतमेवौपनिषदं हास्यं रहस्यं स्थापयति ।

असौ त्वेदयो न सनातन पुमान्
भवान् न देवात् पृथ्वीतमात् पर ।
स एष भिन्नस्त्वदनादिभाषया
द्विधेय विम्ब सत्तिते दिवस्वत ॥६३५

प्रबोधचन्द्रोदयस्य प्रस्तावनाया वीजोपस्थापना क्रियते—

दिवेनेनेव निर्व्रित्य कर्ण मोहमिबोजितम् ।
थोनीतिवर्णनृपनेर्बोधस्येवोदय कृत ॥११६

अत्र कवि स्वाश्रयदातु कीर्तिवर्मणश्चेदिनरेश-कर्णोपरि विजय स्पष्टमुद्धोषयति, व्याजेन च नाटकस्य क्यावस्तु प्रव्रययति । स्यादेतत्, प्रबोधरचन्द्र इवोदेति, जगत्तापं शमयति, परा निवृत्तिं गमयति, विद्याकोमुदी-

मुल्लासयति, अविद्यान्धतमसं द्रवयति इति औपनिषदं तत्त्वविचारं कवयन् कवीनामुच्चस्थानीय एव कृष्णमित्रः । अभिनयसम्पदामभावेऽपीयं कृतिः प्रतिभाया नवमेव समुन्मेषं प्रकटयति । राढजनपदं बहुशः स्तुवन्नयं कविस्तद्देश-जन्मा भवेदित्यनुमीयते । कृतिमेनामवगाहमवगाहं तज्ज्ञो वेदुषीं, शिल्पं, वस्तुविन्यासं, मानवप्रकृति-पर्यवेक्षणं, दर्शन-शास्त्र-निष्णातां च शेमुषीं प्रशंसति । सर्वात्मना काव्यद्वारेणात्र वेदान्तशिक्षणमेव प्रस्तुतमुपलभामहे । चार्वाक-बौद्धप्रभृतयोऽत्र पूर्वपक्षतयोपस्थापिताः क्वचित् सामर्थ्यं न जहति ।

नाट्यकथानुसारेण रतिः काममुवाच-तव महाराजस्य महामोहस्य प्रतिनायको विवेक इति । कामश्च तां प्रति स्वस्य स्वसैन्यस्य लोभ-क्रोधादि-संघटितस्य प्रावल्यं प्राशंसत् । नायक-प्रतिनायको विमातृजौ भ्रातराविति चासूचयत् । मनसो हि उभे भार्ये प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्चेति । तत्र महामोहः प्रवृत्ते विवेकश्च निवृत्तेः पुत्री । उभावपि प्रभूत-सोदरो मियः प्रतिस्पर्धां गतौ औपनिषदात् पुरुषात् प्रबोधचन्द्रो विद्या च जन्म लप्स्येते येन महामोहस्य कुलक्षयो भवितेत्यपि कामो रतिं सूचयामास ।

विवेकः तीर्थान्यधिष्ठातुं शमादीन् प्रेषयत्, तत् प्रतिकतुं च महामोहो दम्भादीन् सम्भावयामास । काशीं गतोऽहङ्कारो दम्भेन सह महामोहं सभाजयति स्म । स हि इन्द्रलोकाद् विवेकं विजेतुं तत्रागतः । बौद्धभिक्षुणां जैनक्षपणकानां कापालिकानां च दाम्भिकीं श्रद्धां तपोमयीं परिज्ञाय शान्तिः स्वमातरं सात्त्विकीं श्रद्धां काश्यामन्विष्यन्ती भ्रमति स्म । सा हि श्रद्धा महाभैरव्या गृहीता धर्मसहचरी आर्तनादपरायणा कथंकथंचित् परिमुक्ता ।

राढादेशस्थे चक्रवर्तितीर्थे महामोहं विजिगीषुविवेकः कृतशिविर आस्ते स्म । अथ वस्तु-विचार-क्षमा-सन्तोषादिभिः कृतमन्त्रोऽसौ काशीमभिप्रतस्थे, गत्वा चादिकेशवस्य दर्शनेनात्मानं सम्भावयामास । अन्ततो विवेको महाराजः ससैन्यं महामोहमजयत् । तच्च म्लेच्छदेशेषु निवस्तुं समादिशत् । महामोह-पक्षीया बौद्धाः पलाय्य सिन्धु-गान्धार-पारसीक-मगधाध्र-हूण-वज्र-कलिङ्गादिषु देशेषु शरणं गताः । विवेकपक्षीयाश्च वेदा उपवेदाः सवेदाङ्गपुराणेतिहास-पङ्दर्शन-सरस्वती-प्रभृतयः सुखमवर्धन्त ।

सरस्वती मनोदेवं प्रवृत्ति-पराङ्मुखं निवृत्ति-सम्मुखं च तथा चकार, यथा निवृत्तिपुत्री वैराग्यरूपः पितरं प्राप्य तस्मै संसारस्य क्षणभंगुरतां प्राकाशयत् । अन्ते पुरुषमुपनिषद्गुपदिशति । पुरुषश्च प्रबोध-चन्द्रोदयं नाम पुत्रं लब्धवान् ।

कृष्णमिश्रोऽनेन नाटकेन चार्वाक-बौद्ध-जैनादीन् नृणाम् मत्वा वैराग्य-
मोपनिषदकमुपदेष्टुमयतत । वस्तुविचारक्षमा-सन्तोषादिपात्राणि कामक्रोध-
लोभादिकान् प्रध्वंसयन्ति । ततः परं प्रबोधरूपेण चन्द्रोदयः सम्भवतीति ।

संवादमात्रप्रवर्णे मञ्चव्यापार-विकलेऽस्मिन्नाटके काव्यबन्धा एवाक-
रन्ति मनः । दम्भस्य प्रभावप्राचुर्ये काशी अतथाभूता लक्ष्यते—

शेखरा-वैरग्यसु सीधु-गर्धललता-वक्त्रासवामोदितं—
गौरवा निर्भरममयोत्सव-रसं बन्निद्र-चण्डा क्षपा ।
सवना इति शीलिता इति-चिरात् प्राप्ताग्निहोवा इति
ब्रह्मज्ञा इति तावता इति दिवा धूर्तं जंगदं बञ्चयते ॥२१

अपि बौद्धो जल्पति—

रष्टा पीनपयोधरा कति भया चण्डानुरागाद् भुज—
दृष्टापीडितपोवरस्तनभर मो पादमालिङ्गिता ।
बुद्धेभ्य हासरा शये यदि पुन कुत्रापि कापालिकी-
पीनोत्प्लुङ्गुचावगूहमभव प्राप्त प्रमोदोदय ॥३१८

इत्येव वर्णनासु हास्यरसोदयः सुतरां प्रीणाति । निर्वेदस्पृतं वैराग्यपूतं
शमं मातयं प्रयनन्ती कृष्णमिश्रस्य जागतितरा प्रतिभा—

न कति पितरो दारा पुत्रा पितृभ्यपितामहा
महति वितते स सारेऽस्मिन् गतास्तव कोदय ।
तविह सुहृदा विद्युत्पातोऽग्निवल्ग्वान् क्षणसङ्गमान्
सपदि हृदये भूयो भूयो निवेश्य सुखी भव ॥५२७

अपि च रूपकालकृता सैव वैराग्य व्यक्ति-वाणी रस्यते—

भृगुगृह्यति भूर्धन शश्वदुरगी घोरा अरारुपिणी
त्वामेवा प्रसते परिग्रहमयैर्गृह्यैर्जंगदं प्रस्यते ।
श्रुत्वा बोधजलैरबोधबहुलं तल्लोभजन्यं रज
सतोयामृतसगराभसि मनाद् भग्नं सुखं जीवति ॥४२३

सानुप्रासप्राशा अपि कारिचदुक्तयः सौष्ठवंभ्यः पुष्पान्ति माधुर्यं
वहन्ति च प्रसादम्—

श्रियो दोलालोला विषयज-रसाः प्रान्तविरसा
विषद्गोहं देहं महदपि घनं भूरिनिघनम् ।
बृहच्छोको लोकः सततमवलानर्थवहुला
तथाप्यस्मिन् घोरे पयि वत रता नात्मनि रताः ॥ ५.२४

अत्रेदं विचित्रमिव प्रतीतिपयमवतरति, यत् कविः समग्रामपि वैदिकीं
धारां प्रत्यावर्त्य स्वीनिन्दां विशेषतो वर्ण्यता नयति । प्रव्रज्याशरण एवासौ
दृश्यते गार्हस्थ्य-विनिन्दकः । नेदं खलु उपनिषदपि समर्थयति ।

सम्मोहयन्ति मदयन्ति विडम्बयन्ति
निभंसयन्ति रमयन्ति विषादयन्ति ।
एताः प्रविश्य सद्यं हृदयं नराणां
किं नाम वामनयना न समावरन्ति ॥ १.२७

इत्यहो वाराङ्गनामयमिव पश्यति कविरङ्गनालोकमखिलम् । सम्मोहनं
नारीणां वैशिष्ट्यं येन वशीकृतः पुमान् गार्हस्थ्यप्रमोदामृत-कुल्यां मन्यमानः
सन्तानतन्तुमत्रिच्छिन्नां तनोति । कृष्णमिश्रदृशा तु बौद्ध-वैराग्यमेव जयति
इति स्ववचोव्याघात इवापद्यते—

मुक्ताहारलता रणन्मणिमया हैमास्तुलाकोटयो
रागः कुकुमसम्भवः सुरभयः पीष्णा विचित्राः स्रजः ।
वासश्चित्रद्रुकूलमल्पमतिभिर्नार्यामहो कल्पितं
बाह्यान्तः परिपश्यतां तु निरयो नारीति नाम्ना कृतः ॥ ८.८

आस्तां तावत् । वीररसोचितां संघटनां योजयन् कृष्णमिश्रः स्तुति-
महं त्येव—

उद्घूत-पांसुपटलानुमितप्रवन्ध—
घावत्खुराग्रचयलुम्बितभूमिभागाः ।
निर्मथ्यमानजलधिध्वनिघोरहृष—
मेते रथं गगनसीम्नि वहन्ति बाहाः ॥ ४.२६

अस्त्यत्र कश्चिद् वाग्विशेष आवर्जयन् सहृदयानां हृदयानि युद्धोद्योग-
वर्णनेऽतितरां रमति—

सम्पन्ता कम्पभित्तिच्युतमदमदिरामसम्पन्ता करीन्द्रा
 पुण्यन्तां स्यन्दनेषु प्रसन्नजितमदन्वष्टवेयास्तुरङ्गा ।
 पुनर्नौलोत्पलाना वनमिव ककुभान्तराले सृजन्त
 पादाता संचरन्तु प्रसन्नमसिलसत्याणयोऽप्यश्ववारा ॥४२५

गोडीया रीति निर्वोद्ध न तावत् तथा प्रोढिमान भजति कविर्यथा
 वेदभीमिति निर्विवादम् । यथा—

अघोकरोमि भुवन, अधिरोकरोमि
 धीरं, सचेतनमचेतनता नयामि ।
 हृदय न पश्यति, न येन हिन भृशोति
 धीमानघोतमपि न प्रतिसन्दधाति ॥२२६

कामवशात् क्लोधवशात् वात्र चलच्चित्रमिव सजीवं प्रतिमानिर्माणमिव
 नग्मयतामादधाति । यथा वा भर्तृहरिस्वरमनुस्वनन् गायति कवि —

कल स्वेच्छालभ्य प्रतिवचनमखेद सितिरहा
 पय स्थाने-स्थाने शिशिरमधुर पुण्यसरिताम् ।
 मूर्धस्पर्शा शय्या स्रुतलितसतापलसवमयी
 सहस्ते सन्तापं तदपि घनिता द्वारि कृपणा ॥४२६

कृष्णकवे परिहास नैपुणी यथोचित राजते । पापण्डवितृष्णावसरेषु
 अस्य कलम सचित्रं विभाति । तथा हि—

निहृतस्य पशोर्मते स्वर्गप्राप्तियदीष्यते ।
 स्वपिता यजमानेन तत्र वस्मान्न हयते ॥२२७

इति चार्वाकाणा यज्ञनिन्दा निबद्धा । अथ श्रद्धनिन्दा यथा—

मृनातामपि जन्तूना श्रद्ध चेत् तृप्तिकारणम् ।
 निर्वाणस्य प्रदीपस्य स्नेह सवर्गयेच्छिद्राम् ॥२२८

व्यास-गिरा निबद्धानि ब्रह्मभूत्राणि प्रति कवेर्महती श्रद्धा वर्णिता—

विपुलपुलिना कल्लोत्तियो नितातपस्यहरी
 मधुगितशिला शीता साद्रुद्रमा वनमूमय ।
 यदि शषगिरो यैयासिकयो बुधैश्च समागम
 नव विस्मितवसामदयो नार्यस्तथा नव च ममय ॥

अत्राप्यसौ नारीं प्रति जुगुप्सा-जम्बालमेव क्षिपति । अपत्यानि वात्सल्य-
लालितानि च कीटरूपाण्येव दृवपथमायान्ति वैराग्य-दृप्तमनसः प्रदीप्त-
निर्वेदस्य । यथा—

प्रादुर्भवन्ति वपुषः कति वा न फोटा
यानन्यतः खलु तनोरपसारयन्ति ।
मोहः स एष जगतो यदपत्यसंज्ञां
तेषां विधाय परिशोषयति स्वदेहम् ॥५.२१

युगपदेव क्रोध-विभीषणस्य क्षमावीरस्य च वर्णनं सर्वथा मनोहरं
प्रतिभाति । यथा—

क्रोधान्धकार - विकट - झुफुटी-तरङ्ग-
भीमस्य साक्ष्य किरणारुण-रौद्रदृष्टेः ।
निष्कम्प - निर्मल - गमोर - पयोधि-धीरा
वीराः परस्य परिवाद-गिरः सहन्ते ॥४.१५

कविदृशा वाता अपि शैवा इव काशीं त्रैलोक्यपावनीं सेवन्ते—

तोषाद्वाः सुरसरितः सिताः परागै—
रर्चन्तश्च्युतकुसुमैरिवेन्दुमोलिम् ।
प्रोद्गोतां मधुपक्षतैः स्तुति पठन्तो
नृत्यन्ति प्रचललताभुजैः समोराः ॥४.२८

भगवदज्जुकीयम्

इदं भगवदज्जुकीयं नाम प्रहसनं कस्य कौशलमिति न सुनिश्चित-
मद्यावत् । बोधायनो नामासावित्यपि न सन्देहः सीमानमत्येति । आसीदसौ
सांख्य-योगदर्शनयोः सुतरामधीतीति तत्कृतिरेव प्रमाणम् । महेन्द्रविक्रम-
वर्मणा मत्तविलासप्रहसनं सप्तम्यां शताब्द्यां विरचितम् । तदेव प्रथमं
विदितं सम्मतञ्च प्रहसनमुपलब्धमद्य यावत् ।^१ अतः परमेव भगवदज्जुकीयं
ग्रथितं भवेत् लटकमेलकं च द्वादश्यां शताब्द्यां प्रणीतमिति ततः पूर्वमेव
शैलीदृष्ट्या भगवदज्जुकीयमायाति । एवञ्च एकादशी शताब्दी रचना-
कालोऽस्य भवेत् इत्यनुमानम् ।

१. अयमेव महेन्द्रवर्मास्य प्रहसनस्यापि लेखक इति राघवन् रंग २ पृष्ठे ८४,
८७ निर्दिशति ।

अस्य प्रस्तावनाया कतिपये व्यक्तिकरा वैशिष्ट्यमावहन्ति । यथा—
मूत्रधारो बिदूषकमाह्वयति न नटीमिति । नाट्यरमेषु हास्यस्य प्राधान्यं
निगदितमिति च । अस्यावतार-काले प्रहसनस्य हास्य लोकप्रियताया परा
कोटिमभजदिति प्रनीयते ।

84479

कथानकमस्य द्विधा विभक्तमिव विभाव्यते । प्रथमे भागे आचार्य-
शिष्ययोः सवादा न तथा हास्यमुज्जृम्भयन्ति यथा द्वितीयभागे गणिकाप्रसङ्गे
शिष्यवैद्यादीनां यत्र हास्यरस उच्चतमा काष्ठामाटीकते । गणिका, वसन्तसेना,
नायकयोद्धाने विहार, कस्मैचित् कानाथ नायिकामरणं परिव्राजकेन पुन-
रज्जीवनम्, अन्ते च मुखद, सयोग इति तत्त्वानि मृच्छकटिकादेव गृहीतानि
प्रतिभान्ति । अपि च मृच्छकटिके योजिता प्रासङ्गिका एव हास्यावतारा अत्र
प्राधान्यमाकलयन्ति । आचार्यशिष्योऽन्तार्थविदूषक एव । अयं हि न जठरेण
धुमुक्ष्मापर इति, जाल्या ब्राह्मण इत्येवापितु स्वभावेन रिरसा-स्यूत मानसोर्षपि
दृश्यते । चरकाणां मुश्रुतानां चात्र देशे भारते तथाभूतास्तृणवैद्या अपि
भवेयुर्न चिकित्सावृत्तिका अपि विचिकित्सालम्बनतामेव भजन्ति इत्येवमादि
उपादायात्र प्रहसने हास्यं स्पष्टं, यदुपजीव्य परवर्तीनि हास्यनाट्यानि रचि-
तानि । यमदूतानां पात्रत्वं योगक्रियया परदेहप्रवेशश्च हास्यमुत्कर्षयत ।
न केवलं सवादा एव गल्ल फुल्लनादिभिः प्रयुक्ता अपि मच्चव्यापारा अपि
हास्यमनुरुध्य योजिता इति भगवदज्जुकीय कामपि प्रत्यग्रतां परिदधाति ।
इदमुद्दिश्य विण्टरनिट्ज महामागेनापि सत्यमुक्तम्—न पात्राण्येवापितु सर्वोऽपि
प्रयोगो हासोत्तेजक इति ।

भगवदज्जुकीयकथानुसारेण उदरभरि शाण्डिल्यो ब्राह्मण उदर पूरणाय
वीक्षो भिक्षुं सवृत्त । एकाहारा भिक्षव इति तस्य जठरानलो न शमित । तद्
यौद्विचर्यां परिहायासो परिव्राजकाचार्यस्य शिष्यतामनुगृह्य तज्जालिका-
वहन-कर्मण्यात्मानं नियोजयति रम । अकारण-धृत-मत्सरोऽग्नौ गुरुं दुष्टाचार्यं
इति समाये चिन्तयति अयं दुष्टप्रव्रज्यापरं भवचित् प्रातराशं भिक्षां हन्नायितुं
गत इति ।

एकदा शाण्डिल्यो गुरुं भिक्षाटन-विधिं पृच्छत्, गुरुश्च तं प्रत्यबोचत्—

अमानकाम सहितव्यघर्षणं
वृक्षाज्जनाद् भक्षं कृतात्मधारणम् ।
चरानि दोषध्यसन्नोत्तरं जगद्
हृदं ब्रह्मप्राह्मिवाप्रमादवान् ॥

भोजनमात्रप्रयोजनकोऽहं भवन्तं शरणं प्रतिपन्नो न धर्मकर्माणि
अनुष्ठातुमुत्सहे, इति भिक्षार्थमेव प्रेरितो गुरुवाचति—नेवं
प्रभातायामेव रजन्यां भिक्षायै अटन्ति । अस्मिन्नशोकोद्याने विश्रम्य तावत्
विलम्बनीयमिति ।

अथ तयोर्विवादोऽवर्धत—कः पूर्वमुद्यानं प्रविशेदिति । पत्रपल्लव-निगूढाद्
व्याघ्राद् भयमाकलय्य शाण्डिल्यो नैव पूर्वं प्रवेष्टुमुदसहतेति गुरुरेवोद्यानं
प्राक् प्राविशत् । अनुप्रविशन्नेव शिष्यो मयूर-धृतपादो व्याघ्रेण गृहीतो-
ऽस्मीत्युच्चैः क्रन्दति स्म । रोदनाकृष्ट-दृष्टिराचार्यो व्याघ्रशंका न्यवारयत् ।
अयोन्मीलितलोचनः शाण्डिल्य आत्मानं बहुमन्यमान इवावदत्—अरे मामुन्मी-
लितदृशं समीक्ष्य व्याघ्रो मयूरत्वं गत इति । योगेन विभूतीनामणिमादीनां
सिद्धिर्भवतीति गुरुणा मुहुः प्रलोभितोऽपि स स्वोदरपूजासङ्कल्पात् न विच-
लितः । गुरो, भवानेव चित्तवृत्तिनिरोध-विकटं नाटकमिदं घटयतु । अहं तावद्
भोजन-विहार-परमानन्दं प्रति यते इत्युवाच ।

अत्रान्तरे वसन्तसेना नाम गणिका विटेन रंस्यमाना चेट्या सहोद्यानं
प्रविवेश । पुष्पावचयं कुर्वन्ती तां यमदूतः सर्परूपोऽदशत् । मृतां तां समालोक्य
शिष्यस्तया सहरमणं कामयते स्म । बाधमानं गुरुमसौ सहस्रशोपभाष्य
'अकरुणस्त्वं निःस्नेहः कर्कशहृदयो दुष्टबुद्धिर्मुग्धा मुण्डोऽसि, य एवं कदथंयसि
वैराग्यपरायणामस्मादृशीमेव संन्यास-व्रतधारणीं निष्कामामिमां तपस्विनीमिति ।
वचनवज्रैः प्रताड्य च तं वेश्यातः दूरयति स्म । शिष्यश्चासौ प्रणयपथे तां
जीवितामेव मत्वा स्पर्शानन्देनात्मानं कृतकृत्यं संभावयामास । चेटौ च तमेव
शवरक्षापरं निभाल्य वसन्तसेना-मातरमानेतुं गता । अथाचार्यः शिष्यं
प्रति योगमहिमानं दर्शयितुकामो गणिकाशरीर आत्मानं प्रवेश्य तस्यां प्राणान्
सञ्चारयामासेति सा पुनर्जीविता वेश्या-व्यवहारं विहाय परिव्राजकवदाच-
रति स्म । प्रथमं तावदसौ शाण्डिल्यमेव स्वं स्पृशन्तं भर्त्सयामास—अप्रक्षालित-
पाणिपादस्त्वं मा मां स्पृशेति । आयाहि स्वाध्यायमाचरेति । तथा कृतादेशः
शाण्डिल्यो विस्मयापन्नो गणिकासविधेऽपि पठनीयमेव चेद् वरं गच्छामि पुनरा-
चार्यशरणमिति मनसि निधाय यावद् गतस्तावदाचार्यस्य मृतं शरीरमेव
दृष्ट्वा, किमाचार्यसदृशा बहुज्ञा अपि मरण-व्यसनपरा भवन्तीति विपीदति ।

अथ वसन्तसेनाया माता चेटौ च तत्रागत्य तां सुस्थां सजीवामपश्य-
ताम् । गणिकया च वृषलवृद्धे ! मा मां स्पृश इत्युक्ता माता सर्प-विपकृतमुपद्र-

वमेव तत्र कारणं मत्वा वैद्यमानेतु चेदौ प्रस्थापयामास । अत्रान्तरे वसन्त-
सेनाया विट आगत्य साश्चर्यमपश्यत् प्रणयिनी वस्त्रमपि म्रप्युं स्वं निवार-
यन्तीम् । असौ च ता पिशाचगृहीताममन्यत । अथ चिकित्सक सर्पविष-
निरमनाय शिरावेधं कर्तुं भुज्यत-कुठारो भवत् । तदा वसन्तसेनाक्रोशत्—वैद्या-
पमद, अल परिश्रमेणेति साक्षेप वारित । त्रिदोषोपघ-वटिका-समाहरण-
व्याजेनापस्ततो वैद्य ।

अयं समाप्तायुषोऽप्याया वसन्तसेनाया स्थाने शेषायुषोऽस्या गणिकाया
नाम व्यामोहेन हरणं कृतवान् यमदूतो यमलोके प्राप्तभर्त्सनं परावृत्य दाहात्
पूर्वमेव ता जीवयितुं घृतकल्पो यावदिह ता जीवितामेव पश्यति तावदव-
धानेन आचार्य-कृत-प्राण-सञ्चारव्यतिकरं ज्ञात्वाचार्यशरीर एव वसन्त-
सेनाया प्राणान् प्रवेश्य पलायाधके । तत्र आचार्योऽपि पुनर्जीवितो गणिकाभावं
गतो विटमाहूय शृङ्गारं नाटयन् मद्यमानेतुं तं समादिदेश । पुनरागत वैद्यमा-
चार्यं केन सर्पेण दष्टास्मीति पृष्टवान् । व्याकरणसर्पेणेति वैद्य उवाच ।
आचार्येण विडम्बितो वैद्य पलायितुं

अन्ततो यमदूत एव तस्मिन् स्थितिं मत्वा । अतो आचार्यमुवाच-
किमिह भवान् वेदवेदाङ्गविद्वत्पुण्या अस्या शरीरे पातित । इदं विहाय
स्वशरीरमेव सनाय करोतु इति । एवं पुन प्राणत्रिस्तमपि जीवो मयावन्म्यौ
संजातौ ।

भगवदञ्जुकीयस्य न कथानकमेवापि तु क्वचित् सदापि अपि भूयो
हासमवतारयन्ति । यमदूतोऽप्यत्र गणिकारसिको वदति—

इयामा प्रसन्नवदना मधुरप्रलापा,
मत्ता विलासत्रयना वरचन्दनाद्राम् ।
रक्तोत्पलामनयना नयनाभिरामा,
क्षिप्रं भयामि यमसादनमेव तानाम् ॥

लघुन्यपि कथायोजने उपमानद्वारं क्वचिदर्थमांशेन तनोत्येव—

यदा तु सङ्कुचितमिष्टमिष्टत
करोति कर्मावहितेन्द्रिय पुमान् ।
तदास्य तत् कर्मरूपं सदा मुरं
मुरञ्जितो न्यास इवानुपात्यते ॥

सरलसरलमनुप्राससामञ्जस्यमञ्जसा व्यञ्जयति नैपुणम्—

वृन्दावन-कान्यकुब्ज-प्रयाग-काशिदोत्रेषु पर्यटन्नसौ मेतुवन्ध सोमनाथ
दृष्ट्वात्मानं सनाथयन् राज्ञो काव्यामृतं पाययन् गुर्जरेषु कर्णनृपते सभाया
वसन् वर्णसुन्दरी नाम नाटिका व्यरचयत् प्रायेण १०७५ ई० वर्षे । तदेव
कर्ण (१०६४-१०८४ ई०) गर्जनवंश्यान् राज्ञ सिन्धुतटे विजित्य गजनकाधि-
राजपदवीं लभते स्म । अस्या नाटिकायाः प्रथमोऽभिनयप्रयोगोऽणहिलपत्तने
यात्रामहोत्सवावसरे प्रातः सपेदे । कर्णस्य राज्ञा महामात्येन सपत्करेणाथ
यात्रामहोत्सवः प्रवर्तितो बभूव ।

अत्र कथानुसारेण विल्हणेन स्वाश्रयदातु कर्णस्यैव नायकत्वं प्रतिष्ठा-
प्येयं नाटिका रचिता । अत्र वर्णसुन्दरी नाम विद्याधरकन्या नायिकात्वेनोप-
निबद्धा । नाट्यकृत् स्वमेव इतिवृत्तसारं वर्णयति—

विद्याधरेन्द्रतनया नयनाभिरामा—
लावण्यविभ्रमगुणा परिणीत देव ।
चातुर्यपायिव-कृतार्णव — पूर्णचन्द्र
साध्याश्चमत्त्र भुवनत्रयगीतमेति ॥१११३॥

उदयनस्य योगन्धरायण इव कर्णस्य मन्त्री सत्यकुर कर्णेन लीलावने
दृष्ट्वा महिष्या सह राजकुले वसन्ती स्वर्गादवतीर्णा कामपि ललना वर्णसुन्दरी
नाम राजोपयच्छेदिति प्रायतत । लीलावने विदूषक-द्वितीयो राजा तस्यास्ति-
ररचीनं कटाक्ष-सायकैरन्तराविद्ध इव विदूषकाय स्वप्नवृत्तं निवेदितवान्—

‘मम विरह-क्लान्त कलेवरा कापि अङ्गना मूर्च्छं मूर्च्छं पाशबन्धेन
स्वजीवनान्तं चिकीर्षु मयाश्वासिता । सम्प्रति जाग्रतो भविष्ये क्व गतेति ।’
स्वप्ने प्रलपन्तं राजानं विज्ञाय कोपना महिषी सुतरामकुप्यत । अथ विनोदाय
मदनोद्यानं गतो राजा तस्या एव ललनाललामभूताया आलिखितां प्रतिकृतिं
दृष्ट्वावदत्—

संयोगमज्जत्कनक-कलशप्रेषणीयस्तनुधी—
मूर्तितोऽक्षय-विजयिनी राजधानी स्मरस्य ।
एतच्चतुस्तद्वि-विदलत्केतवी पत्र-मित्रम्
छाया सेयं नियतमधरे विद्रुमोत्तेक-मुद्रा ॥१११३॥

अथ सहमा समागता राज्ञी स्वसंरक्षिता वर्णसुन्दरी तत्रालिखिता
राज्ञा दर्शं दर्शं प्रशस्तं च लक्षित्वा कुपिता सती ततो विनिर्गता । ततश्चरण-

पतनावधिर्मानो महिष्या निवारितः किन्तु राजा नाशन्कोत् कर्णसुन्दरीं मनसो विदूरयितुं नाशकोत् ।

राजा मनोविनोदाय लीलावनं गतः केलीकमलिनी-कुञ्जे कर्णसुन्दरी-ममिलत् । सख्या सह लतागुल्मं गताया आलापान् श्रोतुं राजानुसृत्य तां पूर्वरग-संतप्त-मानसां भूषितां स्पृष्टवान्, विनिद्रनयनां च तत्सविधे समासीनो यावद् वार्ता-सुखं लभेत तावदेव कर्णसुन्दरीमन्विष्यन्ती महिषी समागता । तौ पलायिती ।

अथ राज्ञी राजानं वञ्चयितुं सचेष्टा बभूव । सा स्वयं कर्णसुन्दरीवेपा स्वसखीञ्च तत्सखीं वकुलावलीं कृत्वा तद्गतसङ्केतस्थले समागतं राजानं छद्माभिभूतमकरोत् । आलिङ्गनकाले महिषी स्वरूपेण-प्रकाशं गता चरण-पतितं तं विहाय निःसृता ।

अथापरस्यां कपटनाटकरचनायां वञ्चिकैव वञ्चिता । कर्णमुन्दर्याः स्थाने कपट-रित्तयं स्वभागिनेयं विधाय सा विवाहमायोज्य राजानं वञ्चयितु-मयतत । किन्तु अपरे परमार्थां कर्णसुन्दरीमेवानीय यथाविधि विवाहं रचितवन्तः । कपटनाटकस्य महिमा हिमान्यामिवान्तकणो लुप्यति स्म क्षणेन ।

रचनाकाल एव छयातं नायकं कर्णं गर्जन-नगरजेतारं निवध्नतीयं नाटिकेतिहासाध्येतृणां कृते सविशेषमुपयुज्यते । यथा तत्रैव गीयते स्म—

वातारं जगतां विलोल-वलय-श्रेणी-कृतैकारवं,
सोन्मादामर-सुन्दरी-भुजसता-संसर्गत-कण्ठग्रहम् ।
कृत्वा गर्जनकाधिराजमधुना त्वं भूरि-रत्नाङ्कुर-
च्छाया-विक्षुद्रिताम्बुराशि-रशना-दाम्नः पृथिव्याः पतिः ॥४.२२

नाटिका-नियमान् विगणय्य विल्हणः पद्यैः पुष्कलैः सहृदयान् रञ्ज-यन्तिवात्र भूयोऽवतरति । अङ्केषु कार्यव्यापाराभावोऽपि पद्य-संवाद-परता-मेवास्य पुरस्करोति । हर्षस्य रत्नावल्या राजशेखरस्य विद्वद्दशालभञ्जिकायाः कपूरमञ्जरीश्च भावच्छाया अप्यत्र सुलभा एव । पद्यानां गेयत्वं सर्वत्र श्रुतिरसायनतां दधाति—

यत् तारारमणोऽपि निवृत्तिपदं नास्याश्चलच्चक्षुषो
यद् गात्रं शतपत्र-पत्र-शयनेऽप्युत्फालमुद्वेलति ।

शीत यच्च कुचस्वलीमतपन्न धूलोक्कदम्बायते
किं वायत् तदनङ्गमङ्गलमयो मङ्गो कुरङ्गोदश ॥ २ १

अनुप्रासयोजना विप्रलम्भमनुत्यन्तीव पुरोधावति । प्रत्यग्रता चार्थ-
योगस्य कामपिच्छाया विभर्ति प्रत्यूपे विहग-कुल-कलरवस्येव । यथा—

मूर्तोऽयं सखि बध्यतामिति विद्यु रस्मिन्नजे वपति
उद्योन्माम्म परत प्रयात्विति रिप् राहु मुहूर्यावते ।
अप्यावाङ्क्षति सेवितुं सुखदना देवं पुरद्वेदिषि
भूयो निग्रह बाञ्छया भगवत भृङ्गारप्लुडामणे ॥ ३ १६

वञ्चनावती महिषी कर्णमुन्दरी भत्वा राजा स्तौति—

जयति घनुरधिष्ठ जू विताह स्मरस्य—
स्पृशति किमपि जैत्र तैक्ष्ण्यमङ्गो प्रचार ।
अपि क चित्तुश्चुम्बी श्याममाभ्यास्तनोति
स्तवकलश निवेश वेष्टतयो पृथुत्वम् ॥ ३ २०

— — —

द्वादश-शताब्दी

रामचन्द्रस्य नाटकानि

रामचन्द्रो हेमचन्द्रशिष्यो नलविलास, सत्यहरिश्चन्द्रं, गधुविलास,
यादवाभ्युदयं, राघवाभ्युदयं च नाटकानि, निर्भयभीमं व्यायोग, कौमुदीमित्रा-
नन्द, मल्लिकामकरन्द, रोहिणीमृगाङ्क' चेति प्रकरणानि, वनमाला नाटिका
चारचयत् ।

गुर्जराधीश्वर सिद्धराजो जयसिंहो (१०८४-११४२ ई०) हेमचन्द्रं
'कट्टारमल्ल' इत्युपाधिना भूषितवान् । रामचन्द्राभ्युदयस्तत्पुत्रस्य कुमार-
पालस्य (११४३-११७२ ई०) राजत्वे परा कंठि गत । तदनन्तरं च जैन-
विरोधी जयपालस्तं तथा दुःखाकरोति स्म यत् ११७२ ई० वर्षे स मृतः ।
अतएव स्त्रीष्टस्य द्वादशी शताब्दी रामचन्द्रस्योदयकालो निश्चित एव ।

असौ रामचन्द्र आत्मानं प्रबन्धशतकर्तारं घोषयति । अद्यत्वे सप्तचत्वारि-
ंशद् ग्रन्था तेन रचिता लभ्यन्ते । ते च रूपकाणि काव्यानि स्तोत्राणि शास्त्र-
ग्रन्थाश्च सन्ति । तरप्रणीतानां रूपकाणामेकादशानां पदेव प्राप्यन्ते, त्रयाणां
चोत्तरेषा एव तस्य नाट्यदर्पणे विद्यन्ते । कुमारविहारशतकमिति काव्यम्,
अष्टाविंशति स्तोत्राणि तीर्थकराणामुपलभ्यन्ते । हेमचन्द्रद्वृत्तिविन्यास इति
शास्त्रग्रन्थस्तन्महिमानं प्रकाशयति । अस्मी गुणचन्द्रं विदुषा सहस्रायेन द्रव्या-
लकारं नाट्यदर्पणं च रचितवान् । स्वभावतस्तस्य स्वातन्त्र्येन प्रियता नलविलासे
स्पृष्टीभवति तथाहि ।

स्वातन्त्र्यं यदि जीवितावधि, मुग्धा स्वर्भुर्भुवो वैभवम् ॥२२

अनुभूतं न यदयेन रूपं नावेति तस्य स ।

न स्वतन्त्रो व्यथा वेत्ति परतन्त्रस्य देहिने ॥६७॥

यशोभिरनिशं दिशं कुमुदहासभासं सृज—

अजातगणना समा परमतं स्वतन्त्रो भव ॥

परानुहरणेन काव्यरचना नास्मै स्वदत्ते । तन्मतेन नास्ति कुमुदानां
विकासः कथमपि चन्द्रोदयपराधीनः, लोको यथा वा तथा वा वदतु—

अभावस्यायामप्यविकलविकासोऽपि कुमुदान्ययं लोकश्चन्द्रं व्यतिकर-
विकासीनि वदति ॥

मयं नृणीकृत्य चरन्त्यास्य लेखन्या ब्राह्मणेपु स्वैरं मयीनिपातः कृतः —

“अहो सर्वातिशायी द्विजन्मनां निसर्गसिद्धो लोभातिरेको यदय-
मन्त्येऽपि वयसि वृद्धो निघ्न-घ्न परिग्रहान् विरमति ।”

अनि चायं तीर्थस्वाक्षान् प्रति वाचाटतामूरी करोति—“परवञ्चनव्यस-
निनः काशीवासिनः श्रूयन्ते ।” नैतत्सर्वं तस्योदात्त्यानुहपम् ।

नलविलासम्

सप्ताङ्के नाटके नलविलासे नल-दमयन्त्योर्महामारतीया कथा
किञ्चिल्लीमूता विलसति । विदर्भाणा राज्ञो भीमस्य दुहितरं दमयन्तीं चेदीनां
कलचुङ्गिनरेशः कामयमानः कापालिकरूपेण चरं भीमाय प्रेषयति स्म ।
तत्प्रभावेण च भीमोऽपि तस्मै कन्यादानं निश्चितवान् । अयैकदा सूर्यवने नलः
सूर्यमुपस्थाय विदूषकेण सुहृदा कलहंसेन च सार्धं नैमित्तिकाय गत्वा स्वप्नं
न्यवेदयत्—प्रातरवलोकिते स्वप्ने परिहिता मुक्तावली मम कण्ठात् पतिता
पुनर्धृता च कान्तिं मे द्विगुणयामासेति । नैमित्तिकश्चानन्दकरस्य स्त्रीरूपस्य
सखायां प्राप्तिं स्वप्नफलमिति प्रत्यवदत् । नातिकालानन्तरं तत्र लम्बोदरं
नाम कापालिकमागतं नल आलापादिना छत्रपरायणं चरमजानात् । विदूषकेण
सह कलहायमानस्य तस्य लम्बोदरस्य कक्षात् पतितायाः पुटिकायाः कलचुरि-
नरेशं प्रति लिखितं पत्रमनुपमसुन्दर्यश्च चित्रं प्राप्तम् । राज्ञो दासी मकरिका
नाम कुण्डिनपुर-वास्तव्यासीत् । सा तच्चित्रं दमयन्त्या इति सूचयामास । नलः
स्वस्य दमयन्त्याश्च चित्राभ्यां सह सखायं कलहंसं दासीं च मकरिकां प्रणयपयं
समञ्जसयितुं प्रेषितवान् ।

नतो निवृत्तः कलहंसो राजानमसूचयत्—स्वसम्बन्धिनां द्वारेण मकरिका
दमयन्तीं मिलित्वा तस्यै नलं वर्णितवती । मां च भिषगरूपेण तत्रानयत् ।
दमयन्ती तस्याः सकाशान्नलस्यं चित्रं प्राप्य देवतागृहे स्थापितवती, स्वस्य च
तामेव प्रतिकृतिं चित्रे प्रेषयामासेति । घोरघोणो नाम कापालिकश्चित्रसेनाय
दमयन्तीं दातुं भीमं वदप्रतिज्ञमकरोत् । तस्माद् घोरघोणभार्या लम्बस्तनी
स्वपक्षे नेया, येन सा भीममस्माकं पक्षे प्रवर्तयेत्, सुतां नलाय दापयेच्च ।
कलहंसेन सहैवायाता नलेनाभ्रयिता लम्बस्तनी अपुत्रेभ्यः पुत्रदायिनीं
जारजभ्रूणानां पातयित्रीमात्मानं सर्वं कतुमन्यया कतुं च शक्तां घोषयित्वा
दमयन्तीं नलाय प्रापयितुं प्रतिज्ञातवती ।

सम्पन्ने स्वयंवरे, उद्धृताया दमयन्त्या नलेन धरमारोहितेन घोर-
घोणेन, नलस्य युवराज कूबरमभिसन्धाय कारिते दुरोदरे हारितसर्वम्बो नायको
स्वराज्यान्निर्वासिनो दमयन्ती-मद्वितीयो वनमार्गवन्तु गत । दमयन्ती
च वनप्रवासव्यसन स्वपिबन् निवेदयितु मकरिका प्रेषयामास । विपदि चाम्या
दम्पती विवेदभनेव शरण लब्धवन्ती । एकदा विपिने पिपासातुराये दमयन्त्ये
जलमन्वेष्टु गत नल रचितकपटाभासो लम्बोदरो घोरघोणशिष्य कृत-
सन्धासिवेप श्रुतसकलवृत्तान्तो भ्रमाकुलमति कृतवान् यत् व्यसनोपहृतेन
भवता श्वशुरकुल नाश्रयणीयमिति । प्रत्यावृत्त पतिभग्नमनसमिवावलम्ब्य
शङ्काकुला दमयन्ती निद्रासुष्व शाटिकया तमाबध्य सुप्तिवती । अमिच्छिन्न-
वस्त्रो नल सा वने विसृज्य कोशलान् प्रति प्रस्थिन । मार्गे सपत्न्यधरो
नलस्य पिता पुत्र यथाकाम बिद्रूपमकरोत् । पश्चात् सोऽप्रत्यभिनात एव
कोसलाधीश्वरस्य दधिपर्णस्य सेवाया बाहुक इति नाम्ना नियुक्त ।

अथैकदायोध्याया ममागता नटा नलदमय त्पोरुपाटयानमभिनयन्ति
स्म । तथा हि परित्यक्ता दमयन्ती वणिजा मार्थवाहनेन सगता । मार्गे सा पाशग्रन्धेन
स्व हन्तु कृतमति मार्थवाहानुचरे रक्षिता । कथं कथमपि विदभान् सो
पागता इति नाट्यकथादर्शनावसरे बाहुकस्य चेष्टा पर्यवेक्ष्य दधिपर्णस्तं नल
ज्ञातवान् । अत्रान्तरे विदभेभ्यो हूतेन श्वस्तन एव दिने दमयन्त्या स्वयंवर
इति दधिपर्णो निमन्त्रित । कथकार तर्कयतात्पेन समयेन प्राप्तव्यमिति
चिन्तापर कोसलेश नलो निजसारयित्वेन समीहितमारवसयामास । सोऽभि-
मन्त्रित रथ वायुवेगेन कुण्डिनपुरमनयत् । नलो विदभेषु शोक परिब्याप्त-
राजकुला राजधानीमपश्यत् । स ब्राह्मणमुखाद् दमयन्त्या करिष्यमाण-
मारमदाहं श्रुतवान् । कृतमरणनिश्चया दमयन्ती नल प्रोवाच—तस्मै दुष्कृतिने
मृत्युर्न वरणीय । एवमुपादशन्नलस्तया—किमय पाप प्रलपतीति भस्मित ।
तदा नल आत्मानं पूर्वाविम्य प्रकटयन्नवदत्—

येनाकस्मात् कठिनमनसा शीपणायामा वरास—

द्यालाया त्व वनमुवि हृतेनातिधेयोवृत्तासि ।

निसंज्ञात्मा दिक्लकरणो विद्व-विश्वस्त धातो

पत्यामास सरसहृदये देवि सोऽय नलोऽस्मि ॥७८॥

दम्पतीमिलन पुनरजायत ।

सन्नपि जैनाचार्यो रामचन्द्रो महाभारतादे कथावस्तूनि यथावदुगदाय
क्वचिदेव जैनाभिपङ्क्त दधानो नाट्यमर्यादा ऊरोकरोति निर्वाहयति च ।
दरांकाना कीर्तुहलवृत्ति किमप्ये किमप्ये इति विचिन्वती आफलागम कथात तून्

सूचयता तदेकमयतां सन्धत्ते । वृथा विस्तरैः कथानकं प्रायेण दुर्व्यूहमेव
दृश्यते । भूयसा गुम्फितेषु पद्येषु कतिपयान्येव मनोहारितां भजन्ति—

सौदामनी-परिष्वंगं मुञ्चान्त्यपि पयोमुचः ।

न तु सौदामनी तेषामभिष्वंगं विमुञ्चति ॥

इत्यास्ते कोऽपि महिमा महिलाचरितस्य चित्रीकृतः । रामचन्द्रो
रसवद्बचोऽभिमानं वहति—

कविः काव्ये रामः सरसवचसांमेकवसतिः । १.२।

सत्यहरिश्चन्द्रम्

पण्डितं नाटकं सत्यहरिश्चन्द्रं लोकचरितस्यौदात्यमादर्शयता विरचितं
रामचन्द्रेण । कथानिवन्धनदृष्ट्यापीदं नव्यताया भव्यतायाश्च मुकुटमेव ।
रसानां पीनः पुन्येन दीपनं कवेः स्वभावदोष एवेति विस्तृत्य नाटकमिदं हरति
चेतांसि । पुराण-प्रसिद्धस्य लोकविख्यातस्य प्रतिग्रामं प्रतिवृद्धमनुगृहीतस्य
सत्यवादिनो हरिश्चन्द्रस्येह नवावतार इव प्रतिभाति—

अहो दानमहो धैर्यमहो वीर्यमखण्डितम् ।

उदार-धोर-वीराणां हरिश्चन्द्रो निदर्शनम् ॥ ६.११

कुलपतिः सुधर्मायां सभायामिन्द्रमुखाद् हरिश्चन्द्रस्य स्तुतिं न सेहे ।
नृपस्य सात्त्विकतामन्यथा भावयितुमसौ कूटविधानमङ्गीचकार । शुक्रावतार-
परिसरे वनपण्डे मुनीनुपरुन्धानं वराहं मृगयमाणेन नृपेण मुक्तो वाणो वराहं
भित्त्वा गर्भिणीमाश्रम-हरिणीमपि जघान । सा च हरिणी कुलपतेर्दुहितुर्वञ्च-
नायाः प्राणप्रिया सीत् । आश्रमं प्रविष्टोऽभिनन्दितोऽपि राजा कुलपतिना
खेटको दण्डनीय इत्यादिष्ट आत्मानमेव दण्ड्यं धोषयामास । भ्रूणघातो
सर्वस्वदानेनैव मुच्यत इति कृतवञ्चनो राजा ददामि स्वं सर्वमपीति कृतवचनो
भ्रूणहत्यानिष्कृतिमैच्छत् । अथाङ्गारकेण तापसेन सद्वितीयः कुलपतिः राज्ञा
सह स्वर्णमुद्रां प्राप्तुं गतः । राजकोशाद् वणिग्भ्यो वा नीतं धनं, राज्ञः
स्वाभरणानि वा सर्वं ममैवेति कुलपतिर्न स्वीचकार । मन्त्री वसुभूतिः नायं
कुलपतिर्मुनिरिति तस्य व्यवसितैर्जातिवान् । राजपरिचारकं कुन्तलं मुनिः
शशाप—श्मशान-जम्बुको भवेति । वसुन्धरां त्यक्तुं आमासपूर्तः स्वर्णमुद्रालक्षं
दातुं च राज्ञे क्रूरमादिदेश सः ।

कपटमुनिना बहुविधाभि परीक्षाभि सन्तापितो नायक स्वर्ण
भास्वरता लभतेऽस्मिन्नाटके ।

बहुश पिष्टपेषण, पौन पुन्येन पुरातन घटना-सघटनमतिरञ्जना-
परतां च विहाय समीक्ष्यते चेत् तर्हि रामचन्द्रस्येयं कृति श्लाघ्यतामर्हति ।
स्यस्य कृति स्तुवन् रामचन्द्र सौमानस्यमतिक्रामति—

ध्रुवपत्तिमुद्यमेव नाटकगुणव्यासे तु किं वक्ष्यते
सौरभ्य प्रसवा नवा भणितिरप्यस्त्येव काचित् वक्ष्यते ।
य प्राणान् दशदण्डस्य सकरोत्क्षेप समावभते
साहित्योपनिषद्बिद् स तु रसो रामस्य वाचा वरम् ॥ १३

नेय कवेर्गर्वोक्तिं सर्वया साधु तथा हि—

गाहन्ता सरयून्तानि तुरगा स्वैर गणं सादिना
तद्वालुर्बहुलाधपक्षितिरहृच्छायामु विभाष्यतु ।
कुञ्जेषु रघवघासिषतेषु दधतामाघोरणा कुञ्जरान्
शीलता च मृगयुधारवनिता शक्रावतारधियम् ॥ १३१

इत्यत्र 'गाहन्ता महिषा निपानसलिलम्' इत्यादिकस्य कालिदासस्य
पद्यस्यच्छायायैव गृहीता ।

रघुविलासम्

अष्टाङ्के रघुविलासे नाटके कयासूत्राणि स्वयमेव रामचन्द्र कविर्ददौ ।
यथा—

सीता जानकतो जहार विहितध्यात्र पुरा रावण -
स्त व्यापाद्य रणेन ता पुनरयो राम समानोत्तवान् ।
एतस्मै कविमुक्ति-मौक्तिक-भणि-स्वात्म्यमते भूभुंख -
स्वर्वाभिमोहन-कार्मणाय सुखशारत्ताय नित्य नमः ॥

पितुराज्ञया वनाय प्रवसता रामेण सह गच्छन्ती सीता वयोमपयेन
गच्छन् रावणो विलोक्य कामवशगो विराघरूपेणावतीर्ण । परतो रक्षमा
कोलाहलं श्रुत्वा शमयितु मते लक्ष्मणे विलम्बमाने रामोऽपि सीतामेवाकिनी
विहाय गत । विमानेन सीता हरता रावणेन कृतयुद्धो जटायुर्हन्त । सुग्रीव-

प्रेषिताद् विद्याधराद् रामः 'कूटसुग्रीववपुर्धरः कोऽपि विद्याधरः परमार्थ-
सुग्रीवस्य भार्या भुञ्जानो विद्यते' इति श्रुत्वा मायासुग्रीवस्य वधं प्रतिज्ञातवान् ।
लङ्कायां रावणो मायाभिः सीतावशीकरणे विफलो बभूव । युद्धे रावण-
वाणाहतो लक्ष्मणो भरतस्य मातुलेय्या स्नानजलेनाभ्युक्षितः पुनरुज्जीवितः ।
युद्धे-रावणो हतः ।

कविदृशा रामचरितं वैराग्यफलकं विस्मयफलकं च वर्तते—

मध्येऽस्मोधि बभूव विशतिभुजं रक्षो दशास्यं पुनः-
स्तत् पाताल-मही-त्रिविण्ण-भटाश्चक्राम दीविक्रमैः ।
मर्त्यस्तस्य पुनर्मृणालतुल्या चिच्छेद कण्ठाटवीं
वैराग्यस्य च विस्मयस्य च पदं रामायणं वर्तते ॥

कवित्वं चापि क्वचित् क्वचिदेव मनो हरति । यथा शृङ्गार-रसाभास-
प्रसङ्गे विक्षिप्तावस्यस्य रावणस्य प्रलापः—

क्वत्राणि हे हसत गायत तार-तारं
नेत्राणि चुम्बत विहस्य च कर्णपालीः ।
दीर्घल्लयः कुरुत ताण्डवडम्बरं च
श्रीरावणं ननु विदेहसुता रिरंसुः ॥ ४.५५

राघवाभ्युदयम्

रामचन्द्रस्य कृती राघवाभ्युदयं नाम दशाङ्कं महानाटकं नाद्यत्वे
प्राप्यते । अस्य कथानकं आ सीतास्वयंवराद् गृहीतम् । रघुविलासस्य प्रस्ताव-
नायामिदं रामचन्द्रः स्वरचनापञ्चके श्रेष्ठमुद्धोषयति । कविनैव कृते नाट्य-
दर्पणेऽस्योद्धृता अंशा एवेदानीमस्माकं विभवः । सन्ति केचनात्नोदाहार्याः ।
यथा—

कलत्रमपि रक्षितुं निजमशवतमात्मान्वय-
प्रसूतमभिवीक्ष्य मामहह जात-लज्जा-ज्वरः ।
प्रकाशयितुमक्षमः क्षणमपि स्वमास्यं जने
प्रयाति चरमोदघो पतितुमेव देवो रविः ॥

यस्य वंश्यः कलत्ररक्षणं न क्षमते, तस्य निमज्जनमेव श्रेय इति लोक-
मतिमनुसन्दधान एवात्र रामचन्द्रः कवयति स्म । लक्ष्मणस्य ईषदुद्धतमुत्साह-
मालिखन् कविः सुतरां नावीन्यं भजति—

सीताया वदन विकासमयता, रामस्य शोकाग्नौ
शांतिं यातु, सगीतपरचलभुजेर्नृत्यन्तु शास्त्रामृगा ।
सद्यनाय विभीषण प्रयतता लङ्काविपत्यश्रिय
सोमिर्देदसकृष्ट कृष्ट विपिन काल क्रियागिष्ठदत्त ॥

इत्यस्ति कश्चिद् वाग्विशेषो रमणीयार्थाभिनिवेशीति दिक् ।

यादवाभ्युदयम्

यादवाभ्युदयमपि रघुविलासप्रस्तावनाया श्रेष्ठस्वरचनापञ्चकेऽन्यतम-
मुदघोषयद् रामचन्द्र । तस्यैव नाट्यदर्पणे उदाहरणाष्टकमात्रमुपलब्ध
परिचाययति तत्कृतिसौष्ठवम् । जैनपरम्परामनुसन्धान एव कवि कृष्णं नवमं
वासुदेव कल्पयामास । तस्य राज्याभिषेक फलकं हि नाटकम् । अस्य बीजारोपो
यथा—

उदयाभिषुडयभाजा सम्पत्त्यर्थं विपत्तयः पुंसां ।
ज्वलितानले प्रपात कमलस्य हि तेजसो वृद्धये ॥

मुष्टिष्ठिरमुखाद् भरतवाक्ये कविरात्मानमुल्लिखति—

कल्याण भुवः स्व प्रसरत्, विषय प्रक्षय यान्तु सर्वा
सन्त रसाद्या भङ्गतामपचयमयता बुभुक्षितुं जनानाम् ।
धर्मं पुण्यात् वृद्धिं सकल-यदुमन केरधारामघट्ट
प्राप्य स्वातन्त्र्यं लक्ष्मीं मुदमय बहता शारवतीं यादवेश्च ॥

निर्भयभीमव्यायोग

रामचन्द्रस्य निर्भयभीमाख्यो व्यायोगो पाण्डवानां वन-प्रवास कथा-
माश्रयति । उद्धतो भीमोऽस्य नायको द्रौपदी वनश्रियं दर्शयन् प्रविशति—

एते निर्भरं मातृतेस्तु मितित प्रस्योदरा क्षमाभूत
किं धैर्यं कल पुष्प-पल्लव भरेर्ध्वस्तातपा पादपा ।
चक्रोऽप्येष बध्नुमुखाधदलितैर्गृहीत विघटते बिभे
काता मन्द्रस्तस्तथैव परितः पारापतो नृत्यति ॥

अहो निसर्ग-सौभाग्य-स्वभावोक्तिः । अत्रान्तरे प्रविश्य पुरुषं प्रतिदिनं
पययिष्यं प्रेषितं जन्तुमेकमश्नन्तं वक्त्रं नामासुरं सूचयति । तस्मिन्नहनि कस्य-
चिद्युवकस्य वारो बभूव । पुत्रेण स्नुषया च सह वृद्धा मातरं विलपन्ती भीमो

द्रौपदी च पश्यताम् । युवा शिलायामुपाविशत् । स मातरं प्रोक्तवान्— मातः,
मरणकालो मे समायातः न मे रक्षकः कोऽपि' इति । तदाकर्ण्य भीम उवाच
द्रौपदीम्—

वस्तांस्त्रातुं सुदति न सहो यद्यहं गाढबन्ध-
स्कन्ध-स्थाम-ग्रहिल-ललितो धिक् सदेतो भुजो मे ।
रक्षोवक्षः सपदि गदया चेन्न संचूर्णयामि
व्यक्तं विश्वव्रितयविजयो नास्मि भीमस्तदानीम् ॥

आगच्छति वकागमनवेलेति युवा वधूं कण्ठं-कण्ठं विसर्जितवान् । स
भीममायातं राक्षसमेव मत्वा सूचिच्छतः । द्रौपदी तमाश्वस्तं चकार । द्रौपदी
भीमेन मुहुर्विसृज्यमानापि नातिदूरे वृक्षतलस्था बभूव । वकेन सार्धमायाती
राक्षसो तां खादितुकामो भीमस्य दिपयेऽपृच्छताम्— किमयं गोपाल इति ।
युवयोरयं काल इति द्रौपदी सूचितवती । वकासुरः कठोरखलेवरं भीमं दशनदीर्णं
कुतुम्भशक्त उत्थाप्य गिरिशिखरमाररोह । भीमस्तु वकासुरं हत्वा तन्नागतानां
पाण्डवानामपि सभाजनतां गतः ।

महाभारतीयेयं कथा नवीनतां भजन्ती व्यायोगेऽस्मिन् भीममादर्शगुरूपं
प्रतिष्ठापयन्ती पुरुषकाराय प्रेरयति ।

रोहिणीमृगाङ्कम्

रामचन्द्रस्य नाट्यदर्पणे एव तस्य रोहिणीमृगाङ्क-प्रकरणस्य कतिपयांशा
लभ्यन्ते । अत्र मृगाङ्कस्य नायकस्य रोहिणीं प्रति प्रेमा नाट्यायितः । स्त्रीकृतं
प्रेम विशिष्यत इति द्रष्टा रामचन्द्र उत्कर्षं धत्ते खलु—

उन्मत्त-प्रेम-संरम्भादारमन्ते यदङ्गनाः ।

तत्र प्रत्यूहमाघातुं ब्रह्मापि खलु कातरः ॥

मृगाङ्केण कृता सौन्दर्यवर्णनाप्यभिनवामेवाभिख्यां दद्याति—

सा स्वर्गलोकललना-जनवर्णिका वा

दिव्या पयोधिदुहितृः प्रतियातना वा ।

शिल्पाश्रियामय विद्येः पदमन्तिमं वा

विशदन्नयो-नयन-संवदना-फलं वा ॥

कौमुदीमित्रानन्दम्

कौमुदीमित्रानन्दं नाम दशाङ्कं प्रकरणं नाम्नैव कौमुद्याः (कुलपति-

दुहितु) मित्रानन्दस्य प्रणयकथा सूचयति । वरुणद्वीपं निक्वा पोते भग्ने मैत्रेयेण (विदूषकमित्त्रेण) सह मित्रानन्दो दोलाख्वा कोमुदी दृष्ट्वा हृत । प्रार्थित कुलपतिस्तेन सुताया पाणिग्रहणमकारयत् ।

तेन कूटकुलपतिना कोमुदया सह शयानो पुरुषो गर्ते निपात्य मार्यत इति ज्ञात्वा तस्या एव निर्देशेन जागुलीदेव्या हालाहलहरी विद्यामधिगत्य सदयित पलाय्य मित्रानन्द सिंहलद्वीपं गत । तत्र चौर इति दण्डित । पश्चात् राजा तस्य सर्वं वृत्तं श्रुत्वा तं मुञ्चति स्म, किन्तु मन्त्री कामरति कोमुदीकामो बभूव । अत्रान्तरे सर्पदष्टं राजकुमार शशाङ्क जागुलीदत्तया विधया निर्विष विधाय मित्रानन्दो राजमानं प्राप्य मन्त्रिणो गृहे सकौमुदीकोञ्च-सत् ।

बहुविधानि नायकसकटानि अत्र वर्णितानि । न किञ्चिन्नव्यत्य भजत इदं प्रकरणम् । यत्र कुत्रापि उपदेशा योजिता । यथा—

अपयजीवितस्यार्थे प्राणानपि जहाति या ।

त्यजति तामपि क्रूरा मातरं दारहेतवे ॥ ७७ ॥

मल्लिकामकरन्दम्

रामचन्द्रस्य पङ्क्तु प्रकरणं मल्लिकामकरन्दं नाम भवभूतेर्मालती-माघवमनुहरति ।^१ मल्लिका चित्रलेखा - देवतेययोर्विद्याधरयोर्दुहिता केनापि पालिता यौडशे वर्षे पितृभ्यां ग्रहणीयासीत् । तां च निशीथच्छन्ने काममन्दिरे स्वघातायोद्यता मकरन्दोऽग्रक्षत् । ततो मकरन्दो झूकरेण हीतो मल्लिकाया पालकेन मोचित । इत्थं नायकयोर्वहुविधानि सकटानि प्रकरणेऽस्मिन् वर्णितानि । पद्यमस्य सौत्कर्षमास्वादनीयम्—

भास्य हास्यकर शशाङ्कयशसा, बिम्बाधर सोदर
पीयूषस्य वचाति भग्मधमहाराजस्य तेजति च ।

दृष्टिर्विष्टपक्षद्विका स्तनतटी सखी मटी-नाट्यम्-
रीतिर्याचरण विनासकरण तस्या प्रशस्यायधे ॥

वनमाला

वनमाला नाम नाटिका नाट्य यावत् प्राप्यते । नाट्यदर्पणमनुसृत्य नाटिकासु चत्वारोऽङ्काः, युवतिर्नायिका, स्त्रीपात्रबहुत्व च सन्ति । राजा

कपाल ते द्विधा करिष्यतीति । अयमत्र पौरस्त्यो वृत्तान्त — गृहे तो दम्पती
मियो दम्नादति, नखानखि, पादापादि, हस्ताहस्ति कलहायमानावास्ताम् ।
अन्ते च, उल्मुके पीठके भाण्डादिभिश्च प्रयुक्तैर्षुद्धतृप्तमानसं पति
विधाय कलहप्रिया व्यसर्जयत् । तस्या वार्धक्यकर्दायितकलेवरत्व सभासलि
शल्पमिव व्यथयति स्म । अत एवासी मदनमञ्जर्या मन्थर्यामिव महकारस्यालि
पतित । तत्रोपस्थाय दन्तुरा श्वदष्टा दृष्ट्वा जन्तुकेतु भिषज तदुपचाराया-
कारयामास । विशेषज्ञोऽसौ स्वं प्राशसत्—

व्याघरो भद्रुपचार लालिता
मत्प्रयुक्तममृत विध भवेत् ।
किं यमेन सद्यः किमौषधं—
जीवहृतरि पुर स्थिते मयि । १.२२

अजा-पालन-परस्य दिगम्बरस्य जटासुरस्यान्यतमामजा कदाचिद
ज्ञानराशिर्वत्पतरी-भ्रमेण भक्षणार्थं निहतवान् । भ्रमेण मारितवाननपराद्ध
एवाज्ञानराशिरिति निर्णयो मदनमञ्जर्या सभाया समासलिना दत्त । अथ
मिथ्यारारोर्जाया सुषुवे । अत्रान्तरे मदनमञ्जर्या प्रीतये स्वणमयीमार्हती मूर्ति
दातुकाममागत जटासुर मललिप्त दृष्ट्वा दन्तुरा तत्क्षण द्वारादेव प्रनाड्य
अपसारयितुमादिदेश ।

द्वितीयेऽङ्के वेश्या-प्रणय समर्पितप्राणा सङ्ग्रामविसर झकटकसार—
मिथ्याशुक्ल-फुङ्कटमिश्रप्रभृतयो मदनमञ्जरी स्तुवन्ति । यया मिथ्याशुक्ल
परमार्थमुन्दरी ता प्रशसति—

किं नेत्रघोरमृतवतिरिय विधातु—
राष्ट्रा विमदमुत शरीर-विद्यान-लेखा ।
ससार-सारमहह विज्ञप्तिविस्रम्—
तद् रत्नमेतदुपसर्पति पञ्चजाती । २.१८

यया वा फुङ्कटमिश्रस्य सौन्दर्य दर्शनप्रतिभास्फुरति—

सावण्यामृत—सरसो
सलितगर्तिविक्रव कमलदल-मयना ।
अस्य न मदन शरासन—
विधु र-मनस्तापमनुहरति । २.२०

मिथ्या शुक्ल कलहायित्वा फुङ्कटफुक्त्य शण्ड इव कृशवृष पलायन-
शरणं चकार ।

स्थूलां रजकीमुपभोगेन सम्भावयन्तं व्यसनाकरं कलहप्रियो
दिगम्बरो जटासुरः कलिं कृत्वा दवयां वभूव । जटासुरो दन्तुरयेव कामक्रीडा-
परमातुरो वभूव । तयोः परिणयं कारयञ्जङ्गमश्चतुर्वेदी मन्त्रमपठत्—

जातस्य हि ध्रुवो मत्यध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

तस्मादपरिहार्येऽयं न त्वं शोचितुमर्हसि । २.३४

इति स हरीतकद्वयं दक्षिणां दीयमानां दृष्ट्वा जटासुरेण कलहं-
चकार ।

अमौ कविर्निसर्ग-पर्यवेक्षण-काशलमपि व्यनक्ति

मुखकमलं परिचुम्बन्नलि-भर-दर-दलितपद्मिनी निवहः ।

अयमुपसर्पति मन्दश्चन्दनवनपावनः पवनः । १.१०

भरत वाक्येनास्य सदिच्छापि व्यज्यते—

आस्तां विद्वत्प्रकाण्ड-श्रवणपटु-चमत्कारिकाव्यं कवीना—

मस्तुव्यामोहशान्तिः नृजतु हृदि मुदं निश्चितां चन्द्रचूटः ॥

हरकेलिनाटकम्

महाराजो विग्रहराजदेवः सोमदेवकृतस्य ललितविग्रहराजस्य नायको
हरकेलिनाटकं ११५० श्लोकाद्वदमभितोः विरचितवान्, पञ्चमाङ्कस्य तस्य
हरगौरीसंवादांश एवावशिष्टोऽधुना लभ्यते । शिवाभ्यां सह विद्वपकप्रतिहारयो-
रुपस्थितिः शिवार्चा च रावणकृतात् सूच्यते । शिवस्तत्सर्वकश्च किरातीभवतः ।
कुतोऽपि प्रसरन्तं मुग्धं जातुं शिवो मूकमादिशत् । मूकोऽर्जुनेन क्रियमाणं
यज्ञं शिवाय न्यवेदयत् । पुनश्च समादिष्टो मूकः किरातरूपेण गतोऽर्जुनेना-
युध्यत । हरकिरातोऽपि तत्र गत्वायुध्यत । अन्ततः शिवोऽर्जुनस्य पराक्रमं
बहु मानयामास ।

किरातार्जुनीयमपेक्ष्य हरकेलिनाटकस्य कथावस्तुनि नव्यता दर्शनीया ।
शिवादयोऽत्र कूटपात्रतां भजन्ति । एतादृशानि नाटकानि परस्तात् छाया-
रूपकाणि प्रख्यातानि ।

चन्द्रलेखाविजय-प्रकरणम्

चन्द्रलेखाविजयस्य प्रणेता देवचन्द्रो विख्यातस्य जैनविदुषो हेमचन्द्रस्य
शिष्यो बभूव । अष्टाङ्कमिदं प्रकरणमजितनाथस्य वसन्तोत्सवे प्रथमं प्रयो-

जितम् । अस्यान्ते कुमारपालेना गौराजस्य विजयो वर्णित । अस्य रचना ११५०
ख्रीष्टाब्दमभिन प्रतिभासते ।

देवराजेन मानमुद्राभञ्जनमित्यपर नाटकं विरचितम् । न तदद्याव-
दधि लब्धम् ।

ललितविग्रहराजम्

महाकवि सोमदेवो शाकम्भरी-नृपस्य चतुर्यस्य विग्रहराजदेवस्य
सभाजनायामिदनाटकं ललितविग्रहराजं विरचितवान् । ११५३ ई० वर्षे
नाटकमिदं देवालयभित्तौ शिलापट्टेपूत्कीयं निवेशितम् । देवालय भङ्गत्वा
मसजिदभित्तौ ता शिला जटिता अद्यापि तात्कालिक गौरव गायन्ति ।
चरितनायको विग्रहराजश्चाहमानवश्याना सम्राजामन्यतमस्तोमरात् दिल्ली
विजित्य यवनानपि भूरिशो युद्धेषु पराजयति स्म । अयञ्च ११५३ त ११६३
ई० पर्यन्तं राज्यपरिपालयति स्म । अस्य कृतिहंरकेलनाटकं मन्दिरभित्तिपूत्कीर्ण-
मद्यापि “ढाई दिन का झोपड़ा” नाम्नि मसजिदभित्तौ स्वदुर्दशा व्यञ्जयति ।

नाटकीयकथानुसारेणन्द्रपुरराजस्य वमन्तपालस्य कन्या देसलदेवी प्रति
स्वप्नदर्शन-जन्मा प्रणयो विग्रहराजस्य मानस उदित । तमागता नस्या सखी
शशिप्रभा सुतरा समुत्पुकमदर्शत् । सोऽपि कल्याणवत्या देसलदेवीं मदिशति
स्म तुरङ्गान् विजित्य त्वा मिलामीति । इतः परं प्रणयव्यापारं खण्डित एव ।

विग्रहराजस्य स्कन्धावारे वन्दिनी तुरुष्की प्रति म्लेच्छ-राजस्य चारो
निगूढ सैन्यविवरणं ददौ । वन्दिनी च राजानं प्रशस्य पुरस्काराद् प्रापत् ।
बलवत्तरेण हम्मीरदेवेन योद्धुं मना विग्रहराजो मातुलेन सिंहवलेन मन्त्रिणा
श्रीधरेण च विमर्शयामास । अत्रान्तरे हम्मीरस्य दूतस्तन्नागन । अतः
परमुत्कीर्णो लेखो नाद्यावधि लब्धः । नाटकमिदं सम्पूर्णं नोपलभ्यमिदानीम् ।

पार्थपराक्रमव्यायोगः

महाभारतीया पार्थकथामनुसृत्य प्रह्लादनदेवेन कुत्र पार्थपराक्रम-
व्यायोगा द्वादश्या ख्रीष्टशताब्द्या निर्घायिते । अत्र द्वादशस्तो सोमेश्वरो महा-
कविरेव स्रोजति स्म स्वस्य कार्तिकोपुष्या चापि । यथा कीर्तिकोमुद्याम्

श्री प्रह्लादनदेवोऽम्बुद्वितयेन प्रसिद्धिमान् ।

पुत्रत्वेन सरस्वत्या पतित्वेन जयन्निव ॥

श्रीभोज-मुञ्ज-दुःखार्ता रम्यां वर्तयता कयाम्
प्रह्लादनेन साह्लादा पुनश्चक्रे सरस्वती ॥

सोमेश्वर एव सुरयोत्सवे एनं लोकोपकारपरायणं श्लाघते—

“श्री प्रह्लादनमन्तरेण विरतं विश्वोपकारव्रतम्”

“देवी सरोजासन-संभवा किं कामप्रदः किं तुरसौरभेयो ।

प्रह्लादनाकारधरा धरायामायातवत्प्रेष न निश्चयो मे ॥

कोटीश्वरप्रशस्ती चायं पङ्कदर्शनावलम्बः सकलकलाकोविदश्च-
प्रशंसितः । सूक्तिमुक्तावल्यामस्य काव्यानि संगृहीतानि जल्ह्णेन । मारवाटे
चन्द्रावतीराज्यस्य तदानीं गुर्जराधीनस्य राजकुमारः परमारः प्रह्लादनः
पालनपुरं प्रतिष्ठापयामास । तस्य भ्राता धारावर्षो महाधनुर्धर आसीत् ।

पार्थपराक्रमकथानुसारेण दुर्योधनेन हृता विराटस्य गावः । गोपाध्यक्षेण
सूचितः कुमार उत्तरः सज्जितो युद्धाय । बृहन्नलारूपधरोऽर्जुन उत्तरस्य कातर्यं
जानाति स्म । स उत्तरस्य रथे सारथिरभूत् । मध्येभागं शत्रुसेनां वीर प्रवर-वृतां
दृष्ट्वा पलायितुमिच्छन् कुमारोऽर्जुनेन धिक्कृतः । पश्चात् तं सारथिं कृत्वा स्वयं
देवदत्तं नाम शङ्खं धमति स्म ।

ध्वजस्थं हनुमन्तं देवदत्तध्वनिं च परिजाय भीष्मद्रोणादयस्तमर्जुनं
निर्णीतवन्तौ । भीष्मद्रोणयोः प्रणामार्थं तच्चरणयोर्वाणद्वये प्रहितेऽर्जुनेन,
अश्वत्याम-कर्णादिषु च पराजितेषु एकल एव दुर्योधनो रणभुवि स्थितो-
पश्यत्—

घृतराष्ट्रमुतैष्टः किरीटी विश्वतो मुखः ।

एकोऽप्यनेकधा वल्गन्नात्मा नैवायिकरिव ॥

अथ क्षतकाये विराटराजे रणमुखान्निरसितेऽर्जुनः सुयोधनं रथस्थं
शरैर्जर्जरविग्रहं निष्पेष्टं कृत्वा तत्स्यन्दनमारुह्य, भीमेनायं वध्य इति विचार्य
तन्मुकुटमेव गृहीत्वा तत्पताकायां वाणेन लेखमेवं कृतवान् —

छलद्यूते जेतुर्जंतुमयमगारं रचयितु—

गरं दातुः कान्ता-कच-निचय-हर्तुं च सदसि ।

स्वयं गन्धर्वेन्द्रादधिगमितजीवस्य भवतः

शिरःस्थाने मानिन् मुकुटमय नित्ये विजयिना ॥

तुरुष्कमृदि ते देशे गोप्रतीकमुपादाय प्रह्लादनदेव एनं व्यायोगमरचयत् ।

पार्थमुदाहृतुं कामो विजिगीषापरता च राजन्याना दीपयितुमना लक्ष्यते लेखक ।
यथा पार्थमुखेनैव कवि सन्दिशति —

द्वार विमुक्ते प्रतिबन्धमुक्त कीर्त्यङ्गना-नर्तन-रङ्गभूमिम् ।

फल यियासोरिह जीवितस्थ क सगर प्राण्य पराङ्मुख स्यात् ॥

प्रह्लादनदेव समाधि समता-प्रसादगुणप्रियोद्भूतरसनिर्भरश्चाव-
लोकयतेऽमुष्मिमन् वीररमप्रधाने व्यायोगे—

यत्न सत्त निवार-कारण-रण प्रेमा कुमार प्रभु

स रर्ष मुक्ते समाधि-समता गर्भ कुमारस्य च ।

तत्रास्माकमकुष्ठिताद्भुतरस लीत स्तुते रपके

चेत कौतुकस्तोत्रुप सवदि तत् सम्पाद्यतामुद्यम ॥

इति प्रस्तावनायामुक्तम् । राजन्याना कृत् उपदेशवचनमेवान्न भरत-
वाक्यत्वेनोपनिबद्धम्—

तद्वक्षामु विवक्षणा चित्तिभुजो राज्यं भजन्तु स्थिरम् ॥

घनञ्जयविजयव्यायोग

घनञ्जयविजयस्य रचयिता काञ्चनाचार्यो द्वादश्या शताब्द्या महाविदुषो
नारायणोपाध्यायस्य पुत्र आसीत् ।

अन्यामिनय शारदोत्सवे जयदेशे राजा प्रायोजयत । स कान्यकुब्जाना
नरेशो भवेत् ।

महाभारतीयैव कथान्नोपनिबद्धा । कौरवसेना दुर्योधनस्य सैन्यापत्ये
विराटस्य गारपाहरत् । पौराणिकी कथा किंचिदिव परिवर्त्यति नाट्यायिता ।
राजकुले नियुक्तोऽङ्गुलो तत्रत्यराजकुमारं सारथ्ये निवेश्य कौरवान् विजितवान् ।
वीररमभावका मवादा अत्र मनो हर्गन्ति । यथा दुर्योधन पार्थं प्रति कथयति—

वज्रबास परिवर्त्तेशात् कि निविष्णोऽस्ति जीवने ।

यदमोहरेव एव त्वमनेकैर्योद्धुमुञ्जत ॥ ४५ ॥

त प्रत्युवाच कीन्तेय —

एकी निवात कथवान् सह जालकेयर्मस्मीचकार भगिनीमहरच्च शीरे ।

एकेन छाण्डववन जुहुवेऽजले च पार्थस्य नामिनव एष रणेपु पन्था ॥ ४६ ॥

अत्र नेपथ्यस्थितैः पाद्माणां रंगस्थितपात्रैः संवादः प्रवर्तते । नेपथ्यात् सन्देशाः श्राव्यन्ते । नेपथ्यस्य भागद्वयं प्रकल्पितम् । युद्धं रंगे न भवति ।

मोहराजपराजयम्

पञ्चाङ्गं मोहराजपराजयं नाम प्रतीकनाटकं यशःपालेन गुर्जरदेशे महाराजस्याजयदेवस्य शासनकाले ११७४-११७७ ख्रीष्टाब्देषु विरचितम् । महावीरयात्रोत्सवे कुमारविहारेऽस्य प्रथमामिनयो वसू । यशःपालस्य पिता राजमन्त्री आसीत् । यशःपाल आत्मानमजयदेवस्य चरणकमलराजहंन इति वर्णयति । नाटकस्य कथासारः पद्यनैकेनागीयत—

पद्यास्तथ कुमारपालनृपतिजंजे स चन्द्रान्वयी
जैनं धर्ममवाप्य पापशमनं श्रोहेमचन्द्राद् गुरोः ।
निर्वोराधनमुज्जता विदधता छूतादि-निर्वासनं
येनैकेन भवेन मोहनृपतिजिग्ये जगत्कण्ठकः ॥ १ ४

मोहराजपराजयानुसारेण विवेकचन्द्रो राजा जनमनोवृत्तौ राजधान्यां सदाचारदुर्गे वसन् मोहराजेनाक्रम्य दुर्गाविरुद्धसंचारः कृतः । दुर्गाय पानीयं नयन्तीं धर्मचिन्तां नदीं बन्धेन निरुध्य दुर्गवासिनः पिपासाकुलीकृता मोहराजेन । विवेकसैन्येन निर्मितः सदागमकूपोऽपि दुर्गस्थैर्विपक्षिभ्यो रजोनिवहैः पूरित इति दुर्गवासिना कामनाम्ना चरेण मोहो विज्ञापितः । कथंकयमपि प्रार्थ्य विवेकचन्द्रो धर्मदारेण बहिर्गमनं प्रति मोहेनानुमतः शान्त्या भायंया कृपामुन्दर्या च दुहिता दुर्गं जहाति स्म ।

अथ कुमारपालो जैनमुनिप्रभावाद् भार्यां नीति, दुहितरं कीर्ति-मञ्जरीं पुत्रं च प्रतापमत्यजत् । कीर्तिमञ्जरी च मोहं संमिलति स्म । मोहः कुमारपालपक्षमुपजापयन् प्रत्यजानात् कुमारपालो वा भवेदहं वा तिष्ठेयं नोभय इति । विवेकस्य दुहितरं भार्याकृतया भवान् मोहं जयेदिति गुरुणोपदिष्टः कुमारपालो हेमचन्द्रस्य तपोवने तां कृपामुन्दरीं ददर्श । तयात्मानं विनोदयन्तं राजानं दृष्ट्वा महिषी राज्यश्रीमनिं कृतवती । सा कृपामुन्दर्याः सौन्दर्यक्षयं देवीं जगदम्बां प्रार्थयामास । देवीप्रतिमायाः पराक् स्थितेनानुचरणेन कृपामुन्दर्या विवाहेनैव राजोऽभ्युदयो विजयश्च संभावनाविति सन्देशं श्रुत्वा देवीवचनं च मत्वा राज्यश्रीः स्वयमेव विवेकं दुहितुहंस्तं कुमारपालाय याचितुं गता । विवेको दुहितुर्विवाहाय समयं पुरश्चकार—निःसन्तानेभ्यो धनादानं पापसप्तकप्रचारं च त्यक्त्वा कुमारपालः कृपामुन्दर्याः पादतामहंतीति राजा स्वीकृते ऽनुबन्धे नगरात् पशुहिंसा-द्यूत-मद्यपानादिकं विलुप्तमेव ।

मोहस्य सैनिका रागो द्वेषोज्ज्वल क्रोधो गर्वो, दम्भ पापण्ड
कलिर्मिथ्यात्वरशि पञ्च विषया प्रमाद पापवेतु शोक शृंगार, इत्येते
चान्ये च बहव आसन् । कीर्तिमञ्जरी प्रतापश्च तेन समती आस्तामेव ।
ससहायो मोहराज कुमारपालमाचक्राम । कुमारपालो योगकवच-सन्नद्ध-
कलेवर पुण्यकेतु विवेकचन्द्रं ज्ञानदपण च सहायोज्य महामुद्धे मोह पराजय-
तेति विवेकचन्द्रो जनमनोवृत्ति स्वा राजधानी पुन प्रपन्न ।

मोहराजपराजय नाटक प्रतीकपात्रबहुलमपि नैव सर्वथा प्रतीक-
नाटकम् । कुमारपालो विदूषको व्यापारी कुबेर तत्सहायाश्च सर्वे नरा एवेति
मिश्रकोटिकमेवेद रूपकम् । चारित्रनिर्माणमेवेदृशा रूपकाणा लक्ष्य भवति ।
अत्र च यश पाल साफल्यमलभत । काव्यस्य प्रभविष्णुतापि कवि यशस्विन
शसति । यथा—

उद्यान कलसघनेन सवणेनाग्न बधुर्जीविते -
नास्य नासिकयेन्दुता विषदसकारेण काव्य पुन ।
राष्ट्र भूपतिना सर कमतिनीपण्डेन हीन यथा
शोच्यामेति दशा हहा गृहमपि त्यक्त तथा स्वामिना ॥

विण्टरनित्ममहोदयानुसारेणनेद रूपक केवल काव्यत्वेन रोचतेऽपितु
गुर्जराणा तात्कालिकीमेतिहासिकी समाजिकी चावस्था प्रकाशयतीति महत्त्व-
पूर्णम् । धार्मिक, आग्रह प्रतिबध्नात्येव काव्यचारुतामिति विषये नापवादो
यश पाल ।

प्रबुद्धरीहिणेयम्

पडङ्कस्य प्रबुद्धरीहिणेयस्य प्रकरणस्य रचयिता रामचन्द्रो जैनमुनि-
र्वादिदेवस्य जयप्रभसूरे शिष्यो द्वादश्या शताब्द्याश्चरमे भागे जन्मना
भुवमलकुर्वाण स्वातन्त्र्यप्रेमस्थेमान् स्तुवन् कालकूटचतुष्टयी परिभाषते स्म—

अयातक्ते जने स्नेह पारवश्यमयाचिता ।
अदालुश्च प्रियाताप कालकूटचतुष्टयो ॥ ५ २

विण्टरनित्समहाभागोऽभ्याविर्भाविकाल ११८५ ख्रीष्टाब्द निर्धारयति ।

प्रकरणानुसारेण पाटञ्चरो लोहगुरा मरणकाले स्वपुत्र रीहिणेयमुप-
दिष्टवान् — महावीर-वाणी मा ते कर्णयो पतेदिति कुलव्रत त्वयानुमरणीयम् ।
तत पर स कुलाचारध्वसिनी जिनवाणी प्रति बद्धवैरो बभूव । रीहिणेय

पितरि मृते कदाचिद् वसन्तोत्सवदत्तोल्लासान् नागरान् स्व-स्वप्रेयसी-कण्ठ-
निपक्त-बाहून् मकरन्दोद्याने सविलासानालोक्य भूयिष्ठां सुन्दरीं कामपि
स्वार्थं हत्तुमचिन्तयत्—

चणिग् वेश्या कविर्मदटस्तस्करः कितवो द्विज ।

यत्रापूर्वोऽर्थलाभो न, मन्यन्ते तदहर्धृया ॥ १.१३

अथासावात्मानमन्तर्धाय कस्यापि धनिकस्य सदने मदनवतीं नामाङ्गनां
रम्यतमां पति-सौभाग्यफलया चारुतया वद्धासूयां निरवग्रह-सौभाग्यसमुन्नयन-
परेणोपपतिना सहालपन्तीं कल्लोलिनीमिव सागरं विहाय नदेन संगम्यमाना-
मपश्यत् । शीतले कदलीगृहे कामविलासं निर्वोदुकामो तौ कृतनिश्चयक्रमे
सस्पृहं विद्युज्य पुष्पावचयाय मदनशयनप्रयोजनकाय पृथक्-पृथक् दिशौ गतौ ।
एकाकिनीं मदनवतीं मदनाभिष्वङ्गतरङ्गिताङ्गी पुष्पाण्यवचिन्वानां
वर्णयति—

पुष्पाय प्रहिते भुजेऽनिलचलन्नीलाङ्गिकाविष्कृतः

सल्लावण्यलसत्प्रभापरिधिभिर्दोर्मूलकूलंकपः ।

ईपन्मेघ-विमुक्त-विस्फुरदुरु ज्योत्स्ना-मर-भ्राजित-

द्योमाभोग-मृगाङ्ग-मण्डल-कलां रोहत्यमुष्याः स्तनः । १.२६

ततः कियद् दूरंगते भुजङ्गे रौहिणेयः सखायं शवरमादिष्टवान्—
व्याजेनोपपतिमस्यास्तत्रैव विलम्बय, यावदहमेनां हरामीति ।

पश्चात्तां स्कन्धेनोदवाह्य पलायते स्म ।

निवृत्य जारो भूयस्तामन्विष्यन्नलभमानः शवरेण प्रोक्तः—परिजन-
परिवृतः क्रुद्धः कांऽपि निकट एव लतान्तरे मन्त्रयत इति । असौ मदनवत्या
यदि पतिर्भवेत्तर्हि मारयेदेव मामिति सुतरां भीतो जारः पलायते स्म । मदन-
वती रौहिणेयेन स्वीकृता ।

पुनः रमणीकामो रौहिणेयः शवरद्वितीयः श्रेष्ठिगृहस्य समीपे गत्वा
नवदम्पती गृहप्रवेशमुहूर्तं प्रतिपालयन्ती परिजनं च सोत्साहमुत्सवलग्नम-
दर्शत् । प्राक् तावच्छवरो मध्ये परिजनमनृत्यत् । तावदेव रौहिणेयः कपटस्त्री-
वेशः समागतः—

“कुसुम-मुकुटोपशोभिता पट्टांशुक-कृतनीरङ्गिकानना कुङ्कुम-स्तवकाञ्चित-
ललाटा युवतिः । कक्षान्तरेऽलसश्चौरिकासर्पश्च ।

श्वश्रून्पधरो रौहिणेयो वरं स्कन्धमारोप्यानृत्यत्, काप्यनुचरी वधूं

स्कन्धे धृत्वानृत्यत् । नर्तकी वामनिका शबरस्य स्कन्धमारुह । रोहिणेयो गन्धर्वश्चादिदेश—तारं वाद्यानि वादयतेति । एवभूते तुमुले मनोरमावेशो रोहिणेय स्वकक्षायाश्चौरिकासर्पमपातयत् । वास्नविकमर्षं मत्वा पलायमाने जने रोहिणेयो वरमपाहरत् । नातिदूरं गत्वा पुरूपरूपेण दस्युदर्शनेन रुदन्तं वरं छुरिकया खण्डशस्त्रा ध्वेत्स्वामीति भीषयित्वा गिरिगुहामनयत् । वितम्बनं परोक्ष्य श्रेष्ठिना कृत्रिमसर्पं परिज्ञाय वरमपश्यन् नाचिरेणैव बोधितो यत् दस्युना केनापि स हत इति ।

राजादिष्ट आरक्षको रोहिणेयं निग्रहीतुं मत्वरौ बभूव ।

रोहिणेयस्तावदुष्टदण्ड-चण्ड-प्रवाण्डं राजानं विदित्वापि तदागारादेव स्वर्णराशिं चोरयितुमुपक्रमते स्म ।

एकदा प्रदोषे भगवन्तं महावीरं परिपदि समागतं दृष्ट्वासी पितृ-वचनानुवर्ती पाणिभ्यां पिहितकर्णो निवार्यभाणजिनवचनश्रुतिश्चलन् पादे कण्ट-केन विद्धं कर्णाभ्यां हृत्तो विमोच्य कण्टकाकर्पणमार्तभंगवद्धवनमगृणीत्—

नि स्वेदाङ्गा अमविरहिता मोक्षोऽम्भानमास्या

अष्टौर्बोधस्यचक्षणा निनिमेषाक्षिरम्या ।

शश्वद् भोगेऽप्यमलचक्षणा विस्रगघ्नप्रमुखा—

विचिन्तामात्रोपजनितमनोवाञ्छितार्था सुरा स्यु ॥

चौर्योपक्रमे स राजप्रासादस्य निकटे प्रहरीभिराहूतं पलायमानं चण्डिकायतन-प्राचीरमतिलङ्घयन् प्रसृतजाले पतितो गृहीतः । राज्ञः समक्षमुपस्थापितं उपस्थितेऽभायेऽभयकुमारेऽसीं शूलारोपणं दण्डितः ।

तत्रोऽमारयोऽवदत्—नाम्मात् किमपि चोरितं वस्तु प्राप्तम् । अत्र एव नायं शूलामारोपणीय इति । पश्चात् पृष्ट्वा आत्मानं शालिग्रामवास्तव्यं कृपकं दुर्गचण्डनामानं कार्यतोऽन्त्यायतं नगरे सम्बन्धिनं कस्याप्यभावेन चण्डिकायतने सुप्तमारक्षकैर्घ्रयमाणं प्राकारलङ्घनकृतं—विवशोऽद्यमं निगृहीतं विज्ञापितवान् । शालिग्रामे गतो दूतो ग्रामीर्दुर्गचण्ड इह वसत्यथ कार्येण क्वापि गत इति विज्ञापितः । दूतमुखादेतच्छ्रुत्वा राजा तद्दिवसे न्यायाधिकरणकार्यं स्थगयामास ।

स्वापराधं कथञ्चिद् रोहिणेय एव स्वीकुर्यादिति सकल्प्य राजामात्यां नाट्याभिनयलीलां कारयामास येन पीतवद्वतरं मद्यो दस्युरात्मानं स्वर्गलोक-गतमनुभवेत् । तत्र राजकीयो नाट्याचार्यो भरत इति वाराङ्गनारचाप्सरस इत्यासन् । मद्यविचेतनस्य रोहिणेयस्य दक्षिणेन चन्द्रलेखा-वसन्तलेखे धामेन च

ज्योतिष्प्रभा-विद्युत्प्रभे चोपाविशन् । शृङ्गारवत्यां नृत्यन्त्यां गन्धर्वेषु ।

च सङ्गीतं प्रतिपन्नेषु पाटच्चरं लब्धसंज्ञमाकलय्य नटाः कलकलं चक्रुः—
देवलोकोऽद्य घन्यो यत् स्वामिबिहीनाननायानस्मान् भवादृशः स्वामी प्रतिपन्नः ।

“अस्मिन् महाविमाने त्वमुत्पन्नस्त्रिदशोऽधुना ।

अस्माकं स्वामिभूतोऽसि त्वदोषाः किंकरा वयम् ॥”

ततश्चन्द्रलेखोवाच— प्राणप्रियो मे त्वं जात इति । विद्युत्प्रभा कामातुरेव
जगद्—

जाता ते दर्शनात् नुभग समधिकं काम-दुःस्वावस्थेति ।

अत्रान्तरे प्रतीहारेण प्रविश्योवाच—स्वर्लोकाचारं विनेव युष्मानिः
मंगीतकनारवधमिति । नवागन्तुको देवोऽत्र प्रथमं पुराकृतानि पुण्यानि पापानि
च घोषयित्वैव स्वर्भोगाधिकारी भवतीति समुदाचारः । रोहिणेयमुपगम्य
मुरेन्द्रप्रेषितमात्मानं विज्ञाप्य मानवजन्मार्जितानि शुभाशुभानि कर्माणि श्राव-
यितुमुत्साहयामास । अथ रोहिणेयो विष्वगवलोकमानः रहस्यमजानात्
स्विन्तगात्रा इमे जना भुवं स्पृशन्ति, स्तान-मालयावेष्टितकण्ठाः कथं देवा ? इदं कपट-
नाटकमेव मत्कृते रचितं स्यादिति प्रोक्तवान् ।

दत्तं पात्रेऽपि दानं नय-निचित-घनैश्चक्रिरे शैलकल्पा—

न्युच्चैश्चैत्यानि चित्राः शिवमुल्लसदाः कल्पितास्तोष्यमात्राः ।

चक्रे सेवा गुरुणामनुपमविधिना ताः सपर्यां जिनानां

विन्द्वानि स्वापितानि प्रतिफलममलं ध्यातमहंद्वयचञ्च ॥६१॥

इमानि तावच्छुभानि कर्माणि, अशुभान्यपि वदतु । इति प्रतीहारेण प्रोक्तः
स प्रत्युवाच—

दुष्चरित्रं मया क्वापि कदाचिदपि नो कृतम् ।

इति श्रुत्वा प्रतीहारः पुनरपृच्छत्—परस्त्रीप्रसङ्ग-परधनादान-द्युत प्रभृतीना-
मन्यतमं सर्वं वा स्वभावेन मानव आक्षरत्येव । तद् भवानपि ब्रवीतु कतममेषां पातकं
कृतमिति । रोहिणेयोऽवदत्—मम स्वर्गतिरेव प्रमाणयति नाहं दुष्प्रवृत्तिं कांचना-
चरमिति । ततो राजानमनुगच्छन्मात्यं प्रविश्यावदत्—

प्रपञ्चचतुरोऽप्युच्चैरहमेतेन वञ्चितः ।

वञ्च्यन्ते वञ्चनादक्षदेक्षा अपि कदाचन ॥

इति प्रमाणाभावेनादृश्यममुं सत्यं पृष्ट्वा मुञ्चतु महाराज इति ।

राजामात्याभ्या रहसि पृष्टो रोहिणेयो रहस्यमुदघाटयत्—

नि शेषमेतन्मुपित पत्तन भवतो मया ।
नान्वेषणीय कोऽप्यन्यस्तस्मिन् पृथिवीपते ॥

इत्यत्र यत् किमपि मया नटित निवेदितवान्—तत्त हेतुर्महावीरो जिन ।

पूर्ववृत्तं स यथा पितृस्पदेशो यथा च कण्टकनि सारणाय हस्तौ कर्णाभ्या
मया सारयता जिनवाक् श्रुता, यथा च देवाना नैसर्गिको व्यवहारो निर्निमेष-
त्वादिर्ज्ञातोऽयं च कूटदेवलोको विज्ञात इति । असौ मन्त्रिण गिरिगह्वरस्थानि
स्तेयेन सचित्तानि धनानि प्रत्यपयितुमसूचयत्, स्वयं च जिनस्य शरणं प्रपन्न ।
अथ गह्वरादेव मदनवनी-मनोरयकुमारो पुष्कलश्च स्वर्णराशिं प्राप्ता ।
राजा चान्ते रोहिणेयमभ्यनन्दत् ।

त्व घ घ सुवृत्तौ स्वमद्भुतगुणस्त्व विरविविरवोत्तम—
स्त्व इताध्याऽखिलरूपं च भवता प्रक्षालितं धीयजम् ।
पुण्यं सर्वज्ञनोमता-परिगतौ यौ भूभुव स्वोर्जितौ
यस्ती धीरजिनेश्वरस्य चरणीं लीनं शरण्यौ भवान् ॥

नाट्यकथावस्तुनि जैनमतप्रतिष्ठापनाग्रहस्नावदन्त एव समापतति ।
संस्कृत नाट्य साहित्येऽप्य प्रकरणस्य कथानकगता प्रत्यग्रता, सङ्गीतस्य
पुष्कलता, रोहिणेयस्य दस्योर्नायकता कूट-घटना वैचित्र्यं, न्यायालय-
वसन्तोत्सव—समवसरणादीना दृश्यता सुतरा रञ्जकत्वं भजन्ति सर्वथाभि-
नवशिल्पनघटना चोन्मीलयन्ति । सानुप्रासा मङ्गीनमयी प्रसन्न गतिका
कविशैली नृत्यन्तीव मनसो मुदे कल्पते—

वचस्विमल्ली - बल्ली - तरत-मुकुतोद्भासित-वना
पुवचित् पुण्यामोद-अमरलिकुलाबद्ध-बलया ।
वचस्विमल - श्रीहृत्परभृत - वधू-ववान-सुभवा
वचचित् कूजत्पारावत-वितत-सीमा सुललिता ॥

त्रयोदश-शताब्दी

धर्माभ्युदयम्

धर्माभ्युदयस्य नामैकाङ्कस्य श्रीगदितोपरूपकस्य प्रणेता मेघप्रभाचार्यं कदा कुत्राविर्भूत इति नाद्यावधि निर्णोतम् । जैननाट्याना बाहुल्यकाल तावद् द्वादशी शताब्दीति मेघप्रभोऽपि तत्रैव निवेशनीय । धर्माभ्युदयस्य हस्त-लिखिता प्रति १२७३ वि० सबत्सरे प्रणीता । तत प्रागेव रचितमिद नाट्यम् ।

पुस्तकाग्रे कवि स्वकृति छायानाट्यप्रबन्धं कथयति । पात्रस्थाने प्रतिमादिक निवेश्य कृताभिनय रूपक छायारूपक भवतीति नाविदितचरम् । धर्माभ्युदय प्रथम पार्श्वनायजिनेन्द्रमन्दिरे यात्रोत्सवावसरेऽभिनीतम् । इदं च श्रीगदित नामोपरूपकम् । तच्च विश्वनाथेन कृतलक्षणम्—

प्रहयातवृत्तमेकाङ्कं प्रहयातोदात्तनायकम् ।
प्रसिद्धनायकं गणविमर्शाभ्या विवर्जितम् ॥
भारतीवृत्तिबहुलं श्रीतिशब्देन सकुलम् ।
मत श्रीगदितं नाम विद्वद्भिन्नरूपकम् ।

इत्येव लक्षणलक्षितं धर्माभ्युदय पञ्चविंशतिकृत्व श्रीशब्देन सश्रीक पश्याम । एकाङ्केऽत्र पञ्चघा विभक्ते प्रथमे दृश्ये राजा मन्त्री च सवदत । द्वितीये इन्द्र शची बृहस्पतिश्च, तृतीये नन्दनचन्दनी, चतुर्थे राज-मन्त्रिणौ पुनरपि च पञ्चमे मदनो रति प्रीतिस्तथा परस्तात् पुरन्दर-कुतूहलप्रभृतयो दश्यन्ते । जैनसमय शास्तुमस्य निर्मितिप्रयासः ।

बाराङ्गनाभिरुपासितो राजा दशार्णभद्रो दाने रणे तपसि च लब्धयशा सपरिजनं सिंहासनमधिष्ठितोऽमात्यमुवाच—

वदा मुदाभ्रुमि प्लाभ्यो मिथ्यादर्शनकमल ।

देवदेव ममस्कृत्य वीर मम युगोदये ॥१७॥

तदानीमेवांछानपालाद् वर्धमानमागतमुद्यानस्थे दशार्णकूटे कृतविश्रम-देवैर्मुनेश्च रतूयमानं च श्रुत्वा राजा सिंहासनादुत्थाय बद्धाञ्जलि-रस्तोत् । ततोऽधिष्ठाय सिंहासनं राजा शक्त्या भक्त्या चात्मानमुत्कृष्ट-मन्त्रमानं सार्तिशयं सपन्नेन विधिना श्रीमहावीरमभिवादनं प्रम्यानाया-मात्यमादिष्टवान् । अथागतेन पौरमण्डलेश्वरेणानुयातोऽसौ करीन्द्रमधिरुढो-

ऽनुव्रजद्भिश्चतुरङ्ग-सैन्य-सहस्रैः प्रस्थितोऽमात्यं पार्श्वस्थमपृच्छत्— सौधर्मन्द्रो-
ऽप्यागतो भवेत् कच्चिदिति । संभाव्यत इति प्रतिवचनेन तममात्यः सम्भा-
वयामास ।

तावदेव सौधर्म इन्द्रो दशार्णभद्रस्याभिमानं विज्ञायैरावतं नाम
स्वगजेन्द्रं तथा सज्जयामास यथा तं दृष्ट्वैव राजा कातर्यं गतः । कथमिन्द्रं
मिलेयं कार्पण्योपहृत इति स चिन्ताकुलो निर्णीतवान्—

न यावदायाति पुरन्दरोऽयं वेगेन तावज्जिन-वीर-पार्श्वे ।

गृह्णामि दीक्षां कृतसाधु-शिक्षां पश्चात् तथा दर्शनमस्तु तेन ॥ ३०

इति क्षणादेव दीक्षितः । तदनन्तरमेव र्यातवेपः पुत्तलस्तत्र निघापितो
राज्ञः स्थाने ।

अथ रति-प्रीतिभ्यां प्रविश्य कामः सगर्वं वल्गति स्म —

हृदि घत्ते हरिर्लक्ष्मीमर्धनारीश्वरो हरः ।

देवा मदाज्ञां कुर्वन्ति मनुष्याणां तु का कथा ॥ ३२

इति श्रुत्वा प्रीत्या निवारितोऽपि कुसुमायुधः तं शरव्यं करोति । स कामः
राज्ञो ध्यानानलेन तप्तो मूर्छितः । इन्द्रो विज्ञाय तं पीयूषधारया विगतज्वरं
लब्धसंज्ञं कृत्वादिष्टवान्—

सार्त्त्विकव्रतधारिणां चारित्रिणामन्यदापि मा स्म संरब्धो भूः ।

इन्द्रस्तावद् दशार्णभद्रं नमस्कुर्वन् प्रोक्तवान्—

अहो मूर्तिरहो मूर्तिरहो स्फूर्तिः शमश्रियः ।

वीतरागप्रभोर्मन्ये शिष्योऽभूदेव तादृशः ॥

रंगे मूर्तिरेव विराजमानासीत् ।^१ इन्द्रेण पृष्टो बृहस्पतिर्याख्यातवान् ।

दीक्षाक्षणादारभ्य केनापि साकमनाभाषमाणः समुज्ज्वलगुणकाष्ठतामास्थितः
प्रतिपन्नमीनक्ष्यान इवोपलक्ष्यते ।

इन्द्राज्ञया राजकुमारोऽभिपिक्तः ।

१. चीनदेशे कबुकीनाटकेषु अभिनयस्य परिणतिविन्दौ नायको मूर्तिवत् प्रतिभातः ।
तथाहि In Kabuki plays the climax of a piece of acting is
accentuated by an impressive pose in which the actor becomes
statuelike with his eyes wide open. Mie is the name of this
pose which heightens aesthetic appeal. Sobel : The Theatre
Handbook, Page 30.

वत्सराजस्य नाटकानि

विराताजुनीय व्यायोग, कपूरचरितं भाषो, रुक्मिणीहरणमीढामृग-
स्त्रिपुरदाह डिमो, हास्यचूणामणि प्रहसनं, समुद्रमथन समवकारश्चेति
वत्सराजस्य कृतयो विलसन्ति । कालञ्जराधीशेन परमदिदेवेन तत्पुत्रेण
लैलोक्यमल्लेन च सभाजितोऽय कविराज तयोरमात्यो बभूव । परमदिदेव
११६५ ख्रीष्टाब्दत १२०२ पर्यन्त कालञ्जर वीरभूमि शाशास, ततश्च
१२०५ ख्रीष्टाब्दत १२४१ पर्यन्त लैलोक्यमल्ल प्रजापालकोऽभवत् ।

नवमी शताब्दीमारभ्य आ त्रयोदश्या कालञ्जरा मध्यदेशे वीरप्रभूत-
योऽप्रतिमाना काव्यप्रतिभाना भूमयश्चासन् । अत्रत्याना चन्देलगजाना
प्रथमस्तावज्जयशक्ती राजाभूद् यस्य नाम्नाय प्रदेशो जेजाकभुक्तिरित्यगी-
मत । द्वितीयो महान् विजेता यशोवर्मा दशम्या शताब्द्या बहून् भारतभागान्
विजित्य खजूंरामोगे विष्णुमन्दिरं निर्मापयत्, तत्रैव जलाशयमपि कारित-
वान् । तस्यात्मजो घञ्ज पितुरपि भूयान् प्रतापेन ८८८ ई० मध्ये राज्यसभ-
समवेत 'सुबुक्तगीन' इत्येतेन सह रणलीला चकार, खजूंरामोगे देवालय-
श्चापि निर्मापयामास । तदात्मजो गण्ड प्रतिहारनरंरपति राज्यपाल
दण्डयितु १०१८ अब्दे स्वपुत्र विद्याधरं ससेन्यं प्रस्थापयति स्म ।
विद्याधरं च १०१९ वर्षे राज्यासीने तच्छासनावधौ 'महम्मदगजनवी'
इत्यनेन द्वि कालिञ्जरा आक्रान्ता । पश्चादेतद्वश्य कीर्तिवर्मा
प्रसिद्धिमगाद्, यदाश्रयेण प्रबोधचन्द्रोदयस्य प्रथमोऽभिनय सम्पन्न ।
१२२८ ख्रीष्टाब्दमभितोऽस्य वशस्य प्रदीपो मदनवर्मा गीतविजयश्लोको
'महोवा' पुरे मदनसागरं नाम बृहत् सरोवरं खनयामास । एतेषा राज्ञा
परम्परामनुपालयन् ११६५ वर्षे परमदिदेवो राज्यधुरं स्वीकृतवान् ।
बहुशः स पृथ्वीराजचाहमानेनायुध्यत । १२०२ वर्षे ऐबक कृतुबुद्दीन काल
ञ्जरानाक्रम्य जितवान् । १२०५ वर्षे पुण्यश्लोकप्रतापो विजयश्रीवृत्तलैलोक्य-
वर्मा कालञ्जरान् स्वाधीनाश्चकार ।

उक्तेन विवरणेन भारतभुवस्तत्समये युद्धजर्जरतानुमीयते ।

राजामात्य कवि परस्पर विजिगीषून् भारतभूमे शासकानव-
लोक्यन्—

औदार्य-वीर्य-रसिकाः सुखयन्तु भूपाः । स० म० ३.१४
न्यायोपाय-प्रवृत्ता अवनिमवनिपाः पालयन्तु प्रसक्ताः । किरा० भरतवाक्यम्

इति सन्दिशति ।

क्षत्रियाणां कृते धर्मरक्षामुपदिशन्नसौ तपःपूतत्वमायुधव्रतं च पुरस्करोति

एकः करः फलयति स्फटिकाक्षमालां

घोरं धनुस्तदितरश्च विभर्ति हस्तः ।

धर्मः कराल-फलिकाल-कदर्थ्यमानः

सत्क्षत्रियस्य शरणं किमिवानुयातः ॥ किरा० ३६

मध्यकाले कविरमात्य इति विलक्षणोऽयं मणिकाञ्चन-योगो वत्सराज-
मुत्कर्षभाजं विदधाति । काव्यकौतूहलो ह्यसौ समसामयिकस्य कान्यकुब्जाश्रितस्य
महाविदुषः श्रीहर्षस्य सनाभितां वहति, सान्धिविग्रहिकश्च भवंश्चाणक्यं
स्मारयति ।

किरातार्जुनीय-व्यायोगः

महाभारतीयां कथामाश्रित्य भारविणा कृतं किरातार्जुनीयं नाम-
महाकाव्यं वत्सराजस्योत्प्रेरकं लक्ष्यते । श्रव्यस्य प्रबन्धस्य दृश्यतां कवयन्नसौ
यथापेक्षं परिवर्तयति, नवं कल्पयति, युगानुरूपं चादधाति स्वादुत्वम् । अस्त्येव
कश्चिद् वाग्विशेषो येन रसिकानां मनसि प्रत्यग्रेव कापि रसस्फूर्तिरुज्जागर्ति
सर्वाङ्गीणं परिपूज्यमाना ।

वीररसोचितायां रचनायां कौशलं सन्दर्भयन् वत्सराजः कस्य प्रीतये
नास्ति । अहो अस्य प्रसादगुणाग्रहः —

अपार्थः पार्थोऽहं धनुरधिगुणं निगुणमिदं

विसारा एतेऽपि प्रसरणपराः सम्प्रति शराः ।

न यावन्नो राजा समरभुवि फीरव्य-वलव —

त्कवन्धानां नृत्यैरनुभवति नेत्रोत्सवसुखम् ॥

अस्त्येव किञ्चित् कविकर्मलाघवं यद् विरोधाभासेऽपि अविरोधि भवति
रससिद्धेः । अपि च वराहवर्णने—

कुद्दालीयति सान्द्रफन्दपटले, बाढं कुठारीयति

स्फन्धाग्रेषु, परश्वधोयति शिखाशाखासु सम्पातिनी ।

दंष्ट्रेयं विकटाकिटेः प्रतिपदं मार्गद्रुमद्रोणिषु

कूरकूरपरक्रमप्रणयिनी किं किं न सम्पद्यते ॥

इति नामधातूना प्राचुर्येऽपि प्रासादिकता नैव हीयते ।

अपार्याधीनामेव कामावाप्तिमुद्दिशन् वत्सराज इमं व्यायोग विरचित-
वान् । अत एवायं वीररसमेव प्रधानीकृत्य प्रस्तावयति—

येनोत्तमिमत-दुर्मन्त्राद्यस्तनुच्छन्नस्य दण्डायिनं
यत् प्राप्यापुष्पमङ्गनापि दनुजद्वंसं चकारान्विश ।
यद् दृष्ट्वैव विद्वोजसो त्तिखिनवद् दम्भोतिरासीत् करे
चन्द्रार्धभरणस्य तद् भगवत शूल शिवायास्तु व ॥

कपूरचरितभाण

कपूरचरिताख्यो भाणो वत्सराजस्यापरा कृतिर्नीलकण्ठयात्रामहोत्सवे
समवेतानां विदग्धरसिकानामभिनायकस्य कृतिर्मध्यनीयत प्रातःकाले । अत्र
विदेशादागतस्य कपूरकस्य नाम धूर्तस्य चन्द्रज घर्तेन सहासाप आकाश-
भापितरीत्यावर्जित । छद्मप्राप्तारेणैव मेहान्ति काशानि काम-राम विष्णु-
प्रमुखा देवा अपि साधयेच्छु । इति धूर्तस्योपहिमान् स्तुब्धनेकाकी
घृतशालामभिद्रजन् कपूरकस्त्वन्मतेनाभिमुष्वायातेन घृतेन घृतागारेऽनु-
पम्यितस्य ते मुखमपि न द्रष्टुमीहे, किमिव त्वमोमन्तु विवममनुपस्थितो
घृत छलयमोत्पुक्तो दारिद्र्योपहतवृत्तान्तागन्तुमुदसहे इति प्रमुखाच । विलास-
वत्या भमपिनस्वनुमनीमात्पस्य किं ते हीयते ? इति चन्द्रनकेन प्रेरित
कपूरक इन्द्रोदगता वीणा दशयन्नेवोचत्—

अनया वादिनया मे प्रिया गायति—

रतिरमणप्रियमुद्गता शशाङ्कतुभ्येन निवृत्तिचरेण ।

कपूरकेण विमोहो भगवति दशाणि मा भवतु ॥१०॥

अथ च पीनपुण्येन घृते दत्तपराजया विलासवती समारलेपणम-
जैयमिति, इय विलासवती चन्द्रमसो व्याजेन मामुपालभत इति च सोभाग्य
स्वमुख-कन्दरेण बहिर्गमयामो भूयिष्ठ स्वाचरितपूर्वं घूर्ताचार वर्णयितुमारम्भे ।

कविकर्मवीशलमलङ्कारनैपुणीमनुरुणद्धि । सा च वत्सराजमुनुरघ्वनी
चकास्ति । यथा—

इहास्ति नून तुहिनायु-बिम्बे कलङ्कधूमामुजितो हताश ।

अस्याशुपुर वधमययासी ज्वालावली-दम्बरमातमोति ॥१२॥

अनेन भाणेन कविघूर्तवञ्चनाजालादात्मानं रक्षितुमुपदिशति लोकम्—

उत्सङ्गे सिन्धुभर्तुर्वसति मधुरिपुर्गाढमाश्लिष्य लक्ष्मी—
मध्यास्ते वित्तनाथो निधिनिवहमुपादाय कैलासशैलम् ।
शुक्रः कल्पद्रुमादीन् कनकशिखरिणोऽधित्यकामु न्यघासीद्
धूर्तेभ्यस्त्रासमित्थं दधति दिविपदो मानवाः के वराकाः ॥

रुक्मिणीहरणेहामृगः

वत्सराजस्य कृतिरेपा रुक्मिणीहरणाख्य ईहामृगो वर्तते । विरला एवेहा-
मृगा लभ्यन्ते । भासस्य प्रतिज्ञायौगन्धरायणमीहामृगो निगद्यते कैश्चिन्न
सर्वसम्मतिं दधाति । शास्त्रे पूदाहृतारते न प्रावाश्यमायान्तीति वत्सराजरयेयं
कृतिर्महत्त्वं भजते ।

हरिवंशपुराणे भागवतादौ च कथानकमिदमीहामृगोपयुक्तमेव वर्तत
इति तत एवादाय वत्सराज ईहामिमां रूपयति । मूलकथायां सुबुद्धि-सुवत्सला—
गरुडादीनि पात्राणि चित्रप्रकरणं च विनियोज्य स्वयंवर-गन्तुकामानां राज्ञां
यात्रावर्णनं च प्रकल्प्य नवतामभिनयोत्कर्षं च सम्पादयति कविः ।

एकोक्तयो, निरर्थं व. घटनागुम्फनेन अर्थोपक्षेपवैश्च रूपकमिदं बृहदी-
कृतम् । काव्य-योजनालोभोऽपि वत्सराजं विस्ताराय प्रयोजयति । यदि
काव्यसौष्ठवमुन्मीलयितुमेवाग्रहर्त्ताहि साफल्यं भजत्येव कविः । यथा गरुडः
शक्तिं विकल्पते—

पक्षानिलैः प्रसममम्बु निधिं धुनोमि
त्वं चेदधोभुवनजिष्णुतयोत्सुकोऽसि ।
उत्कण्ठितोऽसि यदि तेषु तदानयामि
तानिन्दुशेखर - विरञ्चि - पुरन्दरादीन् ॥४.२१

त्रिपुरदाहं डिमः

वत्सराजस्य चतुरङ्गोऽयं डिमस्त्रिपुरदाहं रचितपूर्वस्य कस्यापि डिम-
स्यानुपलब्धेरेतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वं भजते । पौराणिकं कथावस्तु दृश्यरूपेण
प्रणयन् देवानां संघबद्धं प्रयासं निबध्नन् नारदादीनि कपटपात्राणि कपट-
त्रिपुरीं च ग्रथयन् कविः तात्कालिकीं रुचिं राजनीतिकीश्च स्थितीरनुवदति ।
दशम्यां शताब्द्यां राजसंघं निर्माय घञ्जेन यथा सुबुक्तगीनः पराभूतस्तथा
देवा अपि संघशक्त्या त्रिपुरं विजेतुं प्राभवन्निति ।

नाट्यशिल्पमधिकृत्य केचन विभेषा परिलक्ष्यन्ते । यथा त्रिपुरदाहस्य प्रथमयोरङ्कयोरधमपात्रद्वयवृत्तोऽर्थोपक्षेपको विष्कम्भकनाम्ना दर्शितः । शास्त्रदृशा तेन प्रवेशकेन भाव्यम् । रङ्गमवतरिष्यत पात्रस्य पूर्वसूचना केनापि व्याजेन ददत् कवि पूर्वनाट्यकारानतिशेने । अत्र चूनिर्कामिर्भाविभूत-घटनानां सूचनापि भूयसी कृता । कपटपात्राणां कूटनारद-ब्रह्मादीनां प्रयोग किमपि औत्सुक्यं वर्धयन्तीमभिख्या तनोति । तृतीयेऽङ्के सर्वेतापो दानव आग्ने-यास्त्र प्रयुक्ते । तन्निवर्हणाय कुमारेण वाणवर्षा तन्यत इति रंगे मुद्धाभिनयो सविशेष एव । किं च स्वप्नशकुनादयः पूर्वसूचनायै प्रयुक्ता नव्य तत्त्वमेव । छायात्रिपुर्या कूटत्रिपुर्या वा समायोगेन छायानाट्यत्व स्पष्टमेव शोभते । हिमालयोऽपि मानवरूपो भावते । यथा,

अहह किमिह कुर्मो नायकस्यामराणां
कुलिश-वलित-पक्षा पङ्क्तयो यत् कृता स्म ।
असम-चय-भराद्या स्वैरमुद्गीयमाना
विभूतः शत्रुजसाधं खेचरं चूषयाम ॥ १ ३५

समेपा राज्ञा सद्य एव विजालीयेषु जयिनी श्रियमधिकरोति, नैक कोऽपि प्रभुरिति सामयिक सन्देश दद्याति कवि —

वैकुण्ठ पद्मजग्मा द्विदशपरिवृद्ध पावक प्रेतनाथो
रसो धारामधोश पवनधनपती भूर्यवद्भौ कुमार ।
धर्मं शेषाद् विराजावहमपि तरल योद्धा क्षीतुर्नार्यो
मामेवैक किमित्यं त्रिपुरवधविधौ स्ताप्यते नारद स्वम् ॥ ४ २२

हास्यचूडामणिप्रहसनम्

अङ्कद्वयात्मक वत्सराजस्य हास्यचूडामणिप्रहसनमनुत्तमा कृतिर्मंगवदञ्जु-कीयादनन्तरं प्रशस्तिमर्हति । नीलकण्ठयात्रोत्सवे प्रभातवेलायामस्याभिनय परमदिधेन कारितः । प्रहसनकथानुसारेण कपटकेलिर्नाम धाराङ्गनामाता प्रातरुन्विता चेट्या तद्वात्रो चिरसञ्चितमाभरणराशिं चोरेरपहृतमूचे । न द्वार-मनावृतकपाटं न च भित्तौ सन्धिः कथं केन चोरितमिति चिन्तयमाना सा कल्पयति—दुहितुरनुरागभाजनेन कालकरण्डेन नाम सूतकरेणेदं चौर्यं कृतं भवेदिति । ततो जीर्णोद्यानमठमधिवसन्तं ज्ञानराशिं स्तेय-रहस्य ज्ञानायानु-चरेण मुद्गरकेण सार्धं गता । मुद्गरकश्च तद् वृत्तमाकर्ण्यविदत्—

आणताण समस्रञ्च जाअरत्तोप्राण मुसदि सव्वस्स ।
हेताए अम्हं सम्भे कथेहि चोरो अवए सरित्तो ॥

इति तौ मठमधिगतौ । मठान्तरे ज्ञानराशि पुरुषद्वयेन विवदमानं दृष्ट्वा मुद्गरकस्तमध्यापयन्तं प्राजानात् । प्रतीक्षमाणी तौ श्रुतवन्तौ—

ज्ञानराशि—श्लोकद्वयं कण्ठगतं कृतं कच्चित् ?

शिष्य—ज्ञानराशे, न कण्ठगतमेवापितु तदुदरमधितिष्ठतीदानीम् ।

ज्ञानराशि—किं मां नामग्राहं ब्रवीषि ?

शिष्य—किं भवतो नामग्रहणमपि पातकम् ?

ज्ञानराशि—रे रे मूर्ख, गुरोर्नाम न गृह्यते ।

शिष्य—तत् किमिति पर्वतानां नाम गृह्यते ? ते तु गुरुतमा ।

अथ शिष्य श्लोकं पठति स्म—

आलोषय सर्वगात्राणि विचार्य च पुनः पुनः ।

इदमेकं तु निष्पन्नं ध्येयो नारीजनः सदा ॥

नमस्ते पाण्डुरैकाक्ष नमस्ते विश्वतापन ।

नमस्तेऽस्तु मृपाकोश महापुरुषकूर्चक ॥ १.११-१२

पाण्डुराक्ष इति स्वस्यैव परिहासं मत्वा गुरु शिष्य ताडयितुमुद्यतः । दुर्भाग्योपहता अध्यापकाः स्वतो मेधीयांसं शिष्यं न सहन्त इत्युक्त्वा ततोऽपसरन् शिष्यः कथंकथमपि गुरुणा शमितः श्लोकानां परुषाक्षराणां रटनमुपेक्ष्य केवली विद्यां दातुं निवेदयामास । अशुभेयं केवली विद्येति कृताभिप्रायो ज्ञानराशिस्त्वाच—

दिव्ये शुद्धिकृता व्यलीकयनाच्चीरेण तातो हंतो

आता मे विननाश कालफणिना दष्टो निधानं खनन् ।

युद्धज्ञान-विपर्ययान्नुपतिना हन्तुं समाकांक्षितो

जातोऽहं भगवानियं कुलरिपुविद्या हि नः केवली ॥ १.१३

तथापि ते केवल्या रहस्यं वदामि—

किं वाग्भिन्निकषो हि नः फलमिति स्याद् गूढगर्वग्रहः

प्रश्नेष्वाविलमुत्तरं विरचयेन्न व्याहरेन्निर्णयम् ।

सिद्धं कार्यमवेक्ष्य निश्चितमिदं पूर्वं मयासीदिति

स्फारं स्फारमुदीरयेदुपचरेत् कञ्चिन्मृपासाक्षिणम् ॥

इति दिशा प्रवर्तते कथानकं प्रहसनस्य ।

हास्यचूडामणि-प्रहसनं परिगणितेषु संस्कृत-प्रहसनेषु चूडामणि चुम्बन्-

नामसार्यं वयं दधामि । शृङ्गाराभासोऽन्तः सलिलं इव प्रवाहो न क्वापि हास्यस-
मतिशयानो मर्षादामतिक्राम्यति । इदं च रूपकं लोकस्य दुष्टप्रवृत्तिमत्तानां
भाण्डमिव स्फोटयन् कलुषं पुरतः एव स्फुरयति । क्वचित् क्वचिदेकोकायो
मनो हरन्ति यथा मदनसुन्दरो कामावेशवशीकृता वदति—

मुञ्जाना सहकारकोरकद्वयं प्राणन्ति प्लवङ्गया
कण्ठं कोशितयोपिना नव-कूट-मब्दाग्निना दह्यते ।
धीषण्डानिल-जातकूट-वयनेर्धुच्छन्ति मेवा सना
शिङ्गं मृत्योरसमयना स्मरशरैर्विद्धापि जीवाम्महम् ॥

समुद्रमयन-समवकार

वत्सराजस्याङ्कुलयप्रयितं समुद्रमयननामा समवकारकौटिकं प्रथम
रूपकम् । परिमर्दिदेवस्य परितोषायैव प्रत्यूषेभ्यनीयत । कथानकं तु पुराण-
प्रसिद्धमादाय कविना रूपकायितम् ।

देवा अरुराश्च समुद्रमयनेन भूयिष्ठा रत्नोपलब्धिं सम्भाव्य ब्रह्म-हरि-
हरे सम्मन्त्र्य मन्दणे मन्यनीकृतेन प्राक्रामन्त यथाविनियोगम् । विष्णुपत्नी
समुद्रपत्नी लक्ष्म्यारिचित्रं विष्णु तस्य च ता दशयिन्वा परस्परं मृहणीयता
निनाय । जलकुञ्जरमाणा लक्ष्मी रत्नाणीं पूजयितुं लज्जाघृतिभ्यां समुद्रा-
दुज्जगाम । अचन्नी च मा गाथा पपाठ —

तह अचिचदा सि पत्थरि सच्छीए विविहकुमुसमानाहि ।
अच्छेवु तुम पमात्रा अह क्हह पञ्जलमलेहि ॥ ११०

इत्यनन्तरं परिवरेणापिते चित्रे सा कृष्णमपूजयत् । ततो बान्धाचक्रेणा-
न्धीकृतदशदिशा वृक्षानुत्पाद्य नभो नयना भीषिना लक्ष्मीं सागरोन्मग गता ।

अयं वृत्ते मन्यने लक्ष्मीविष्णुमभि, अमृतममुरानभि, विपं च शिवमभि
कृतम् । नाम्ना मोहिनिना कपटकामिनीरूपो हरिरमुरान् प्रवञ्च्य नृधा
ग्रहीतुं गरुडेन निपुणिकानाम्ना मस्यानुयाजो ययौ । तत्र च वनि कुजम्भेन
परिचरेण मद्वितीयं प्राप्त । कामिनो ता प्रेक्ष्योत्कमना स निपुणिकया सूचित —
लक्ष्म्या इयं स्वमेनि । पुनश्च ता स्वप्नदृष्टं युवानं प्रत्यासक्तानमवोचत् —

अग्धादि कल्पजं का मंषदि का मतत्रांघ्रवह ।
का जीविदे सतप्ता कलजठ-कूटं मूषि मुचद ॥ १२

किञ्च, त्वामेव ननु सा स्वप्ने ददर्शति च निशम्य वले रागोऽवर्धत ।
अत्रान्तरे सुधाप्राशनायाहूतो वलिः । तत्र शुक्राचार्यो वलेर्मुखात् प्रणयवृत्तं श्रुत्वा
तं सम्यक् प्रोत्साहितवान् । नेपथ्ये तावदेव श्रूयते स्म - युद्धे दानवाः सर्वे
पराजिता देवैर्दिशो नीताः, समुद्राच्च लब्धं रत्नजातमाच्छिद्य स्वायत्तीकृतमिति ।
आकर्ण्य च वलिः सुधाकुम्भं मोहिनिकायां निक्षिप्य देवान् विजिगीषुः स्वसैन्यान्
सर्वांश्च सहायानामन्त्रयांवभूव । सा मोहिनिकां संप्रणयमुवाच—

पीयूषमेतद् दयिते गृहाण
त्वमेव पीयूषमिदं वृथा मे ।

सम्पूर्णकामा कतिचिन्मुहूर्त—

भवं प्रिये, यामि रणोत्सवाय ॥ २.१२

इति कलशमादाय सा द्वित्राणि मुहूर्तानि त्वां प्रतीक्ष्यानागते त्वयि
निरुपायमिदं शरीरमग्निं सात् करिष्यामीति तं सात्त्वय्यांवभूव । गते वली
विलम्बिते च तत्प्रत्यागमने मोहिनिकाग्निमाहूय कृततत्प्रवेशनिश्चया बभूव
शुक्राचार्येण प्रत्यागमिष्यन्तं वलिं प्रतीक्षितुमुक्तापि मैवं वदाचार्य, इति
ब्रुवती प्रवेशं च नाटयन्ती प्रविलुप्ता । शुक्रोऽशोचत्—

धिग् धिक् सुधां वाधि-विलोडनोत्थां धिग् धिक् च तद् दुर्लभ-वस्तु-जातम् ।

किं नाम नाप्तं दनुज-प्रवीरै—र्वंकुण्ठ यत् त्वं महिलीकृतोऽसि ॥ २.१६

ततः शुक्रः शिवरूपमात्मनो विधाय विष्णुं प्रति प्रावोचत्—

कृष्ण कृष्ण विलीयन्ते समाङ्गानि विषोष्मणा ।

देहि देहि तदेतन्मे पीयूषं किं विलम्बसे ॥ ३.७

इति शृण्वन् भगवति शिवे कः कालकूटस्य प्रभाव इति विमृशन् ध्यानेन
शुक्रं कपटशिवरूपं जानन् निर्भर्त्स्यपिसारयामास हरिः ।

अथ समुद्रः शिवेनानुज्ञातो विष्णवे लक्ष्मीं कोस्तुभं च, वरुणाय वारुणीं,
सर्पेभ्यो विषमग्नये च पीयूषं विभज्य ददौ ।

प्रसन्नराघवम्

सप्ताङ्कुस्य प्रसन्नराघवस्य नाम नाटकस्य कर्त्ता जयदेव पोयूपवर्ष-
कवीन्द्रोपाधिभूषित स्वकृतेश्चन्द्रालोकस्य कृते ख्याति बहुस्तयोदश्या श्लोष्ट-
शताब्द्या प्रादुर्बभूव । सिंहभूपाल (१३३० ई०) स्वकीये रसार्णवसुधाकरेऽस्या-
वतरणद्वय संगृहीतवान् ।

अत्र रामविवाहात् रामायणी कथा रावणविजयपर्यन्त
विलसति ।

प्रत्यङ्मुखं रितसर्वरसावतार मण्योस्तसत्कुमुमराजिद्विराजिन्न-धम् ।

घमंतराशुमिष ध्वजतयातिरम्य नाट्यप्रबन्धमतिमङ्गुलसविधानम् ॥

—इति स्वयमुद्गिरन्नपि जयदेवो नैव स्वकीये नाट्यप्रबन्धे निर्वाहगन्ध
बध्नाति । काव्यबन्धाग्रहो न हृदयप्राप्ति भवति दृश्यकाव्येषु, नापि कार्यव्यापार-
मनादृत्य पाठमात्रेण घटतेऽभिनय-नीति । यथा शिवद्यनुपि स्वबल परीक्षमाणो
बाणो रङ्गमनवतार्य मञ्जीरकभाषणेनैव सटन्ध —

बाणस्य बाहुशिखरे परिपीड्यमान नेद धनुरचलति किञ्चिदपीगुमौले ।

वापातुरस्य वचसामिव सविधाने—रम्यमित प्रकृतिवाद मन सतीनाम् ॥

प्ररोचनापराणि वाक्यानि निर्गन्ध निग्नन्धत्व निगूहयति कवि । यथा
कुब्जको वदति—“कथमय मासस्तवकोऽपि पुन सीभाग्यलक्ष्म्या उपघान-
गेन्दुक” इति । इय च परिहास वृत्ति कविमसंवृतलोभ चकासयति । यथा
परशुरामो राममाशिषा सर्वधर्षयति—

इय चास्ता शुभ्रच्छर-शमित-सङ्कुश्वर शिर

भ्रितोत्सङ्गा मन्दत्सुर नर भुजङ्गा त्रिजगती ॥ ४४५

वीणावासवदत्तम्

महानाटकप्रायमष्टाङ्कान्तमुपलब्ध वीणावासवदत्त केन कदाच्यदिति
न सुनिश्चितम् । बल्लभदेव पञ्चदश्या शताब्द्या स्वकृतौ सुभाषितावली
वीणावासवदत्तस्य नान्दीमुदाहरति । तत प्राचीनतामेवास्य सूचयति । द्वादश्या
शताब्द्या रामचन्द्रेण रचितस्य नलविलासस्य नायकयो समागममनुहरति
वीणावासवदत्तमिति तत परस्तात् त्रयोदश्या शताब्द्यामिदं रचित भवेदित्यनु-
मीयते । स्यादेतत्—गर्भनाटकं व्यक्तिद्वैधभौत्सुक्यसातत्यमित्येवमादि वीणा-

वासवदत्तं परां कोटिमाटीकयति । भासस्य रूपकेषु वा मुद्राराक्षसे वा न तथा वस्तुविन्याससामञ्जस्यं गाढनाट्यबन्धनैपुण्यं च पश्याम ।

अत्र कथानुसारेणोज्जयिन्या राजा प्रद्योतश्चित्रमण्डपे मन्त्रिणं शालङ्कायनं सूर्यदत्तं वसुवर्माणं भरतरोहतकं च समेत्य स्वप्नमकथयत्— शिवो मम दुहितुर्वासवदत्तायाः सर्वगुणगणालंकृतेन राज्ञा विवाहं भाविनम-सूचयत् । वसुवर्मा वत्सराजमुदयनमेव तथा योग्यं निवेदयामास । अभिमानिने तस्मै न कन्या देयेति प्रद्योत उवाच । तस्य गर्वोऽपनेयः । तमत्र निगृह्यानीतं परीक्षेत भवान्— के वा गुणा अवगुणा वेति भरतरोहतकस्य मतमभूत् । हस्तिनो ग्रहीतुं वत्सराजो वनाय प्रस्थित इति विदितवृत्तं शालङ्कायन एव तत् सम्पाद-यितुं राजा नियुक्तः ।

आखेटको वत्साधीशो यमुनातीरस्थं शिलीन्ध्रकवनं प्राविशत् । तन्मन्त्री योगन्धरायणः कार्यतः कौशाम्ब्यामेव विलम्बितः । सैन्याध्यक्षो रुमण्वान् पुलिन्दान् शमयितुं व्याघ्रवनं गतोऽभूत् । यान्त्रिकं नीलगजराजमारुढे शालङ्का-यने सचतुरङ्गसैन्ये तत्रायाते राज्ञः प्रद्योतस्य चरो वत्सराजं संगम्य सालवने योजनद्वये भ्रमन्तं नखदन्तवर्जितं नीलं गजराजं प्रति सूचयामास । विष्णुव्रातं मन्त्रिणं तत्रैव विहाय नीलगजं ग्रहीतुमुदयनः प्रहरशेषेऽह्नि सालवनं प्राप्त-श्चरेण नीलगजो दर्शितः । पटहादिकं वाद्यमानं श्रुत्वा कृतकं च गजराजमा-कलय्य प्रद्योतसैनिकान् पुरतो निभात्य निग्रहीष्यमाणमात्मानं विचिन्त्य वीणामोपगायकाय समर्प्य युद्धाय समुद्यतः ।

ततो वत्सराज-शालङ्कायनौ कूट-वार्ताचर्यायां निष्फलायामयुध्यताम् । सर्वेषु वत्सराजसैनिकेषु पराहतेषु विक्षत उदयनो निगृहीत उज्जयिनीमानीयत । सांकृत्यायन्याः परिव्राजिकायाः पत्रेण हतशेषेण वत्सराजसैनिकेन हंसकेन च निवेदित-वृत्तान्तो योगन्धरायण उदयनस्य मरणं प्रति डिण्डिमघोषमकारयत्, स्वयं च कूटाक्षरबद्धं पत्रं रुमण्वते प्रेष्य मन्त्रवद्धदृष्टीनां जनानां समक्षमात्म-नोऽग्निपातं नाटयित्वा भृशं निगूढ उज्जयिनीं गतः ।

आपन्नविक्लवां कौशाम्बीं पाञ्चालाधीश्वरो हस्तगतविभवां चकार । युद्धात् पलायनमभिनीय रुमण्वान् आ कौशाम्ब्या आ चोज्जयिन्याः स्वसैनिकान् कृपिकर्मादिव्याजगूढान् सर्वत्र नियोजयामास । अन्तर्भेदकुशलो योगन्धरायणो मायाच्छन्नस्वरूप उज्जयिन्यां चारेण सह वसन् विशाखेन सेनानायकेन प्रतिपा-लितानां सैनिकानां पञ्चशतीमाज्ञाप्रतीक्षापरायणान् स्थापयति स्म । प्रद्योतस्य प्रियं गजराजं नलगिरिं च तथोपधैर्मत्तमकारयद्, यथा सोऽतिक्रान्तसकल-

वन्धनोपायो राजपथे निरातक धावन् सकल पोरजन गतागतव्यापारेषु निखिलेषु च कार्यजातेषु निरुद्यम मातङ्ग गृहपुढानिलीनमकाङ्क्षत् । उदयन एव केवलस्त वश्यता नेत प्रभरिति विज्ञापितोऽन्तिनाथस्तमेव गजमाधिरुह्य जात्वसो पलायेतेति शङ्कुमानो निग्रहीतु दशमाह्वी सैन्याना नियोजयामास । इत्येवमुदयन एव नलगिरि वशीकर्तुं दत्ताधिकारो बभूव ।

वीणा शिक्षणे वासवदत्तायै न कतमापि वीणा रोचते स्म, इति पितरौ चिन्तापरावभूताम् । पतिरेवास्यै वीणा सम्प्रदास्यतीति पितुरभिमतमासीत् । अत्रान्तरे कञ्चुकिनानीतामुदयनस्य निग्रहावसरे प्राप्ता वीणामवलोक्य वासवदत्ता म्नेहाधीनहृदया तत्पिताकथयत्—तुभ्यमेवेयमानीतेति । नलगिरि वशीकर्तुं मियमुपयुज्येतेति कञ्चुकी तामाराय गत । कोऽयमुदयनो नामेति पृष्ठवती राज्ञी राजा प्रत्युवाच वीणाया अस्या असावेव पतिरिति । तदाकर्णं यन्ती राजपुत्री तस्मै म्नेहिनी सजाता ।

राज्ञी राज्ञा सूचिता—मृगयाव्यसनाद् विमोचयितुमर्हमिमं निग्रहीत वानास्मि । वातायनेन यत्नराज गच्छन्त पश्यन्ती वासवदत्ता तदायत्तचित्ता बभूव । ता चावलोकयासावचिन्तयत्—

सस्नेह सविस्तार सप्राद सैद्धित सविभ्रातम् ।

दृष्टि निपातयन्ती मयि स्थिताग्रे मणि स्निग्धा ॥ ४ २२

पित्रोर्मुखाद् वासवदत्तेति नाम श्रुतिनिपीत कृत्वोदयन 'वासवेन विना कोऽन्यो दद्यादेनाम्' इति पदनिष्पत्तिं प्रति व्याकरण सस्मार—'वासवा देयादिति वासवदत्ता' इति । तस्य दृशा सा हि—

अमृतममयीव हृद्यभावा—वतिमवनीयतया सुरामयीव ।

शक्तिहरणमयीव क्षान्तिलक्ष्म्या कुशलपरेणुमयीव सौकुमार्यात् ॥ ४ २३

प्रशस्त वीर्योऽसौ प्रद्योनेन मनमि पुत्रीकृतोऽपि तदजानन् हस्तिना तेन वामवदत्तया सह पलायितुं कृत निश्चय उदयनो विसिप्तवेपेण योगन्ध-
रावेणेन पञ्चभि स्वसैनिकशक्ते कृतमाह्वोऽसत्तुं सूचितावसरोऽपि सम्प्रात
श्रान्तोऽस्मि प्रतीक्षस्वेति निगद्य तत्रैवारमत । अथ प्रथमेन प्रणयज्ञज्ञावेगेन
पतनोत्पतनधूर्णनाकुलहृदया वासवदत्तामस्वस्थशरीरा पितृभ्या भूताविष्टा
मत्वा साकृत्यायनी समञ्चसयितुमाहूता । देवकुल नीत्वा सा समन्त्रोच्चार
देवावेशमात्मनि दर्शयन्ती तामुपगम्य मनोग्धस्ते प्ररमिष्यत इत्या

श्वासितवती । पश्चात् राजानं तां गन्धर्वगृहीतामावेद्य 'गन्धर्वाचार्य उदयन-
स्तुम्बरोः शापेन मनुष्यतां गतः, तत्समीपे गन्धर्वा न प्रभवन्ति' इत्युपायं च
प्रशस्य सा वत्सराज स्वतन्त्रं कारयामास ।

तत उपचितवात्सल्यस्य प्रद्योतस्य सद्यमु लब्धवहुमान उदयनो विदूषक-
मेकदा नाटकमेकं प्रयोजयितुं प्रोक्तवान् । तत्र योगन्धरायणः सूत्रधारस्य,
सांकृत्यायनी नट्याः, उदयनो नायकस्य, वासवदत्ता च नायिकायाः पात्रतामभि-
नेष्यन्तीति विदूषकस्तद् योगन्धरायणस्यानुमतं विज्ञाप्य नायिकया सह
नर्तनेच्छां प्रकटयामास । पाञ्चालराजेनारुणिनाधिकृतां च कौशाम्ब्रीमनूचयत् ।
अथ भर्तरोहृतकोऽधिगम्य प्रद्योतो भवता गान्धर्वविद्यां शास्यमानां वासव-
दत्तामिच्छतीति निवेदितवान् । ततः कन्यान्तःपुरं प्रविष्टाः सर्वे । उदयनश्च
वासवदत्ताया अन्तःपुरं भूपयन् गान्धर्वं शिक्षयति स्म । सांकृत्यायनीसमुप-
स्थितौ प्रथमं वीणां वादयन् राजा संगीतकमारभत —

चतुर्दधि-जलाम्बरां परां फलमर-पिञ्जर-शालि-भालिनीम् ।

विरमवत् नृपो हताहितां हिमगिरि-विन्ध्य-पयोधरां धराम् ॥ ७.६

हविषा कृष्णवर्त्मव वीणाशिक्षणेन प्रणयोन्मादः सानुदन्धमवर्धत ।
विदूषकः सुहृदमाचार्यं घोषयित्वा वासवदत्तां तस्य भाविनीमाचार्या सम्भाव्या-
नृत्यत । वासवदत्तायाः पारितोषिकाङ्गुलीयकात् प्रतिमोदकान् ग्रहीतुकामाय
तस्मै मोदकान् प्रदाय नायिकाङ्गुलीयकं स्वीचकार । तेन स्पृष्टेन प्रियास्पर्श-
सुखमनुभवन्नसौ चिन्तितवान् प्रणयव्यतिकरोऽयमनुमतो यदि नाम प्रद्योतस्य न-
स्यादिति स कामजनितमवसादं च गोपायितुं विदूषकेण नर्मदया नाम
बन्धक्या सह स्वप्रेमव्यापारं प्रचारयामास, तस्यै चोपायनानि प्रेषितवान् ।
चेटीमुखात् तद् विदित्वा वासवदत्ता तत्प्रियस्यैव लेखमाहरन्तीं सांकृत्यायनीं
पृष्ट्वा रहस्यमजानात् । उदयनो हि सांकृत्यायनीं यमुनाह्रदे निमज्जन्ती-
मरक्षदिति सा राज्ञे सदाशयास्ति । राजा तु प्रयोजनवशादेव नर्मदायां
प्रेमाभिनयं दर्शयतीति सान्त्वयित्वा सा नायिकायै पत्रमपितवती । तत्र च
लिखितं पद्यद्वयमभूत् —

दृष्ट्वा यदा त्वमुदुराल-समान-वस्त्रे नष्टा तदाप्रनृति मे क्षणदा मुनिद्रा ।

सर्वेष्वमूदरतिरेव मनोहरेषु जातं निदाघदिवसेः श्वसितं समानम् ॥

दहति मदनवह्नि स्नेहव्यो मनो मे
 प्रतिवचनजलेस्त साधु निर्वापय त्वम् ।
 धरतनु तव शय्या वेश्मदाहेत्पुपेक्ष्वा
 भवति हि सुदति त्वा तेन विज्ञापयामि ॥ ८ १०

इति प्रकाशितमष्टमाङ्कान्त कथानकम्—

उदयनवासवदत्तयो कथा भासेन प्रतिज्ञायोगन्धरायणे स्वप्नवासवदत्ते
 चादायोत्कर्ष गमिता । कालिदासेनापि 'उदयन कथाकोविदान् ग्रामवृद्धान्' इति
 तस्या लोकख्यातिमुररीचक्रे । धीणावासवदत्त तामेव परम्परामनुबन्धदभि-
 नयमयेन नाट्यविन्यासेन मवादाश्च कार्यव्यापार समर्थितान् विधायोपनिबद्ध-
 मित्यनुत्तमं कौशलम् । अयमपरो विशेषो यदिह क्लृप्तघटनाभिरोत्सुक्य कौतूहल
 च जागरयत् स्वान्त तन्मयीभाव नयति ।

पारिजातमञ्जरी

मालवेषु धारावास्तव्यस्य मदनकवे पारिजातमञ्जरी चतुरङ्का नाटिका
 विजयश्रीरित्यपि प्रसिद्धाङ्कुट्टयावशिष्टा धारानरेशस्य भोजस्य सरस्वती
 मन्दिरे समुत्कीर्णा वर्तते । शेषो द्वावङ्कौ कुत इति न ज्ञातम् । अर्जुनवर्मणा
 भोजवश्यस्य प्रशस्तये १२१३ ख्रीष्टाब्दमभित इय नाटिका रचिता । तत्रैव
 वर्षेऽस्या अभिनयोऽभूदित्यपि प्रायावाद । मदनो गौडदेशे कविराजो बभूव ।
 बालसरस्वतीनि स उपाधि दधार । मदनेन कृतमर्जुनवर्मणस्तान्मन्त्रद्वय १२११,
 १२१३, १२१४ ई० वर्षाणामुपलभ्यते । एतेन प्रमाणीभूत मदनस्य नाटिका-
 कर्तृत्वम् ।

नाटिकाकथानुसारेण सग्रामधुरि गुर्जराधिराज जयसिंह विजयेनाभि-
 भूय द्विपेन्द्रमारुढो राजाजुनवर्मा देवे पुष्पनिचयेनावकीर्णो वक्षसि निपतिता
 पारिजातमञ्जरी दृष्टवान् । तेन स्पृश्यमानेव सा सर्वाङ्गसौभगकान्तकलेवरा
 कुमारी समभूत् । नभसि चाशरीरिणी वामुत्थिता—

मनोज्ञा निविशन्नेता वत्याणी विजयधिपम् ।

सदृशो भोजदेवेन धाराधिप भविष्यति ॥ १६

इति श्रुत्वा राजा ता कञ्चुकिन कुमुमाकरस्य हस्ते न्यासीकृतवान् ।
 धारागिरिमधिवसन् भार्यया वसन्तलीलया सद्वितीय कञ्चुकी प्रमदवनमपा-
 लयत् । अर्जुनवर्म-पारिजातमञ्जरी प्रणयव्यापारस्तन्नावर्धत । पोरेषु वासन्ति-
 कोत्सवे व्यापृतेषु पत्ये देवी राज्ञी सर्वकला वसन्तस्य प्रथमा मञ्जरी दत्तवती ।

कुमुममञ्जरीति नामग्राहेण विदूषकेण स राजा पारिजातमञ्जरीं स्मारितस्तामेवा कामयत ।

ततो मृगमद-सिन्दूर-पाटीरक्षोद-घनसार-मिश्ररागरञ्जिते हिन्दोलक-
रागान्दोलितदशदिशि चैत्रोत्सवे राजे सिन्दूरमर्पयन्ती महिषी माधवीसहकार-
योर्दवाह अद्यैव सम्पादनीय इति स्मरतिस्म । अथ तत्र विवाहमङ्गलोत्सवे
पारिजातमञ्जरीदर्शनोत्कण्ठाकुलमानसो विदूषकेण सह स्वाभिलापमालपन्
देव्यै दाक्षिण्यं दर्शयितुं गतः । तत्र च राजदर्शनकृतमतिं निगूढं स्थितां पारिजात-
मञ्जरीं तत्तमखी पालिका एवं स्थापितवती, येन सा देव्यास्ताटङ्के नायकेन
दृश्येत छायाद्वारेण । तां राजादर्शत् । दृष्ट्वा च स तामवर्णयत्—

उच्छ्वासि स्तनयोद्धयं तदपि यत् सीमाविवादोत्पन्नं

लोलोल्लेखि गतं तदप्यनुपमश्रोणिश्रिया मन्दरम् ।

दीर्घं दृग्गुलं तदप्युपगतं लास्येन किञ्चिद् श्रुवो—

रेतस्यास्तनुमध्यमं विजयते सीमाग्यवीजं वयः ॥ २.५१

तदनन्तरमन्याहितमनस्कं प्रवञ्चनाञ्जितावस्थानं राजानं परिजाय
देवी मानावेशं गता ततोऽपासरत् । नायिकापि दूरं गता । 'यद् भूतं तद्
भूतम् । भवानिह नवप्रेयसीमेव सम्भावयतु इति वदता विदूषकेण निदिष्टमार्गो
राजा मरकतमण्डपं गतः । तत्र राजा पुष्पाणि पुनः पुनरवचित्य नायिकाया
उपरि प्रक्षिप्तवान् । पुष्पप्रक्षेपमोहं गता सा वाणैरवकिरन्तं पञ्चवाणमेव तं
मन्यमाना सख्या प्रतिबोधिता—नासी पञ्चपुः साक्षात्ते प्राणप्रियोर्जुनवर्मा
महाराज एव ते समक्षमिति एनं त्वं प्रणयेन संभावयेति च । परवशस्यास्य किं
प्रेम्णेति गन्तुमेव दत्तपदां तां भुजयोरादाय मानं मोचयितुं प्रणतो बभूव । यावत्
कोऽपि महिष्याः परिजनोऽन्तरा वाघयेत् तावदेव कण्ठग्रहेण गृहाणेमामिति
विदूषकेणोक्तं राजानं परिष्वङ्गव्यापृतं महिष्याश्चेटी कनकलेखा तदेव
ताटङ्कमर्पयितुमुपस्थिता यत्र विजयश्रीः (पारिजातमञ्जरी) प्रतिविम्बिता
सती राजा दृष्टाभवत् । राजापि क्षणं द्वैविध्येन ग्रस्तः प्रेयस्यै प्रणयं निवेद्य
देवीमेवानुनेनुं निर्गतः ।

अस्या नाटिकाया ऐतिहासिकं महत्त्वं विद्यते, यत्रार्जुनवर्मणो गुर्जरवि-
जयस्य भोजकृतस्य गाङ्गेयविजयस्य च प्रासङ्गिकी चर्चा विलसति । अत्र
प्रासादिकी शृङ्गारीचित्यं वहन्ती गीतिप्रवणा शैली हर्षस्य रत्नावलीमनुहरति ।
नायकस्य पूर्वरागगीतिर्यथा—

या शारदी शशिकलेव कलेवरं मे

संग्राम-डामर-समुल्लसित-प्रतापम् ।

लावण्यहान्तिसुधया

स्नपयाचकार

सा मे हृदि स्थलति भगवन् विह्वलाङ्गी ॥१११॥

भवतु, पारिजातमञ्जरी, विजयश्री, कुमुमाकर, वसन्तलीला इत्येवमादीनि नामानि उत्पाद्यतामेव प्रकटयन्ति कथानकस्य । भोगप्रदया विजयश्रिया संवर्धनमपि प्रतीकार्यमिव द्योतयति । अमूर्तान्येव तत्त्वानि मानवता नीतानि कविनेति तत्प्रतिभा प्राक्तनान्तिशेत् एव ।

उल्लाघराघवम्

उल्लाघराघवस्य नाटकस्य कर्ता सोमेश्वरश्चासुवन्नरपतेर्भीमदेवस्य सभामणहिलपट्टनेज्ज्वलकार । अस्य मित्रं धवलकराजो वस्तुपाल एनमस्तौत् ।

यस्यास्ते मुञ्चपञ्चरे सुष्ठुमुञ्चा वेद स्मृतीर्वेद य —
स्त्रेता सद्मनि यस्य यस्य रसना सूते च सूक्तान्तम् ।
राजान् भियमजयन्ति महतीं यत्पूजया गुर्जरा
कर्तुं तस्य गुणस्तुतिं जगति च सोमेश्वरस्येश्वर ॥

उल्लाघ० १८

आशुकवि स्वयमात्मान प्रशशंस—

वाध्येन नय्य पद-वाङ्-रतास्पदेन

यामार्घमात्रघटितेन च नाटकेन ।

ओमीम-भमिपति-सतदि सस्यलोक—

मस्तोक-समद वशावदमादये य ॥ सुरयोत्सव १५४०

सुरयोत्सवं नाम महाकाव्यमनेन १२२७ ख्रीष्टाब्दमभितोऽरचयत् । वस्तुपालमधिकृत्य कृतस्य कीर्तिकौमुदीमहाकाव्यस्येतिहासिकमहिमा सविशेष राजने । कर्णामृतप्रपाया २१७ सूक्तान्यमो स्वरचितान्येव समकलयत् । रामशतकैनासी यथानाम राममस्तौपीत् । अम्याबुन्दमन्दिरप्रशस्ति ७४ पद्यैरुत्तीर्णा राजते । धवलके वीरधवलेन निवृत्त वीरनारायणप्रासादम् १०८ पद्यैरमो प्रशशंस । शैवं शाकन च धर्ममाधिनोऽपि सोमेश्वरो वेष्णवाञ्जेनाश्च सविशेष ममानयति स्म ।

उल्लाघराघवस्य प्रथमोऽभिनेयो द्वारकामन्दिरे प्रबोधिण्यामेकादश्या सम्पन्न । स्वपुत्रेण लल्लशर्मणा प्रार्थितोऽसाविद नाटकमरचयत् । राघवान्त-नामसु नाटकेषु मुरारेरनर्घराघवं मायुराजस्योदात्तराघवं जयदेवस्य प्रसन्न-

राघवं सोमेश्वरस्यचेदं नाटकमुल्लाघराघवमायान्ति । उल्लाघराघवस्य रचना-
सूतो यत्र तवानर्घगघवस्य शाकुन्तलस्य च प्रभावः परिलक्ष्यतेतराम् । समसाम-
यिकं दूताङ्गदं नामच्छायानाटकं पर्यालोच्य जातु सोमेश्वरोऽस्य चतुर्थाङ्कस्य
पुष्पिकायां छायानाटकं धोषयति । मायासीताया अङ्के प्रवेशः रामलक्ष्मण-
योश्च चित्रपट्ट के रावणं प्रति समुपस्थापनं छायारूपकत्वं नार्थयतः ।

कवेः सोमेश्वरस्य वाग्मिता चारित्रं चित्रयन्ती भूवं स्तुवती रस-
परिपाकं च वितरन्ती सम्यग् विलसति । यथा नायकस्य स्वरूपवर्णनम्—

न क्रोधेऽपि चक्षुसावमधुरं, कृत्वापि लोकोत्तर ।

न स्याद्दुःखुर-कन्धरो, न विषुरोऽप्यालम्बते दीनताम् ।

किं भूयः कथितेन लोचनपथं काकुत्स्थधीरः स चेत् ।

सम्प्राप्तः कुरुते रिपोरपि ततः श्लाघासु घूर्णं शिरः ॥६॥१०

शङ्खपराभवः

शङ्खपराभवव्यायोगस्य यशस्वी प्रणेता वस्तुपालाश्रितानां कवीना-
मन्यतमोऽभवत् । कीर्तिकीमुद्यां सोमेश्वरो हरिहरं वर्णयति—

स्ववाक्याकेन यो वाचां पाकं शास्त्यपरान् कवीन्

कथं हरिहरः सोऽभूत् कवीनां पाकशासनः । १.२५

हरिहरस्त्रयोदश्याः शताब्द्याः प्रादुर्भूत आत्मानं शङ्ख पराभवं
प्रशंसति—

एकेनेव दिनेन यः कवयितुं शक्तः प्रबन्धेषु च—

द्वाचः कर्कश-सर्क-शाण-निशिताष्टिन्दन्ति वैतष्टिकान् ।

येनानेकनरेन्द्र-वन्दित-पदद्वन्द्वेन वन्दोक्तता

विद्वांसः नृकुलैकभाजनमसावस्मिन् प्रबन्धे कविः ।

प्रस्तावनुसारेणा सो गोडाभिजनो गोत्रेण भारद्वाजः सोमनाथं तीर्थं
पर्यट्य निवृत्तो वस्तुपालस्य गूणानुरागवशवद् इमं व्यायोगं रचितवान् ।
अस्य च प्रथमोऽभिजनयो वस्तुपालस्यैव निर्देशेन विजयमहोत्सवमुपलक्ष्य
प्रयुक्तः ।

‘नाटानां राजा शङ्खो देवगिरिभूपतिना सिंहणेन युद्ध-पर आनीत् ।
तावदेव वीरघवनः स्कम्भतीर्थमधिकृतवान् । स्कम्भादित्यतीर्थं नाटानाम-
वयव इति कृताभिमानः शङ्खः कदकूपं निकृपा वस्तुपालेनायुध्यत । अन्ततो-
ऽसौ पराभूतो भस्मकच्छं प्रति पलायांवभूव ।’ इति कथा ।

हम्मीरमदमर्दनम्

हम्मीरमदमर्दनं नाम पञ्चाङ्क नाटक वीररसप्रधानमस्ति । एतत् जयसिंहसूरैर्मस्कृष्टम्-मुनिसुव्रत-मन्दिराचार्यस्य वीरसूत्रिशिष्यस्य कृति रचनाकालश्चाम्य १२३० ख्रीष्टाब्दमभितोऽनुमीयते, यदा धवलपुरे राजा वीरधवलो मन्त्रिभ्या वस्तुपालेन तेज पालेन च ससहायो गुजरानपालयत् । एवदा तेज पालो मुनिसुव्रतमन्दिरं गतः । तत्र प्रभूतं च धनमदात् । तेन तुष्टो जयसिंहसूरिः प्रशस्तिपरं नाटकमिदमरचयत् । वत्सराज-नाटक-पट्टकस्य स्थाने स्थाने गुप्तचराणां राजपुरुषाणां कापालिकानां च यानि धरितानि दिङ्मात्रं निर्दिष्टानि, तान्येवामुष्मिन्नाटके प्रत्यक्षदृष्टानीवालिखितानि । अत्र सामाजिका राजनीतिकार्यं घटना साक्षात्कृता इव भासन्ते । इतिवृत्तं चापि सर्वथैतिहासिकमेवेति दृष्ट्यापि हम्मीरमदमर्दनस्य महिमा सविशेषं राजने ।

अत्र कथानुसारेण धवलपुराधीशो वीरधवलो मन्त्रिणा तेज पालेन मन्त्रयन् विततं शत्रुजातं प्रति शङ्काभीत इव दृश्यते । तथा हि गुर्जरदेश-मण्डलेश्वरेण सग्राममिहेन लाटाधिपेनोद्योतितो देवगिरिनृपाल सिंहण आक्रमणाय कृन्नोद्यमोऽस्ति । अपरतोऽश्वसेना महती पुरस्कृत्य तुरुष्का अपि आक्रमणकामा लक्ष्यन्ते । अन्यतश्च मालवानामधिपतिराक्रमिष्यन् प्रायादिति । तावदेव प्रविश्य तेज पालाग्रजं प्रधानामात्यो निवेदयति—तेज पालतनयेन लावण्यसिहेन निपुक्ताश्चरा परराष्ट्रेषु भ्रमन्तो राज्ञा गतिं जालयन्निता विदधतस्तान् विद्रावयन्ति । कथं नाम हम्मीरो मर्दनीय इति ते विचारयन्ति स्म ।

हम्मीरस्य भ्रमू मरुणामुपरि मण्डलयन्ती स्वसेनया परिभाष्य वस्तुपानो मरुदेशस्य नरपतीनां मनः मु प्रत्याशामाशङ्का च जनयित्वा तान् स्वपक्षे विधाय वीरधवलस्य नेतृत्वेन सौमसिंहोदयसिंहघारावर्षान् सगमय्य चतुरोऽङ्गान् सन्धीकरोति स्म । ततश्च सौराष्ट्रो भीमसिंहो महीतटस्य विक्रमादित्यो लाटानां च सहजपालो यदृच्छया राजानं वीरधवलं सहं मिमन्ति । अन्ये च राजानं सधीभूता कूटकौशलेन निपुणको नाम चरः सिंहणदेवस्य स्कन्धावारं प्राविशत् । तस्यानुजं मुवेगो देवपालम्य मालवभूषस्याश्वपालो भूत्वा तुरङ्गोत्तमं ततश्चोरयित्वा सिंहणस्य सेनापतये सग्रामसिंहायोपानयत् । इत्थं प्रवञ्चिते सग्रामसिंहे निपुणकः सिंहणाय हम्मीरं प्रति प्रयास्यन्तं वीरधवलं समूच्य तमाक्रान्तुं प्रोत्साहयति स्म । हम्मीरं योधयित्वा ह्येनवलमेव धवलकं प्रयानुमर्हति भवान्, तावत् ताप्तीवनान्ते कृतसैन्यसन्निवेशस्तिष्ठतु । यतो मालवान् गुर्जराश्च

यातुं राजमागौ मिलत इति । यावत् सिंहणस्तत्र यथोक्तं गतस्तावदेव तापसदेवस्य मुदेगस्य जटाजूटात् कूटपर्वं लब्धवान् । पत्रस्य तात्पर्येण तु देवपालो मालवाधिपः संग्रामसिंहायाश्चक्रकाण्डमुपहत्य प्रार्थयामास यद् गुर्जरान् प्रति कृताक्रमणं सिंहणमवसरमुपलभ्योत्सादयतु । अनुसन्धानेन सिंहणोऽवागच्छद् देवपालनामाङ्कुमश्वं संग्रामसिंहेनोपयुज्यमानम् । एवमुपजापे सफलतां गते निपुणकः संग्रामसिंहं ततः पलायितुं परामृशद् येनासौ स्कम्नादित्यमनि प्रतप्य ।

अयं स्वभुजवीर्यगर्वितो मेरुवाटपतिर्जयतलो हम्मीरं क्रियमाणाक्रमणमपि बुद्ध्वा वीरध्वलेन सन्धिं नैवास्यापयत् । अकाण्ड एवाक्रान्तः सोऽपामरत् । हम्मीरस्य चतुर्मेरुवाटं सर्वथात्सादयामास ।

तदानीं कमलको नाम धवलकस्य चारो मिथ्या प्रवादं ल्यापयामास यत् वीरध्वलकः सैन्यैरायातः । अनेन विधिना हम्मीर-सेनां प्रभंशयाञ्चकार तं देशं चारक्षत् । धवलकः कण्टकं हम्मीरं तुदन्तं निष्कासयितुमचिन्तयत् । “अहमेव निराशीकरोमि रिपुनुपति-गूढचर-चक्रवालम्” इति ।

तत एव तेजपालो वगदादराजं (खलीफ) प्रति चरं शीघ्रकं नाम खर्परखाननाम्नो भारतीयशासकस्य दूतं कृत्वा व्यसर्जयत् । ततोऽसौ मीलच्छीकारं निगडयन्निर्गतं कर्तुमादेशं खलीफस्य व्याजेन दर्शयित्वा खर्परखानं मीलच्छीकारायाकोपयत्, मीलच्छीकारस्य पुत्रं प्रवञ्च्य खर्पराक्रमणं सन्दिश्य स्वयं तद्दूतत्वमधिगम्य मीलच्छीकारं युद्धस्य वार्तां श्रावयामास । अत्रान्तर्गते कुवलयको नाम चारो हम्मीरपक्षपातिनो गुर्जरमण्डलेश्वरानुपजाप्य वीरध्वलस्य पक्षे पातयित्वा महासंयन्निवृत्तौ प्रायस्यत्, सफलश्च वसूव । खर्पर-प्रणामावेण मीलच्छीकारस्य सैनिका हतोत्साहा अभवत् । खर्पराक्रमणात्पूर्वमेव कृताक्रमणो वीरध्वलो मीलच्छीकारं प्रध्वंसयति स्म इत्येवं हम्मीरस्य सपरिकरस्य सर्वं हत्वा वीरध्वलो यशसा धवलयति स्म भुवम् ।

हम्मीरप्रदमर्दनं नाम नाटकं वस्तुनो विरागवदस्तस्य सुद्रागजननेन समानमेव । अत्रापि कूटनीतिप्रवञ्चनाप्रपञ्चस्य तथैव विनिर्यागो दृश्यतेतराम् । ऐतिहासिकानि विविधानि वृत्तानि संगुम्फन् कविनितरां यशो भजते । तुलुकैः कृतो नरसंहारो नापरां प्रतिमां वांगलादेशं जिहाय क्वचिदपि बहेत् । यथा—

“ततो मलिन-जन-हस्त-मरणेन न भवति गतिरिति चिन्तयित्वा गन्निगदित-रुदवालाणि कूपेषु पतितानि कान्यपि मिथुनानि ।……” छनु प्रेक्षिष्ये मायमाणस्य

निजजनस्य दुःखमिति केऽपि कण्ठसंस्थापित-रज्जुग्रहा कृतक्रन्देषु कुटुम्बेषु
मरणं प्राप्ता । ” इत्यादि ।

वस्तेषु तेषु सुमतेषु विमो च भगने
मग्नासु कीर्तिषु निरोक्ष्य जन भयातम् ।
यो मित्र - बन्धव - यधुजन चारितोऽपि
वस्त्राद्यरोन् प्रति रत्नेन स एव वीर ॥३.१५

करुणावज्रायुधम्

करुणावज्रायुधं नाम श्रीगदितप्राय रूपक बालचन्द्रस्य सूरैवंगुपाल-
समकालिकस्य यशोध्वज इव वर्तते । अस्यामिनय प्राथमिको वस्तुपालस्य
वसन्तपालापरनाम्नो गुर्जराणा महामन्त्रिण आदेशेनायोजितम् । अतोऽस्य
रचना १२४० ख्रीष्टाब्दत किञ्चित् पूर्वमभूत् ।

कथानुसारेण जिनाधिपस्य क्षेमकरस्य पुत्रो राजा वज्रायुधो मन्त्रिणा
मह धर्मचर्चापर मद्धर्मस्थ स्वरूपमुदघोषयत्—

एह जैन विना धर्ममये धर्मा कुधीमताम् ।
सदृता एव शोभाते पटच्छरपटा इव ॥४०

विदूषकरचार्याकमतमुन्नासयन् हासं सृजति । अमास्योऽप्यनुमोदयतीव—

प्रत्यक्षमनवेक्ष्यापि किञ्चित् तत्फलपुङ्गवसम् ।
हित्वा विषयज शम तप कर्म करोति च ॥४४

तावदेव पूर्ववैरिणो विद्युद्दण्डस्यासुरस्य भायया राजा परीक्षावसर-
आगत । त्रायध्व त्रायध्वमिति कोनाहलो नेपथ्यादयूयन् । श्येनेनानुसृत
कश्चित् कपोतो राज्ञ उतमगे शरण्योऽभूत् । राजान् श्येनोऽपि कपोतमासेन
स्वोदरपूतये निवेदितवान् । मूर्च्छितोऽसौ राजा जलेन सिक्तः सशामलभत ।
वत्तान् मोदकान् ‘अह मासाशी’ इति श्येनो नादत्ते । त राजावदत्—

तुभ्य श्येन हृदे वारावतेन तुलितं पत्तम् ।
निजमेवाधुना तेन सुहितीभव मा भूया ॥८६

इति श्येन सत्वरं स्वीचकार । महिष्या चारितो राजाब्रवीत्—

यायावरेण विमनेन शरीरकेण
स्येच्छान्नपानं परिपोषणं पीवरणम् ।

सर्वाशुचिप्रणयिना कृतनाशनेन
कार्यं परोपकृतये न हि कल्प्यते तत् ॥८८८

स्वयं कृत्वा तुलायां स्वमांसं ददति महीपतो न पारावतेन तुल्यत्वं गतः ।
म शरीरेण तुलामारोहत् । तदानीं देवाः पुष्पवर्षेण राजानमवाकिरन्तः
प्राशंसन् ।

जैनमतप्रचारस्तावत् तथातिशेते यथा जैनादृते जनस्यादरं न जातु
सहते ग्रहीतुम् ।

अत्र विदूषककोपनिबन्धः सर्वथा वेयर्थ्यमेव पुष्पाति । राजनि स्वमांसं
कृन्तत्यपि स पुरोभागी हासयत्येवेति 'सर्वे स्मयन्ते' इति स्वयमेव कविनिब-
ध्नाति ।

एकाङ्कं श्रीगदितमुपरूपकं सदप्यथ सविस्तरेण विष्कम्भकेण नाट्य-
शास्त्रं व्यभिचरति । रङ्गमञ्चे कपोतश्येनी संस्कृतेन भापेते उड्ढीयेते चेति
न संभवति न वा परम्परामनुरुणद्धि ।

द्रौपदी स्वयंवरम्

द्रौपदीस्वयंवरस्य कविः विजयपालो गुर्जरप्रदेशस्य महाकवीनां कुले
जातः । तस्य पिता सिद्धपालः पितामहश्च श्रीपालो वभूवतुः । अयं श्रीपाल-
बचालुक्यनृपतीनां संमतो जयसिंहसिद्धराजस्य बालमित्रं विद्वत्परिपत्प्रमुखश्चा-
सीत् । वैरोचनपराजयस्य नाम महाप्रबन्धस्य कर्तुः लब्धयशसः श्रीपालस्य
यशस्वी पीत्रो विजयपालो भीमद्वितीयस्य काले ११७८-१२४२ ख्रीष्टाब्दमध्ये
संवभूव । रूपकं चैतद् भीमाज्ञया वसन्तोत्सवेऽभ्यनीयत ।

कथानकं तावत् सुपरिचितमपि कामपि नवकल्पनाकमनीयतां वहति ।
स्वयंवरे राधावेधाय कृष्णोदीरितो भीमो विप्रवेपः कर्णं परशुरामदत्तेषु
बाणेषु द्वयं याचित्वागतः । कृष्णस्तत्र द्रुपदेन राज्ञा आकारयितुं नियुक्तो
द्रुपद-प्रतिज्ञां वेदयांचकार---

स्तम्भः सोऽयं गिरिरिव गुरुदक्षिणावतमेकं
वामावतं विकटमितरच्चक्रमावतं तेऽत्र ।
आस्ते लोलस्तदुपरि तिमिस्तस्य वामाक्षितारा-
लक्ष्यं प्रेक्ष्य तदपि निपुणं तैलपूर्णं कटाहे ॥
चापं पुरो दूरधरोपमिदं पुरारे—
रारोप्य यो भुजबलेन भिनन्ति राधाम् ।

रूपांतराभ्युपगमा जगता जयश्री

पञ्चातला खलु भविष्यति तस्य पत्नी ॥११२-१६

दुर्योधननिर्देशेन राधा भेत्तुं गच्छति भूमि पतिने दुःशासने शकुनि-
रग्रनस्त्वरयामाम, किन्तु कृष्णेन तत्पुरतो वेतालजाल कृन्मसौ दृष्टवान् ।

गिराल-वाचाल-जटाल-काल—

बिराल बङ्गाल-फटाल भालम् ।

उत्तालमुत्ताल - तमाल - बाल

वेतालजीम स्थलवत्यल माय ॥१२५॥

इति द्रोण कर्णं चापि निरघ्नोत् कृष्णो मायया । शिशुपालमपि
नगूढं चपेटया भ्रशयित्वाजुं नायासौ दत्तवानवसरम् । अजुं नो बाणाभ्या
कर्णदत्ताभ्या माफन्य प्राप्तवान् मत्स्यनेत्रभेदने ।

वीराङ्गुत्तरसप्रवणेऽत्र रूपके शृङ्गारचेष्टा अपि चमत्कार वहन्ति ।

वीराद्भुतप्रधानमिदं नाटक भ्रान्त्या समालोच्यते यदिदं जैनमम्प्रदा-
यानुसारि वर्तते । नान्न मनागपि जैनतत्त्वम् ।

दूताङ्गद छायानाटकम्

दूताङ्गदस्यच्छायानाटकस्य चतुरङ्गस्य कर्त्ता सुभटस्त्रयोदरया
शताब्द्या पूर्वार्धे गुर्जरेषु भीमद्वितीयस्य शासनकाले (११७२-१२३८ ख्रीष्टाब्द-
मध्ये) प्रातिभमालोक प्रसारयामास । तदनन्तर त्रिभुवनपाले शासति १२४३
ई० वर्षे कुमार पाल-यात्रामहोत्सवेऽस्य प्रथमप्रयोगोऽभवत् । गुर्जरराज-
सभाजित सुभटशिवर सोमेश्वरेण सुरयोरसवे नाम स्वमहाकाव्ये कविप्रवर
इति प्रशंसित । अस्य नाटकस्य प्रस्तावनाया मुभट पद-वाक्य-प्रमाण-पाग-
वरीण इति वर्णिता । दामोदरो हनुमन्नाटकेन हनुमन्त नायकमुपनिबध्द्य यथा
यशो लेभे तथानेन रूपकेणाङ्गद प्रमुखनामापाद्य सुभट ।

अस्य रूपकस्य कथा युद्धकाण्डस्योत्तरवृत्तमनुसृत्य दृश्यचतुष्टयेन
संक्षिप्य निबद्धा । रामोऽङ्गदेन रावण सन्दिशति—सीता प्रत्यर्पय अन्यथा रक्षो-
वंश उमाद्यने । अन्येद्युरङ्गदो रावणं मन्त्रोद्यति—

रे रे रावण रावणा कति, बहूनेताम् वयं शुश्रूष

प्रागेवं हिल कातंवीर्य-नृस्तेर्दोदण्ड-विण्डीकृतम् ।

एकं नतन दापितान्न-कवलं दत्त्येव दासोवने—

रेकं चक्रुमपवपामह इति त्वं तेषु कोऽयोऽयवा ॥

इत्युक्तवन्तमभि रावणेन कृतोपस्थापना मायामैयिली प्रत्युवाच—

एषाऽपि कल्पात् विद्यसे राघव तद् व्रज निजं नगरम् ।
दत्ताहं निजहृदये साक्षीकृत्य मदनमेतस्मै ॥

मदर्थं चिन्तां विहाय राक्षसैराक्रान्तं भरतं रक्षेति च रामं प्रति सन्देशं जगौ । नैवं सीताऽभिजातवालोचितां लज्जां जानु विस्तृजदिति वितर्कयत्येव बालिमुते कापि राक्षसी रावणमुवाच-रक्षोराज, रक्ष-रक्ष सीताम् । तत्र लतापाशे-नात्मानं सा घातयति । तदा रावणो दूरं गतः ।

युद्धे रावणो हतः रामः पुष्पकेणायोध्या प्रत्यावर्तत ।

किमिदं छायानाटकं नाम ?

सुभटः स्वयमिदं छायानाटकं प्रव्यापयति । मेघप्रभाचार्योऽपि स्वकृतं वर्मान्युदयं नाम रूपकं छायानाट्यप्रबन्धं घोषयतीति कोऽत्र हेतुः छायाशब्द-सन्निवेशस्य । नैतादृशेषु रूपकेषु इतरूपकेभ्यो भेदकं किमपि तत्त्वं पश्यामः रङ्गेऽभिनयं छायाया कृतं वक्तुमपि न युज्यते । अन्येषामपि हि तादृशोऽभिनयः सम्भाव्यते । इति वितर्के छायाशब्दस्य कोऽयं इति विचारः प्राथम्यं भजते । किन्तु ततोऽपि पूर्वमितराणामाचार्याणां संमतान्यत्र स्मरणमर्हन्ति । यथा—

डॉ० डे महोदय. स्व-संस्कृतसाहित्येतिहासग्रन्थे (पृ० ५०२-४)

छायानाटकमिति सर्वात्मना-संशयितं मन्वानोच्छायाभिनेयत्व-वैशिष्ट्यम-पश्यन् नास्तिच्छायानाटकं किंचिदिति घोषयति । तस्याशयोऽयमास्ते यत् तान्येवच्छायानाट्यत्वं भजेरन् यानि पटप्रतिविम्बिताकारमात्रैस्तिरोहित शरीरैरेव पात्रैरभिनीयते ,

विलसनमहोदयश्छायाभासेनाभिनेयानि वा रूपरेखामात्राणि वा रूप-काणिच्छायारूपत्वेन सन्तुने, येन डेमहोदयोऽपि गड्डलिका—पतितः कृत इति प्रतिभाति ।

कीधमहाभागो नैव दूताङ्गदे विशेषं पश्यति येनदं छायानाटकनाम्नः सार्थक्यं वहेत् ।

नैतेऽधूनातना मनीषिणः परम्परामनुरुन्धन्ति न वा वितर्कयन्ति कथंकारमोदशानि रूपकाणिच्छायानाटकान्यमन्यन्त तैस्तेः कृतिभिर्नाट्य-कट्टुभिरिति । अयेदानीं रहस्यं विवृणुमः । प्रतिकृतिरत्रच्छाया मता नैव प्रतिविम्बम् । यथा च श्रुतिः—

यादृगेव ददृशे तादृगुच्यते सं छायाया दधिरे—ऋग्वेदे ५.४४.६

अत्र प्रतिकृति छायामाहु । यथा वा—

यस्यच्छायामृतं यस्य मृत्यु — शब्दे १० १२१ २

इत्यमृतमृत्यु हिरण्यगर्भस्य प्रतिकृतिन्वमेव भजत । अपि च—

छायेव विश्वभुवनम्—ऋ० १ ७३ ८

इति आङ्गल-शेडो-पर्यायत्व नैव सर्वथापूरयतिच्छायाशब्द । यदि तथा मन्येतापि, नैव हानि । कालिदाम उपमाद्वारेण ममययति—

रत्नच्छायाद्यतिक्व इव प्रेक्षयेनत्, पुरस्ताद् ।

चत्नोरापात्, प्रभवति घनुच्छन्दमाच्छन्दतस्य ॥

इति रत्नाना छायाकिरणाभा निगदिता । सा च प्रतिमा रूपैव । अतएव भूतिरपिच्छाया नश्यते । प्रतिमापर्यायत्वेऽधिमते भामकृत्तस्य प्रतिमानाटकस्यापि छायाानाटकत्व स्थितम् । अयो वितन्यने—

दिङ्नागस्य कुन्दमालास्याभिनवमविधानस्योदाहरणम् ।

उत्तररामचरितस्य तृतीयोऽङ्कश्छायाङ्कत्वेनोपनिबद्धो भवभूतिना । तत्र हि सीताछायारूपमनुहरति । दर्शकास्ता पश्यन्ति, किन्तु रामेण सा प्रत्यक्ष नावलोक्यत इति । राजशेखर शानभञ्जिकाभायोऽयं स्वकृत्य नाटिका विद्ध्य-शालभञ्जिना संकापयति ।

सिंहभूपाल कुबलयावली नाटिका रत्नपञ्चालिकेति नामान्तरेण व्यवहरति—तत्र हि प्रतिमानाटक इव रत्नपञ्चालिकाया अभिनव प्रयोग ।

मायामयी सीतामुपलक्ष्य हनुमन्नाटकमपि छायाानाटकमिति निगद्यन् इव ।

उत्ताधराधवे मायासीतायाश्छिन्नशिरो रावणेन रामस्य पुरस्तात् कृत इति तन्नाटकमपिच्छायाानाटकमाहु सोमेश्वर ।

यशोवर्मणो रामाभ्युदये रावणो मायासीताया गिरश्छिनति ।

सर्वथा प्रतिमा वा प्रतिकृतिर्वा मायाकृतिर्वा पुत्तनिका वा छायापदेना-भिमता नाट्यकृताम् । अत्र पौराणिकी परम्पराऽपि सर्वथा पोषयति न सिद्धान्तम्—मूर्त्यस्य तेज सोऽमुपारयन्ती सूयमार्या मंज्जा गृहादपसत्तार । तथा स्वप्रतिकृति 'छाया' गृहे नियोजिता । सूयश्च ता छाया सज्जाममन्यत । इति मत्स्यपुराणे ११५ वर्णितम् । अत एव इताद्भुदस्यच्छायाानाटकत्व प्रति सर्वथाश्वासिमो साधुनामकरणमिति । अत्र हि प्रहस्ती रङ्गमञ्चमधिष्ठापयति मायामेथिलीम्—

“(ततः प्रविशति प्रहस्तेन सह मायामेयिली) मेयली—जेदु जेदु अञ्जवत्तो
(इत्यनिदधाना रावणोत्सङ्गमारोहति)”

प्रकाशजनितं प्रकाशाभावकृतमाकाराभासमेव छायां मन्वाना वभ्रमुरेव
यच्छायानाटकत्वं न कुत्सापीति ।

हस्तिमल्लस्य नाट्यानि

दाधिनात्येऽयं ब्राह्मणो हस्तिमल्लो महाकवितल्लजः, सरस्वती-स्वयंवर-
वल्लभः नृक्तिरत्नाकरः इत्यादिभिरुपाधिभिः समलंकृत आसीत् त्रयोदश्यां
शताब्द्यां तेन विपुलं नाट्यमाहृत्यं संवर्धितम् । अयं हि जैनकविश्चतुर्भौ रूपकैः
विक्रान्तकीरवं मैथिलीकल्याणमञ्जनापवनञ्जयमिति नाटकैः सुभद्रति नाटिकया
च ख्यातः । मल्लयुद्धे बाहुवलेन हस्तिनं भुवि शयानं विधायायं स्वनामार्जित-
वान् । तथात्वं स्वयं श्लाघते—

श्रीवत्स-गोत्र-जन-भूषण-गोपमदद—
प्रेमैश्वर्यमतनुजो भुवि हस्तियुद्धात् ।
नाना-कलाम्बु-निधि-पाण्ड्य-महेश्वरेण
श्लोकैः शतैः सदसि सत्कृतपांशुभूवे ॥

पाण्ड्यभूपसम्भावनमपि अञ्जनापवनञ्जये घोषयति कविः —

श्रीमन्पाण्ड्यमहेश्वरे निजभुजादण्डावलम्बीकृतं
कर्णाटावनिमण्डलं पद-नतानेकावनीशेऽवति ।
तत्प्रोत्थयानुसरन् स्वबन्धुनिवहैविद्वद्धिरापतैः समं
जैनागार-समेत-संततगमैः श्रीहस्तिमल्लोऽवसत् ॥

मन्ततगमः, सरण्यापुरं, गुडिपत्तनं, दीपगुण्डिर्वाऽस्य निवासभूमयोऽभूवन् ।
उदयनराजं, भरतराजं, मेघेश्वरमर्जुनराजं चेति चत्वार्यपराण्यपि रूपकाण्यसौ
प्रणिनाय यानि नाट्यशब्दपुलकानि । कर्णाट्या भाषया आदिपुराण-श्रीपुराणे
तेन विरचिते ।

अस्य कृतिषु जैनधर्माग्रहेशोऽपि न लक्ष्यत इत्ययमतिशेते प्रभूता-
ञ्जैनकवीन् । सर्वत्र पूर्वानुरागं स्वयंवरं च समायोज्य रससिद्धिं प्रकर्षन्तसौ
नाट्यकौशलेन सह परिचाययति काव्यप्रतिभाम् । अनुप्रासप्रियता तावत् कवये
सुतरां रोचते । यथा—

अङ्कुरान् किसलयानि कीरकान्
कुङ्कुमलानि कुसुमानि च क्रमात् ॥ सुभद्रा० १.२८

शृङ्गारवृत्ति कवि प्ररोचयति । यथा सुलोचनाया सौन्दर्यं वर्णने—

शृङ्गारस्य गरीयसो परिणतिर्विश्वस्य समोहिनी
विद्या वाप्यपरा परा च पदवी सौन्दर्यं सार-धियाम् ।
उद्दामो भदनस्य यौवनमद कुल्पा रतिघोतसा
केतोविघ्नमसपदामचिकितो सावण्यपुण्यापण ॥

विक्रान्त० १.२४

कविदृशा मर्यादापुरुषोत्तमो रामोऽपि वेशवनिता पश्यति—

प्रत्यङ्गोद्दिष्टमान-स्तनमुकुल-हृत - प्राप्तात्तर्ध्वरोभि—
इं तोन्नेयोपहारैः ग्रहसितवदनैर्लासनीयैश्चोभि ।
विघ्ना-तोत्फुल्लनेत्रा ललित भुजलता-मन्द-विक्षेपलीला
चन्दर्पं दपयन्त्यो भूतमिह गणिका-दारिका सचरन्ति ॥ मैयिली०

सन्तु नाम गणिकादारिका यथाभूतमेव दृष्टा, स्मरपीडितोऽपि रामो
वदति—

रचय कुसुमैः शय्या स्वैर विवेष्टव-शयिनां
सरस-वदलोपज — प्रा-तानितैर्यषीजय ।
स विस-वसयान् मुक्ताहारान् भुङ्क्षुर्दुर्गन्धम्
गुह्यतरममु स ताप मे वयस्य संपूकुष ॥ २१२

उभयैस्तथोक्तैस्तु ताप एव विधो वर्धतेतरामेव । हारास्तावन्मुक्ता-
श्रयिता एव भवन्ति, किमेतेन साधित मुक्तापदेनापितेन ?

विक्रान्तकौरवम्

अत्र कथानुसारेण काशीराजस्याकम्पनस्य दुहितु सुलोचनाया स्वयवरे
बह्वो राजान समभ्यागमन् । तेषु मुख्यो जयकुमार कुरुराजो दिनादेकात्
प्रागेव स्वयवरयात्रामहोत्सवे सुलोचनया दृष्ट । सा च तेन दृष्टेति पृवराग-
उभयोरन्तरजायत । गगाया सोभाग्यस्नानाय नवमालिक्या सद्यः सद्वित्तोया
पुनरपि विदूषकानुयातेन कुरुराजेन ददृशे । स्वयवरे च मर्वाद् कृतस्तुनीद्
राज्ञ विहाय सा जयकुमारमवृणोत् । पश्चाद् युद्ध परिणमितम् । तत्र नायको
विजयो बभूव ।

मैथिलीकल्याणम्

पञ्चाङ्गे मैथिलीकल्याणनाटके सीतारामयोद्धाहकथा वर्तते । वसन्तो-
त्सवं नानयन्ती काममन्दिरे दोलागृहं गता सीता रामेण दृष्टा । तयोः पूर्वरंगः
सपदि जनि नेभे । सखीमिराहूतायाः सीतायाः पुनर्दर्शनायोत्सुको रामो विदूषकेण
सह राज-नादान्तिकस्थं माधवीवनं गतः । तत्र विनीतया सहागता सीता
राममनावर्जितमवधार्य मोहं गता पुनः संजां प्राप्ता रामेणानुनीता । प्रणयपर-
वरा सीता केतकीपत्रस्यलेखेन कलावत्या रामं संदिशतिस्म माधवीवनं दक्षिणेन
चन्द्रकान्तधारागृहेऽद्य सायं समागम्यतामिति । तस्मिन् विलम्बमाने विनीता
कृतगमवेपा सीता च माधवीवनघटनामभिनयन्तिस्म । अस्मिन्नन्तराले
आगतो रामः सीतायाः पाणिमगृह्णात् । अनन्तरं स्वयंवरे चान्येषु राजसु धनुर-
ध्वज्यं कर्तुमक्षमेपु गतेषु रामः समयं निर्वाह्य सीतां विधिनोपयेमे । रामस्य
चारित्रमत्र नोत्कृष्टम् । तथापि सत्यमेव वदति कविः

श्रुत यद् वा तद् वा नयति मदनोद्वीपनपदे
प्रकृत्या यच्चित्तं गणयति च तत् तापजननम् ।
यदेवादी वाञ्छेत् तदनु तदपि द्वेष्टि सहसा
कथं पाग्वग्राहो न हर्षति जनः कामुकजनम् ॥ १.८

अञ्जनापवनञ्जयम्

सप्ताङ्कमञ्जनापवनञ्जयं जैनपरम्परातः कथानकमुपजीव्य ग्रथितम् ।
महेन्द्रपुरं संपत्स्यमानस्याञ्जनाकुमार्याः स्वयंवरस्य पूर्वत एव पवनञ्जयो
विद्याधरकुमारस्तां प्रति संसक्तमना बभूव । पवनञ्जयमभिनयन्तीमञ्जनाम-
ञ्जनाभूमिकां निर्वहन्ती वसन्तमाला कृतकस्वयंवरे यावदेकदा वरमालां वर-
कण्ठसात् करोति, तावदेव पवनञ्जयोऽस्तहितपूर्वः स्वं प्रकटय्याञ्जनां पाणाव-
ग्रहीत् । अनिच्छन्ती सा मात्राहूता निर्गता । भूतार्थे स्वयंवरे स्वीकृतामञ्जना-
मात्राय पवनञ्जय आदित्यपुरं गतः प्रमदवने तथा सह विहरति स्म ।

अयं पाताले दण्डेनोपबद्धो रावणस्य सेनान्यो रावणकृतेनानुनयेन
मुमोचयिषुः पवनञ्जयस्य पिता प्रह्लादः प्रायियासत्, किन्तु पित्रानुमतः पवन
एव प्रयातश्चतुरो मासान् युद्धरत एवासीत् । एकदा कुमुद्वत्यास्तटे विश्राम्य-
न्नासी पत्या विद्युक्तां चक्रवाकवधूमुद्विग्नां वीक्ष्य प्रियां स्मृत्वा विमानेन गत्वा
जायां संगम्य पातालं प्रत्याययी । तेन चाञ्जना गर्भमादधे । सखीविना न
कोऽपि तयोः समागमवृत्तमजानात् । श्वश्रूश्च तां पितुर्गृहं प्रातिष्ठिपत् ।

युद्धभूमौ लब्धजयो विहितनिधेय पवनक्षय प्रत्यागतो भार्या पितृगृहगतामश्रो-
पीत् । गर्भवती' ता द्रष्टुकामोऽग्नौ कालमेघेन गजराजेनोत्पत्य यावन्ताभि-
गिरि गत तावद् वनेचरात् ता वन प्रविष्टामवगम्य विदूषक विद्याघरानानेतु
निवर्त्यान्विष्टवान् । ततो हताश ॥ मतङ्गमालिनीवने चन्दनपादपच्छाया-
पविष्ट तन्मातुल प्रतिसूर्यस्तमेवान्विष्यन्नागत्याञ्जनया सगमयामास । सा हि
गन्धवराजेन मणिचूडेन रक्षितप्राणा पुत्र हनुमन्त प्रभूतवती । सम्प्रानि पतिप्राणा
पति प्राप्यपुनरुज्जीविताभवत् ।

अथादित्यपुरेऽभिषिक्ते पवनक्षये प्रतिसूर्यस्तस्मै हनुमन्त तनयमानीय
ददौ । सर्वे सुख प्रपन्ना ।

सुभद्रा

सुभद्राया नाटिकाया विद्याघरराजस्य नमे भगिन्या च सुभद्रया सह
भरतस्य विवाहकथोपनिबद्धा । रजताचले परस्पर दृष्ट्वा प्रणयासक्तौ
सुभद्राभरतावालपन्तौ वीक्ष्य राज्ञी त व्यनिरु गन्धर्वरीतिविपर्यय मेने । एकदा
विदूषकेण मह नगरी प्रविष्ट भरत सुभद्रा मिमिता । भरतेन च तस्या
आलेख पुरस्कृत । तावदेव तन्निमित्तं सुभद्रायाश्चित्तमालोक्य राज्ञी सिंही-
निपात निपतिताक्रुध्यत् । तौ च पृथगकरोत् । अन्येद्यु प्रियविप्रयोग-
कातरामशोकमालतीलतयोविवाह सम्पादयन्ती मपरिवारा तामुपवने भरत
पाणिग्राह्ण संभावयतिस्म । तथा तौ वीक्ष्य पुनरपि राज्ञी क्रुप्यतिस्म । इत्येव
राज्ञ्या सन्निपातितप्रत्यूहावपि तौ नमिना विवाहार्थं दत्तवचनावास्ताम् ।
आहूतो भरतो राज्ञी कथ कथमपि सुभद्रापतिश्चक्रवर्ती भवितेति दैवशवचन-
च्छलेना नुनीय सुभद्राम्परिगृहीतवान् ।

रम्भामञ्जरी

रम्भामञ्जरी नयचन्द्रेण रिरचिता । नयचन्द्रो हम्मीरकाव्ये सत् १२८१-
१३०१ ई० मध्ये रचितवान् । हम्मीरराज्याश्रित कपूर्वमञ्जर्या साम्येनेद रूपक
सट्टर्क भवितुमर्हति, किन्तु प्रणयकथाविन्यासविशेषेण सस्कृतभाषाप्रयोग-
प्राच्युर्णे च नाटिकात्वेनोपनिबद्ध प्रतीयते । सूत्रधारानुसारेण—

पट् भाषा-सुकवित्व युक्तिकुशलो य शारदादेव्या
दत्त प्रौढधरप्रसादवशातो राजा यो रञ्जक ।
य पुर्वेया कवीना पद्य पद्य एतस्य स कारको
विहयातो नयचन्द्रनामसुकविनि शेषविद्यानिधि ॥

प्रतापरुद्रकल्याण सस्कृतनाट्येषु उभयथा वैशिष्ट्यं भजते । प्रथमतस्तान्-
वदिदमेतिहासिकमिति वृत्तं किञ्चित् परिवर्त्य यथादेशकालं यथास्थितं प्रस्तौति ।
अत्र प्रतापरुद्रस्य वंशपरम्परा वर्णिता । गणपते १२५८-५९ ईसवीये वर्षे
शासनसाहाय्यमाचरन्ती प्रायेण १२६१ वर्षे गणपतो दिवगते १२८० ई०
पर्यन्तं शासनसूत्रं सञ्चालयन्ती, तदनन्तरञ्च दौहित्रेण प्रतापरुद्रेण कृत-
साहाय्या रदाम्बा वर्णिता । १२९६ ई० वर्षे प्रतापरुद्रस्याभिषेकश्च मुख्यो
विषयः । अधिकृतशासन एव प्रतापरुद्रं शङ्कन् विजेतुं नियुक्तः । अधिकृत-
पूर्वमपि रदाम्बा-राजत्वकाले तत्प्रभुप्रसन्नेर्ष्वत्सूरीपट्टनसामन्तमम्बदेव
प्रच्याव्य काञ्च्या रविवर्मणि, योऽयं नरेशः राजपुत्रः । तस्य द्वादशभ्यः शिला-
लेखेभ्यो वृत्तामिदं समर्थितम् ।

अपरञ्च नाटकमिदं नाट्यशास्त्रमनुसृत्यैव रचितम् । तथा हि अर्थो
पक्षेपकाणामङ्गुल्यो बहिर्निवेशः प्रवेशकानामङ्गुल्युपगमः । निपातः कृतोऽन्येषु
अर्वाचीनेषु ज्योतिः प्रभाकल्याणप्रभृतिष्वनुगच्छति । हास्यमल्लस्य मैथिली-
कल्याणमपि तामेव परम्परामनुसरति ।

अत्र नाट्यशास्त्रीयाणि लक्ष्यपदानि प्रतिपदं सोदाहरणानि स्पष्टी-
कृतानि ।

सस्कृतभाषया प्रणीतेषु विरलं विरलं-चरितात्मकेषु रूपकेषु नाटकमिदं
शोभते । योरपीयभाषाभिः Biographical नाटकानां परम्परा वर्तते एव ।^१

कादम्बरीकल्याणम्

सौगन्धिकाहरणस्य कवेर्भ्राता, दशविधरूपकप्रणयनदक्षेण नरसिंहेन
विरचिते कादम्बरीकल्याणे नाम नाटके बाणभट्टकृता कादम्बरीकथा अष्टा-
भिरङ्कैः रूपकायिता ।^२ नाटकमिदं सर्वथा प्रकृतिवर्णनादिकं बाणकृतमेवा-
नुसरति । पञ्चमेऽङ्केऽन्तर्नाटिकाभ्युपनिबध्य कादम्बरी चन्द्रापीडयोः मगतं
वर्णितम् । कर्णरसपरिपाको यथाप्रसंगं प्रभावेनातिशेते ।

नरसिंहाकाकतीयचरितमिति महाकाव्यमरचयत् । मलयवतीति गद्य-
काव्यमपि तेन रचिता । तस्य भ्राता सौगन्धिकाहरणव्यायोगस्य रचयिता वार-
गलानां काकतीयस्य राज्ञः प्रतापरुद्रस्य सभाकविर्बभूव । उभावपि प्रायः

१ अस्त्योदाहरणम् Brutus by Howard Payne वर्तते ।

२ कादम्बरीकल्याणस्य प्रकाशनं मद्रासनगरतः १८३६ ख्रीष्टाब्दे बी० वृष्णमाचार्येण-
सम्पादितमभवत् ।

१३०० स्त्रीष्टाब्दमभितः काव्यप्रतिभाविलासं पुरस्कृतवन्तौ । वेमभूपालेन साहित्यचिन्तामणौ कादम्बरीकल्याणस्य पद्यानि उदाहृतानीत्यनेन नाटकस्य प्रतिष्ठा व्यज्यते ।

सौगन्धिकाहरणव्यायोगः

सौगन्धिकाहरणस्य व्यायोगस्य प्रणेता विश्वनाथः प्रतापरुद्रकल्याणस्य कवेः विद्यानाथस्य भागिनेयो बभूव । साहित्यदर्पणस्य लेखकाद् विश्वनाथ-महापात्रादयं कविः प्रायः शतवर्षैः प्राचीनतरः । तथा हि प्रस्तावयात् सूत्रधारः ।

“राज्ञः प्रतापरुद्रेण संभावितैः... सभासद्भिः सबहुमानमादिष्टोऽस्मि ।”

विश्वनाथ इति ख्यातः कविरस्ति यदुक्तयः ।

आकाञ्चनमरत्नं च विदुषां कर्णमूषणम् ॥३॥

इत्यसौ चतुर्दश्याः शताब्द्या आरम्भ एव क्वचित् स्थितिं लेभे । अयं हि कवेर्गङ्गादेव्या गुरुरासीदिति तथैव प्रशंसितः—

चिरं स विजयो मूयाद् विश्वनाथः कवीश्वरः ।

अस्य प्रसादात् सार्वरयं समिन्धे मादृशीष्वपि ॥

मधुराविजय १.१६

इति प्रतापरुद्रस्य समयस्तत्कल्याणनाटकप्रसङ्गे निर्णीतः तेनैव सुधियोऽवधारयन्तु ।

पाण्डुतनयेषु वने वसत्सु कदाचिद् वातानीतं सौगन्धिकपुष्पं दृष्ट्वा द्रौपदी तादृशमेवान्यल्लब्धुकामासीत् । भीमस्तदभिलापं विदन्नेव तत्पुष्पगन्धवाहमभिसरन् गन्धमादनं गतवान् । तत्र हनुमान् पूर्वोपस्थितो लाङ्गूलेनास्य मार्गं बाधतेस्म । भीमस्तेन कञ्चित् कालं विवदति स्म । हनुमान् भीमाग्रजं हनुमन्तमेवानिन्दत् । भीमश्चाजानन्नेव तं प्राशंसत् । अन्ततो भीमस्तमभिज्ञाय तत्रागमनकारणं जगौ । तेन निदिष्टो यक्षान् विनेतुं लब्धविद्यश्चासौ सरोवरं प्राप्य यक्षैरयुध्यत । भीममागतं विज्ञाय कुवेरस्तं प्रत्युदगतः तावदेव युधिष्ठिरादयोऽपि भीममन्विष्यन्तस्तत्रागताः कुवेरेण सम्मानिताः । सौगन्धिकं द्रौपद्यै भीमोऽदात् । तदा देवाः पुष्पाणि वर्षन्ति स्म ।

अत्रालपीयांसः कार्यव्यापारा भूयांसश्च संवादाः सौगन्धिकाहरणस्य रङ्गमञ्चीयं विफलप्रायत्वं सूचयन्ति । भीमहनुमतोः संवादो हास्यस्फोटकरो यत्र हनुमानात्मानमेव निन्दति, भीमश्च तमज्ञात्वा तमेव प्रशंसति ।

चतुर्दश-शताब्दी

प्रद्युम्नाभ्युदयम्

प्रद्युम्नाभ्युदयनाटकस्य पञ्चाङ्कस्य कर्ता रविवर्मा कुलशेखर कोलम्ब-
राजस्य महाराजजयासहस्य यादववंश्यस्य पुत्र १२६६ ख्रीष्टाब्दे जात ।
समुन्नतो योद्धा विजेता चेति सग्रामघोरोपाध्य, परस्तात् पाण्ड्याश्चोलाश्चाधि-
कृत्य सम्राट्पदमाधिष्ठितवान् । दक्षिणभोज इति उपाधिना भूपित काञ्चीदेवा-
लयोत्कीर्णलेखानुसारेण धर्मतस्मूलकन्द सदृशालकारश्चतुर्पष्टिकलावल्लभ
इत्यादिरूपेण प्रसिद्धोऽभवत् । स पञ्चनाभस्य यादवकुलेष्टदेवस्योपासकोऽभवत् ।
समुद्रबन्धेन कविभूषणेन च कविभ्यामाधित, स्वयं कवि संगीतादिकोविदश्च
शोभने स्म । इदं च नाटकं चतुर्दश्या शतान्या प्रथमे पादे पञ्चनाभयात्रा-
वसरेऽभ्यनीतम् । हरिवंशपुराणात् कयामादाय नाट्यौचित्येन परिवर्त्य शृङ्गार-
वीर-रम प्रधानेऽत्र नाटके रविवर्माभिज्ञानशाकुन्तलमनेकत्रोपजीवति ।
हरिवंशगतमन्तर्नाटकं रम्भाभिसार यथावत् प्रयोज्य हम्पक्षिण स्थाने हसाद्य
चारणं नियोज्य सर्वान्मना परवर्तिषु नाट्यकर्तृषु काव्यकौशलेन रङ्गव्यापार-
शिल्पेन च गौरवमादधाति ।

कयानुसारेण दुष्प्रवेश वज्रपुरमधिवसन्नमुरो वज्रनाभस्तैलवय
पीडयन्निद्रमप्याकारयत्—“देहि मे जगदेश्वर्यं नो चंदं मुष्यस्व वासव” इति ।
देवानां दानवानां च पितामह कश्यपो यज्ञ वितन्वान आस्त इति कलहो
नोत्पातं दधानि । नारदेन समीरित कृष्ण प्रत्यब्रवीत्—

प्रद्युम्न एव भगवन्नविरेण बलतो
बाणैर्निहत्य तमिमं पुषि वज्रणामम् ।
मैत्राभ्युभिस्तद्वरोध - नितम्बिनोना

निर्वापयिष्यति जगत्त्रितयस्य तापम् ॥ ११७

इत्याकर्ण्य नारद कृष्णमुत्सुक्यामाम—प्रद्युम्नस्तर्हि वज्रणामकन्या
प्रभावती स्वयंवरे पितृविरोधे सत्यपि ग्रहीष्यति ।

अयं कृष्णो भद्रं नाम नटमाहूय प्रोवाच-भद्र, वज्रपुरं हि नानादिष्ट
प्रावेशेदिनि त्वा नियुज्जिम कृताधिकृतप्रवेश प्रद्युम्नं गद साम्ब च प्रवेशाय, येन
ते वज्रनाभं हन्युरिति । तथादिष्टो भद्रो हसेन नाम चारणेनात्मानं वज्रपुराधी-
शम्य पुरतो गीतकीर्तिं कारयित्वा लब्धप्रवेश प्रभांवत्या संगीताचायपदे
नियुक्त । तत एकदावसर प्राप्य प्रद्युम्नस्य रम्या प्रतिकृतिं चित्रफलके निर्माय

कलहंसिकया प्रभावतीमदर्शयत् । गोचरीकृतसौन्दर्यातिरेका हृतहृदया प्रभावती बभूव । कृष्णतनयं प्रद्युम्नं प्रत्यक्षमिव दृष्ट्वा स्वनगरे कृतप्रवेश-
मपि तथा तमाजानती प्रणयपराधीना सोत्कण्ठा सासीत् । भद्रनटेनाश्वासिता
स्वविद्यामहिम्ना तमिहानयामीति कथं कथमपि नायिका प्राणानधारयत् ।

अथ प्राप्ते वसन्तोत्सवे वज्रनाभेनादिष्टो भद्रनटो रम्भाभिसरणं नाम
प्रेक्षणकमभिनयति स्म । तच्च सकुटुम्बः सपरिवारो वज्रनाभोऽदर्शत् । तत्रैव
प्रद्युम्नः प्रभावतीं भद्रेण संकेतितां वीक्ष्य साक्षात् कामतप्तो रम्भोत्कण्ठितस्य
नलकूवरस्य भूमिकामभिनयति स्म । प्रेक्षणकनायकयोरभिसारेण संगमं प्रेक्ष्य
प्रभावत्यपि अभिसारमभिनवेशितवती । ततः कमलिनी-तीर-लतामण्डपे तौ
मेलयित्वा भद्रस्तयोगान्धर्वविवाहमकरोत् ।

वज्रनाभः प्रद्युम्नस्य दूषणं श्रुत्वा तं हन्तुमयुध्यत । युद्धे सुदर्शनचक्रेण
वज्रनाभो प्रद्युम्नेन हतः । कृष्णात्मजं देवाः पुष्पवर्षेण सभाजयांचक्रुः ।

धूर्तसमागमः

धूर्तसमागमस्यैकाङ्कस्य रूपकस्य प्रहसनभूयं श्रितस्य रचयिता धनेश्वरस्य
पुत्रो रामेश्वरस्य पौत्रो मिथिलायाः कर्णाट-राजं हरसिंहं चतुर्दश्याः शताब्दयाः
प्रथमे पादे शासतं समाश्रितो बभूव । कामशास्त्रीयः पञ्चसायकनामा ग्रन्थो
मुदितप्रहसनं च द्व्यङ्कं रूपकं ज्योतिरीश्वरेण कृतमिति आहुः ।

धूर्तसमागमस्य नायको विश्वनगरनामा दाम्भिको जङ्गमसाधुर्वभूव ।
दुराचारोऽस्य शिष्योऽनङ्गसेनां वेश्यां निभालयानङ्गवश गतो विश्वनगराय
निवेदयां बभूव । उभयोः सा कस्य भवेदिति निर्णेतुमनङ्गसेनयैवानुमतोऽसज्जा-
तिमिश्रो नियुक्तस्तां स्वेन सहोपितुं निर्दिश्याभियोगग्रन्थिं समाधातुं कालाति-
क्रमं चकाडक्ष । तावत्येव काले मिश्रमहाभागस्य विदूषकोऽनङ्गसेनां चक्रमे ।
अत्रान्तरे मूलनाशको नाम नापित ऋणशोधनायाधमर्णा तां वेश्यामभ्यागतो-
ऽनङ्गसेनयोक्तः—अहं तावन्मिश्रस्य संवृत्तेति यदहं तुभ्यं धारयामि तत् तस्मा-
देवोद्ग्राह्यमिति । शिष्यादृष्टार्णमादाय तदृणमोकं विधाय मिश्रो नापितं
समादिदेश—मां परिचरेति । तेन च पार्श्वेऽद्धमेनं विदूषको मोचयामास ।

संकल्पसूर्योदयम्

संकल्पसूर्योदयस्य नाम दशाङ्कस्य महानाटकस्य प्रणेता वेङ्कटनाथो
वेदान्तदेशिकस्त्रयोदश - चतुर्दश-शताब्दयोः शतादधिकान् ग्रन्थान् रचितवान् ।
वेङ्कटेशतीर्थोत्सवाहनि लब्ध-जन्मा रामानुजाचार्यस्य भोगिनेयः पङ्कजदेशी-

योऽसौ रामानुजगुरोर्वरदाचार्यस्य विद्यालयं श्रीभाष्यगोष्ठी श्रोतुं गतः । तत्र विस्मृतं कमपि प्रस्ताव स्मारयन् वरदाचार्येण दत्तारौ ख्यातोऽभवत्—

प्रतिष्ठापितवेदान्तं प्रतिक्षिप्तबहिर्भनं ।

भूयास्त्वं विद्यमानन्व भूरिक्ल्याणभाजनम् ॥

बहीन्द्रनगरे लब्धहृदयवदनप्रसादोऽयं सर्वतन्त्र-स्वतन्त्रविरोधिमतानि निराकर्तुं भारतभुवः पर्यटत् । तदैव ग्रन्थानपि विरचितवान् । पुनरानगाम श्रीरङ्गम् । तत्र वादेर्विद्वद्गततावलम्बिनो विजित्य वेदान्ताचार्यपदवीमलभत । तत्रत्यशास्त्रार्थसचया शतदूषणीग्रन्थे सगृहीता विद्यन्ते । परमतभङ्गनाम्ना स्वग्रन्थेनाधिगतयशश्चाहीन्द्रनगराधीशेन कविताकिसिंहोपाधिनालकृतः ।

स हिण्डिमसार्वभौम पराजित्य तं शिष्यतां नीतवान् । पश्चात् विष्णु-घण्टावतारोपाधिना तस्य महिमावर्धत । स रामानुजसिद्धान्तान् प्रचारयन् १३२८ ख्रीष्टाब्दे पुनः श्रीरङ्गमध्यवसत् । तत्र च १३३६ ख्रीष्टाब्दे मलिक-काफूरेण श्रीरङ्गमन्दिरं लुण्ठितमिति मन्दिराधीक्षकेण सुदर्शनसूरिणाम्ने श्रीभाष्यब्राह्म्या श्रुतप्रकाशिका च ग्रन्थौ समर्पितौ । तौ रक्षन्नेष स यादवा-चलमध्युवाम । वेङ्कटोऽसौ वेदान्तदेशिक १३६८ ख्रीष्टाब्दे दिवङ्गतः ।

दशाब्देन सत्त्वसूर्योदयमहानाटकेण प्रबोधचन्द्रोदयमनुसृत्य वेङ्कटो विशिष्टाद्वैतं प्रतिपादयितुं ब्रह्मसूत्राध्यायान् रचितवान् । तदयथा प्रथमेनाङ्कं न समन्वयाध्यायः, द्वितीयेन विराधाध्यायः ततः सप्तभिरङ्कैर्वैराग्यादिपरकं चतुर्थ्या-ध्यायः निबध्नाति स्म । बीजनिर्देशो यथा—

दुर्जनं प्रतिपन्नं च दूरदृष्टिरयं जनः ।

विवेकश्च महामोहं विज्रेणुः प्रभविरप्यतः ॥ १०६

यथा च कथानवमक्षेपः —

मृगच्छन्दमयोऽग्निप्रतेन महता मोहेन दुर्मेघता

कृतेन प्रभुद्वयतेन इव न वारागृहे स्थापितः ।

विद्यमानेन विवेकभूमिपतिना विशोषवारायिना

कृष्णेनेव बलौतरेण धूमिनामुत्तमिष्य प्राप्स्यति ॥ १०६

षष्ठेरष्टिकानि प्रतीकपात्राणि विवेकादीनि प्रतीकभिर्विवेदिभि-रेवैव भजन्ते । गुरुशिष्यादयोऽपि मध्येवृत्तमुपनिबद्धाः । प्रबोधचन्द्रोदयमेवानु-हरतीदं नाटकं, यत्र विवेकं ससैन्यो महामोहं ससैन्यं जयति । वेष्णवप्रस्थान-स्थापका आचार्या अप्यत्र पातता भजन्ते । मध्ये मध्ये शास्त्रार्थविवादाः

गुम्फितः । महामोहेनैव बोद्धजैनादिमतानि प्रवर्तितानीति वेदान्तदेशिकस्याग्रहः । विवेकस्तस्य समस्तां व्यूहरचनां भङ्क्त्वा जयमुपलभ्य मोक्षमार्गं प्रशस्तं करोति ।

वेदान्तदेशिकः शिल्पीव नवनवकल्पनाविकल्पकुशलः काव्यप्रतिभां प्रतिभोन्मेषविशेषेण प्रकाशयति । अनुप्रासच्छटाविकटापि रचना प्रसादं नैव जहाति । यथा—

मुधारम्मे दम्मे मयि च मदने मुक्तकदने
मितोत्साहे मोहे वृजिनगहने व्याप्तदहने ॥ ४.२५

आत्मीयां भणितिं सुन्दरीं च स्तौति कविः —

निवृत्ताखिलदोषा निरवधि-पुरुषार्थ-सम्पन्नप्रवणा ।
सत्कविमणितिरिच त्वं सगुणालंकार-भाव-रस-जुष्टा ॥ १.६४

इतीह काव्यपरिभाषेव शोभते । रूपकरूपणमपि यथा—

पदः पद्माकान्तः प्रणिपतनमस्मिन् हिततमं
शुभस्तत्संकल्पश्चतुक्रयति संसारजलधिम् ।
झटित्येव प्रज्ञामृपजनयता केनचिदमा—
वविद्यावेतालीमतिपतति मंत्रेण पुरुषः ॥ १.८३

इत्यहो संगीतकं, विस्मयकरी निसर्गच्छटा, वर्णनाकौशलं च । तत्र मेघमालाया मनोहारि वर्णनम्—

अक्षणोरञ्जनवर्तिका यवनिका विद्युन्नदीनामियं
स्वर्गङ्गायमूना - विद्यज्जलनिधेर्वेला—तमालाटवी ।
वर्षाणां कवरी पुरन्दरदिशोऽलंकारकस्तूरिका
कन्दर्प-द्विप-दर्प-दान-लहरी-कादम्बिनी जृम्भते ॥ २.५०

यथा वा कावेर्या वर्णनम्—

खेलच्चोलवधू - विधूत-कवरी-शैवालितामन्बहं
पण्येम प्लवमान-हंसमियुन-स्मेरां कवेरात्मजाम् ॥

आस्तां तावद् वेदान्तदेशिकस्य वेदान्ताग्रही निर्वेदकलितो रामानुजाचार्यदर्शनादर्शः प्रतिभाप्रकर्षः, शब्दार्थयोगनेपुणी पुण्या च रससम्भूतिः कामपि प्रत्यग्रतामग्रे सारयति । पद्यप्राया संवादा उपदेश-प्रधानानि पद्यानि वेदान्तदेशिकाश्चोपदेशारतनूकुर्वन्ति रङ्गमञ्चव्यापारान् । एतानि काव्यसारस्य स्वारस्यमात्रं तन्वन्ति ।

उन्मत्तराघवम्

भास्करकवेरुन्मत्तराघवं प्रेक्षणकमेकाङ्क प्रथमतो विद्यारण्यमहोत्सवे-
ऽभिनीतम् । अयं विद्यारण्यो माघव एव चेत् सायणस्य भ्राता, तदोन्मत्त-
राघवस्य रचनाकालश्चतुर्दशी शताब्दी भवेत् ।

अत्रोन्मत्तराघवे सीतया कियत्काल विद्युत्तस्य रामस्योन्मत्तालापास्त-
थैवोपनिबद्धा यथोर्वश्या वियोगेन पुनरवसो विक्रमोर्वशीये । रामनक्षमणयो-
'मृगया विहृतु' गतयो पुष्पाण्यवचिन्वती भीतान्तर्घते । मधुरिकायास्तथा
विज्ञाय रामो विलपति । दुर्वासस शापेन हरिणीत्वं गता सीतागम्येन
निरस्तशापा पुनः राम मिलति ।

भास्करस्य सानुप्रासा सरणि काव्यपान्यान् सविश्रम गमयन्ती
पादन्यासकोमला जातु मनोहरति । यया

मावहासि मलयपक्ष्मा मन्दमादोलयस्त
मञ्जरीस्या मधुरकमुखा मञ्जरीणा मरदे ॥४

भीमविक्रमख्यायोग

मोक्षादित्यो भीमविक्रम व्यायोग १३२८ ई० वर्षेऽरचयत् । तस्य पिता
भीमो गुरश्च हरिहरोऽभवताम् । मन्ये शङ्खपराभवस्य कविरेवास्य गुरुर्भवेत् ।
मोक्षादित्यो महाभारतश्रुपजीव्य कथानकमत्र गृह्णाति । जरासन्धेन भीमस्य
युद्धमधिकृत्य कथा प्रसरति ।

कथानुसारेण जरामघस्य वधाय कृष्णोऽर्जुनो भीमश्च तस्य राजधानौ
गिरिव्रज गच्छन्ति । तत्र ब्राह्मण परित्यज्य नान्य प्रविशतु इति राजाजानु-
सारेण भीमसेन आचार्यश्चन्द्रशेखर इति कृष्णश्चक्रधरस्नातक इति अर्जुनश्च
धवलस्नातक इति ब्राह्मणवेपगृहितात्मानस्ते प्राविशन् । अरुणोदयात् प्राक्
कृष्णार्जुनयो सिद्धेश्वर देवमाराधयितु गतयोर्भीम एकल म्थिन कस्यापि
राजकुमारस्यातर्वाणीमश्रुणोत्—अहमेवात्मनोऽन्त करिष्ये—

धिरमकारि भया मुनिवत् तप
श्रुतिजपद्वय समाधिमुज्ज्वता ।
दृढमन तहविस्तव तुष्टये
न हि महेश मनापि तत्फलम् ॥२२

तावदेवास्य माता वधूश्चागच्छताम् । को अत्रियेतेति तेषु विवाद शृण्वत्

भीमस्तत्र शिवोऽहं विप्ररूपो वो रक्षार्थं तुष्टः सन्नायातोऽस्मि । यूयमितो व्रजतेति । इदमत्राकृतम्—जरासन्धेन शिवाय होतुं गृहीतो पितरं भ्रातरं च मोचयितुं स राजकुमारः शिवतपश्चरन्नपि किमपि फलमनवाप्य प्राणाहुतिं करिष्यन्नासीत् । भीमेन ते त्रयोऽपि ततो निःसारिताः । तावदेव कृष्णार्जुनौ तत्रागतौ ।

भीमाहूतेन घटोत्कचेन नगरपालिकायां जरायां दूरीकृतायां, दुर्गभङ्गाय चैत्यकगिरिशिखरे च निपातिते ते राजाजिरं गताः ।

अथ परिचयं पृष्टास्ते यथावदेवात्मानं विज्ञापितवन्तः । तदा पुनः सहदेवं राज्येऽभिषिच्य राजा युद्धाय सज्जोऽभवत् ।

जरासन्धः कृष्णमवदत्—

त्वं	पुरैव	विजितोऽसि	वाक्पटुः
फाल्गुनोऽपि	किल	फल्गुयुद्धकृत् ।	
संयुगेषु		भुजवीर्यशालिनं	
भीमसेनमहमुद्यतं	वृणे	॥६४	

ततो मागधराजं तं पराजित्य भीमसेनस्तद्, हितुः पाणिग्रहणं कृतवान् । तदा वन्दीभूता राजानः सर्वे मोचिताः ।

कुवल्यावली

कुवल्यावल्या नाटिकाया रचयिता सिंहभूपालो रसार्णवसुधाकरस्य प्रणेता चतुर्दश्याः शताब्द्याः पूर्वार्धेऽभवत् । इयं नाटिका रत्नपञ्चालिकेत्यपि पुष्पिकायां संज्ञिता ।

पूर्णेयं सिंहभूपेन कवितामधुजल्पितैः ।
रत्नपञ्चालिका नाम नाटिका रसपेटिका ॥

यथा भासस्य प्रतिमानाटकं, यथा वा सुभट्टस्य छायानाटकं तथेयं नाटिका रत्नपञ्चालिकेति संज्ञिता । कथानकेन प्रतिमायाश्छायाया वा योजना स्पष्टतरं प्रतीयते । अस्यां कुवल्यावल्यां कृष्णस्य विवाहमालक्ष्य कल्पितैव कथोपनिबद्धा ।

भूमिरात्मानं कुवल्यावलीं नाम कन्यारूपिणीं कृत्वा रुक्मिण्या सहा-वसत् । नारदप्रदत्ताङ्गुलीयकेन सा स्त्रीभिः स्त्रीरूपेण पुरुषैश्च रत्नपुत्तलिका-रूपेणादृश्यत । एकदा सा चन्द्रलेखया सहालपन्ती कृष्णेन साश्चर्यं दीक्षिता—

कथं नाम रत्नपञ्चालिन्या सहालपति चन्द्रसेखेति । तस्या पतितमङ्गुलीयक प्राप्य कृष्णस्ता स्वरूपतोऽपश्यत् । अयमेव प्रणयोपक्रम । मत्प्रभामा रहस्य विज्ञाय ना प्रामादे बन्दीकृतवती । तावदेव कोऽपि दैत्यो जहार ताम् । कृष्णस्ता मोचयामास । नारदेन विदितवृत्तान्ता रुक्मिणी ता कृष्णाय समर्पयामास ।

कपूर्वमञ्जर्यामिवास्या नाटिकाया गीतसम्भार प्रचुर कलयाभास कवि ।

कमलिनीराजहंसम्

कमलिनीराजहंसस्य रचयिता पूर्ण सरस्वती बहुशो रचनाभि ख्याति गतश्चतुर्दश्या शताब्द्या प्रादुर्बभूव । अस्य नाटकस्य प्रथमोऽभिनयो राजपरिचारेण दृष्टो वृषपुर्या (त्रिचूडे कोचीनस्ये) शिवालयेश्भूत् । इदं वस्तुनो गीति नाट्यत्वमेव भजते । नाट्यापेक्षया गीतितत्त्वस्य प्राधान्यमत्र विनसति ।

अत्र कथानुसारेण कन्या कमलिनी नायिकास्ति राजहंसश्च नायक । कुमुदिनी कलहसश्च तयो सखायौ वर्तते । एकश्च कुमुदिनीमालपन्ती कलहमोऽपृणोत् । कमलिनी राजहंसस्य प्रथमदर्शनात् प्रभृति मदन-सन्निप्ता प्रनिभानि । सा कलहम् परस्ताद् तद् व्यतिकर न्यवेदयत् । अत्रान्तरे विध्यगिरेर्नागराजो दूत्या सन्दिशति स्म मह्यं कन्यका दीयतामिति । तरङ्गावली सा दूती ततो विद्रावयति स्म । इदं वृत्तं कलह साच्छ्रुत्वा राजहंसो गोदावरी-नट-नतामण्डपे मिलित्वा कमलिनीं पाणी धकार । आक्रमणोद्यन नागराज पम्पा मकरीभि कुतेन प्रत्याक्रमेण विद्रावयति स्म ।

ब्रह्मणाहृतो राजहंसो मानसे (सरोवरे) राज्यं कतु मारेभे । कमलिनीमाश्वासयितुं तत् कलहसं प्रेषयत् । स चावृत्य कमलिन्या विरहदुर्दशा निवेदयामास । उभौ ता रक्षितुं गतौ । इह तावत् पम्पाया ब्रह्मलोक गन्तव्या राजहंसप्रतिपालके च शरत्काले मानसमधिवसति कालमेघं सन्नद्ध एव मयूर राजानमभिपेक्षुं सोपद्रव प्रायतत । कालमेघो वदति—

शरणं किं ना भवतु भानो शरशः साक्षमघोसितं खगानाम् ।

ननु जीवति बाहिनी घनानां मदराजोदक-मण्डपे नैपमानाम् ॥

मयूरामिपेकसम्भारो यथा—

घारानीपे सूरभिरमित सहता पुष्पस्तम्भौ—

रधं रम्भं पृथुतरघटैरामृतं सामरेभ्यः ।

शब्दं पुष्पो विसरति दिशस्तत्त्वानां द्विजानां

पायोद्योतं दधति च पुरो भूमतः शृङ्गरीभ्यः ॥ ४१८

मयूराभिषेकोद्यते शत्रौ कालमेघे चक्रवाक-हंस-शुक-कलकण्ठादयो
राजहंससेनायकाः ससैन्यं योद्धुमुपस्थिताः । कलहंसो राजहंससेना-
वर्णयति—

वक-शुक - रङ्गु-भङ्ग-पिक-कौशिक-संकलितां
चल-कलविङ्गु कङ्कु-जलरङ्गु-कुलिङ्ग-कुलाम् ।
चटुल-पतत्र-पत्रचय-चित्रित-दिग्बदनां
कलयितुमोहते क इव ते महर्तो पृतनाम् ॥

ब्रह्मणादिष्टः शरन्मुनिः कालमेघसेना विनाश्य कमलिनीममोचयत् ।
राजहंसः पुनरायातः पम्पया कृतसभाजनो निजया प्रियया सह सुखमुवास ।
नाडीजङ्घमुखेन नाटकरहस्यं एतदुपस्थाप्यते—

कालमेघ-महामोहे शापश्रुत्या निवारिते ।
हृद्यां कमलिनीं विद्यां दिष्ट्या शिष्यो ममाप्तवान् ॥

कमलिनीराजहंसमिदं प्रथमतोपलब्धं नाटकं यत्र पशु-पक्षि-वनस्पति-
प्रतीकानि मानवा अभिनयन्ति । पञ्चतन्त्रशैलीमनुगतमेतन्नाटकं मानवेतरद्
वस्तुजातं मानवतां नयति, आध्यात्मिकं च भावप्रभावं भावयति । वर्षा
तावदविद्यारूपां शरदं च विद्यारूपां चित्रयन् विद्यायां विजयमातनोति कविः
पूर्णसरस्वती । वेदान्तोपदेशायास्य रचना प्रसृता प्रतिभाति । व्याख्यानप्रायाः
प्रलापा अभिनयव्यापार-परिपन्थिनोऽपि उपदेशप्रवणस्य मन्त्र्यासिनो लक्ष्यं
पूग्यन्त्येव । कतिपये प्रसङ्गाः कवेः लोकानुभवमहिमानं प्रकाशयन्ति ।
तथाहि —

रमयतु सुमनोगणः प्रकामं
पिशुन-शुनां वदनेरद्विपितानि ।
कविमिरुहृतानि दीप्तजिह्वै —
रतिरसितानि हवींषि वाह्मयानि ॥

अत्र पिशुनाः श्वभिरुपमिताः कवेर्वीक्षानेपुणीं प्रकटयन्ति । स्वस्य वाणीं
मञ्जल्यामाशासनोऽयं श्लाघते—

वाणी मनास्तु वरणीय-गुणोघ-वन्द्या
श्लाघ्यां तथापि विदुषां शिवमाश्रयन्ती ।
दासी नृपस्य यदि दारपदे नियुक्ता
देवीति सापि बहुमानपदं जनानाम् ॥

शृङ्गारपूरस्यन्दिनि नाटकेऽस्मिन् मनोहारीणि निसर्गं सुषमा वर्णनानि मनो हरन्ति । यथा,

विपति विततिरेषा चञ्चला चक्ररूपा
वसति वसनादं वस्यो धूतपात्रम् ।
दिनकर-हर सगे दिग्बधुना स्खलती
विविध-भणि-निबद्धा मेखला-भालिकेव ॥ २ १६

यथा वा युद्धवर्णनम्—

उद्यं पक्षाप्रपातैस्तृणमिव विपति भ्रामयन् सामयोनि
वर्णस्तुण्डग्रहारे सतिनिमिष दया वक्ष्युःशोभ्य चक्षु ।
पाद-त्रोटी-खपेटा-वृष्टि कट तट-स्फार नियन्त्रोत्त
सादम्पावीर्णपादं पविरिष भलय क्षमातले पातयामि ॥ २ २८

अपि शृङ्गारवर्णना नैपुणो—

मिच्छन्तो व्यूत-कुणामुपेहिता वाङ्मयमसा दीप्तता—
मेकेनाग्रतर स्तनं गुणो तेष्वीदृशेन्ती स्तनम् ।
पादवेनेकतरेण हस्त-शिथिला पापोमिनीसस्तर
चित्रस्थेव विमाने मम सती वित्त पते प्रियमि ॥ २ ३१

कवचिन्निर्गर्गशोभा सालंकारा सर्गसा वधूरिवाघिशेते पदशतम्—

शतमधमणिभूमि संस्पृशती करार्धं
स्फुरति झरनिगूढा पद्मरागस्यंतीयम् ।
जलविहरणकाले दुग्धमिधौ निलोचने
मधुमयमपवण्डे मार्गमाणेव सकम्पे ॥

पद्यपक्षिणा सव्यवहारेण योरपीयदेशेषु प्राचीनकालतो नाटकानि प्रणीतानि । कामेडीनाट्यस्याविर्भाव विशदयता सोबेल महोदयेन प्रोक्तम्—

Comedy was an outgrowth of the comus or festive procession in honour of Dionysos in which performers disguised as birds and animals wound their way through the streets of the town to the temple ²

‘बर्ड्स’ इत्याख्ये नाटके कवि पक्षिमुखेन सत्य व्यापयति—

Is there any one amongst you
O spectators who would lead
With the birds a life of pleasure ?
Let him come to us with speed

‘वर्ड्स’ नाटकस्य रचना ४१४ ख्रीष्टाब्दपूर्वं अरिष्टाफेन्स महोदयेन निष्पन्ना ।

जावादेशेऽपि पात्राणि पशु-पक्षिणां भूमिकायां तेषां वेवेणाभि-
नयन्ति ।^१

कमलिनीराजहंसमपरं केरलीयं नाटकं सुवाला-वज्रतुण्डं सम्यक्
स्मारयति ।

सुवाला-वज्रतुण्डम्

सुवालावज्रतुण्डस्य अस्य प्रणेता श्रीरामोऽज्ञातकालकुलवृत्तोऽपि हास्यरस-
परायणऋविः शोभते । नायको वज्रतुण्डो मूषक एव । तस्य पाणिगृहीती भार्या
सुवाला रक्ताङ्गदेन सर्पेण वलाद् हता । वज्रतुण्डो मूषकाणां महतीं सेनां
समाहृत्य रक्ताङ्गदमाक्रामति स्म, तं हत्वा स्वपत्नीं पुनर्लभते च ।^२

विटनिद्राभाणः

विटनिद्राभाणश्चतुर्दश्यां शताब्द्यां कोचीनराजाश्रये प्रणीतः । अत्र
महोदयपुरस्य रामवर्मणस्तन्मातुर्लक्ष्म्याश्चोल्लेखं चर्चयताऽस्य प्रणेतुर्नाम न
विद्यते । अत्रोपनिबद्धो विटो लावण्यमूर्तिं कामपि स्तोति—

तलोदरि तवापाङ्गः क्रीतमेतज्जगत्त्रयम् ।

त्वां विना स तु कन्दर्पः कं दर्पमवलम्बते ॥

भरतवाक्येन राजा रामवर्मा कृताशीः स्तूयते स्म—

यावत् खण्डेन्दुसौलि श्रयति गिरिसुता यावदास्ते मुरारे-

र्वक्षस्यक्षीण-हार-द्युति-मणि-शबले देवता मङ्गलानाम् ।

यावद् वक्त्रेषु मैत्रीमुपनयति गिरामोश्वरी पद्मयोने-

स्तावल्लक्ष्मोप्रसूतिः स्वयमवतु भुवं रामवर्मा नरेन्द्रः ॥

१. The Theatre the East p. 210 by Faubion Bowers.

२. पुस्तकमिदं प्रकाशितं लेखकस्य सविधे वर्तते ।

चन्द्रकला

चतुरङ्गिकाया चन्द्रकलानाटिकाया कवि महापात्रविश्वनाथ कलि-
ङ्गाधिपस्य सान्धिविग्रहिक साहित्यदर्पणकर्तेति सुविदित एव । अस्या
नाटिकाया प्रस्तावनामनुसृत्यास्य रिता चतुर्दशभाषाज्ञो महापण्डितश्चन्द्र-
शेखर आसीत् । परमवैष्णवो विश्वनाथ पितु साहित्यशास्त्रमधीतवान् ।
राजकीयसेवाया स गजपति सान्धिविग्रहिकश्च बभूव ।

कविराजकविसूक्तिरत्नाकर-मगीतविद्याविद्याघर-विद्यार्णवकर्णधारकला-
विद्यामालतीमधुकर-प्रभृतिभिस्पाधिभि विश्वनाथ ममलकृत । पाण्डित्यपरा-
म्परानुबन्धने अस्य कुले नारायणदास उत्तासदाश्वचन्द्रशेखर इति प्रमुखा राज्ञा
मता पण्डिता पूर्वतर बभूवु । अन्यामपि प्रभावतीपरिणयनाटिकामसौ चकार,
राघवविलास महाकाव्यं कसवध चापि काव्यम् । साहित्यदर्पणे स्वप्नानामु-
दाहरणानि निमोग्यासौ स्वप्रातिभज्योनि स्तुवन् प्रतीयते । प्राकृतनिबद्धं
कुवलयार्धचरितं नाम काव्यमप्यस्य वैदुषी तनोति । प्रशस्तिरत्नावल्याममौ
पौडशभाषाविचक्षणत्वं प्रकाशयति ।

इयं च नाटिका चतुर्दश्या शताब्द्याश्चतुर्थे पादे रचिता । अत्र चन्द्र-
कला-चित्ररथदेवयो प्रणयो विवाहश्च वर्णितौ ।

भैरवानन्दम्

पटङ्कस्थ भैरवानन्दस्यापूर्णप्राप्तस्य प्रणेता कविर्मणिको नेपालाध्वी-
श्वरस्य जयस्थिते (१३८५-१३६२ ई०) सरक्षणमाश्रितवान् । मणिको राज-
वर्धनस्य पुत्र नटेश्वरस्य शिष्यश्च बभूव । जयस्थिते पुत्रस्य जयधर्ममत्स-
देवस्य परिणयवसर इदं प्रथममभिनीतम् ।

अत्र भैरवानन्दो नाम तान्त्रिको नायको मदनवती नाम नायिका
स्वीकर्तुं यतते । राज्ञ क्रमादित्यस्य भार्या नायिका ऋषिशपेन मामवीभता ।
न प्राप्तुं बहुश कृतप्रयत्नोऽपि नायको विफलः सन् दिवङ्गतो बभूव ।

पञ्चदश-शताब्दी

वामनभट्टस्य-रूपकचतुष्टयम्

पार्वती परिणय - शृङ्गारभूषण - कनकलेखा कल्याण - बाणासुरविजय-
रूपकचतुष्टयस्य कवि चतुदश्या शताब्द्या परास्मिन् पञ्चदश्याश्च पूर्वस्मिन्
भागेऽस्थात् । शृङ्गारभूषणस्य प्रस्तावनायामसावात्मानं स्तौति—

सौभाग्यस्य निधि भूतस्य वसतिविद्यावधूना वरो
सहस्र्या जेतिगृह प्रसूतिमवन शोभस्य कीर्ते पदम् ।
नि सामान्य विकासया कवितया जागति वस्तादय
धीमान् वामनभट्ट-बाणसुकवि साहित्यबूढामणि ॥१॥

कविना महाकाव्य द्वय नलाभ्युदयं रघुनाथचरित च विरचितम् ।

पार्वतीपरिणयम्

पञ्चाङ्क मिद नाटक कालिदासकृतस्य कुमारसम्भवस्यैव कथानकमुप-
जीवति ।

अभिनयोपयोगिनो निर्देशान् ददद् धन्यतामहंति नाट्यकृत् ।

शृङ्गारभूषणभाण

भाणोऽयं शृङ्गारभूषणारव्यो वंशवाटवर्णनादिकमाकाशभाषितेन
निहपयन् कामपि प्रीडता वहति । वसन्तोत्सवे विलासशेखरो नाम विटो
वारविलामिनीममङ्गमल्लरीमभिनन्दयति ।

कनकलेखाकल्याणम्

वामनभट्टबाणस्य चतुरङ्गिकाया नाटिकाया कनकलेखाया वीरवर्मणो
दुहितु कनकलेखाया व्यामवर्मणा सह विवाहो वर्णित । उभौ विद्याधरो
ऋषिशापान्मानवलोकभवतीर्णावान्ताम् ।

बाणासुर-विजयम्

नाटकेऽस्मिन् वामन आत्मान प्रशसति^१—

पद्ये पटीयान् किल कानिदास
गद्ये पटीयान् किल बाणभट्ट ।

गद्ये च पद्ये च परं पटीयान्
वत्सान्वयो वामनमट्टवाण ॥

यथानाम नाटकेऽस्मिन् उषानिरुद्धप्रणयपूर्वकं कृष्णेन वाणासुरस्य
विजयो वर्णितः ।

ज्योतिःप्रभाकल्याणम्

ज्योतिःप्रभाकल्याणनाटकस्य प्रणेता ब्रह्मसूरिर्नाट्याचार्यस्य हस्ति-
मल्लस्य वंश्यः प्रतिष्ठातिलकस्य त्रिवर्णाचारस्य च ग्रन्थयोः रचयितासीत् ।
स चतुर्दश्याः शताब्द्याः पञ्चदश्याश्चापरपूर्वभागयोरात्रिर्वभूव । शान्तिनाथः
पूर्वभवे विद्याधरोऽमिततेजा ज्योतिःप्रभां विवहति इति कथावस्तु गुणभद्र-
कृतादुत्तरपुराणाद् गृहीतम् । शान्तिनाथजन्ममहोत्सवे नस्य प्रथमाभिनय
आयोजितः ।

विवाहाहं वयः प्राप्ताये पुत्र्ये ज्योतिःप्रभाये वरमुपयुक्तं चिन्तयमानं
वासुदेवं प्रति बलदेवो विद्याधरममिततेजसं नाम प्रास्तोषीत् ।

तयोर्विवाहकथा नाटके वर्णिता । नेदं नाटकं सम्पूर्णं हस्तगतम् ।

नाटकेऽस्मिन् प्रवेशकविष्कम्भकी प्रागङ्घ्येभ्यो मुद्रितानि । प्रतापरुद्र-
कल्याणवदत्रापि नाट्यशास्त्रीय-लक्ष्यपदानामुदाहरणानि प्रस्तावितानि ।

गोरक्षविजयम्

कीर्तिनिककोटिकं प्रेक्षणकमिदं गोरक्षविजयं (कीर्तनविरहितं) विद्या-
पतिना शिर्वासिंह-राजेन (१४१२-१४१६ ई०) सभाजितेन रचितम् । संस्कृत-
प्राकृतवद्धसंवादमयं मैथिलीभाषावद्धैः पञ्चविंशत्या गीतानां समवायेन नाटक-
मिदं शोभते । मैथिली-गीतप्राधान्येऽपि नेदं सजातीयं वा नाटकं मैथिली-
रूपकमिति-संज्ञापयितुं शक्यते, यतो हि नाम प्राकृतांशवहुलमपि संस्कृतनाटकं
प्राकृतं न भवति ।^१

अत्र कथानुसारेण कदलीपुरे भूमिपतीभूतं भोगलिप्तं मत्स्येन्द्रनाथम-
न्विष्यन्तो योगिनो गोरक्षनाथः काननियश्च राजसभाद्वारि प्रवेशं याचमानौ
दौवारिकेण निषिद्धौ । आवां राजः परिचितौ इति तेषां परिचयोक्तिं श्रुत्वा

१. भरतेन प्रमाणितम्—

अथवा छन्दतः कार्या देशभाषाप्रयोक्नुभिः ।

नानादेशसमुत्थं हि काव्यं भवति नाटके ॥ ना० शा० १७.४८

महामन्त्रिणा दत्ताभ्यनुजौ तौ अन्तः प्रविश्य मत्स्येन्द्र रमणीभिरात्मानं विनोदयन्तमपश्यताम् । राजाज्ञया तौ लास्य च नृत्यं प्रदर्शयामासतु । नृत्येनाद्भुतेन प्रीतोऽपि राजा 'एभिरेव राजकुमारो बोद्धनायो हूतः' इति पिशुनेर्निवेदितस्ताभ्या प्राणदण्डं घोषयामास । तदनु नटाश्च राजकुमारं पुनरुज्जीव्य राजानं प्रमादयामासुः ।

प्रसन्नो राजाद्भुतव्यवसायेषु तेषु गोरक्षनाथं प्रत्यभिजानात् । अयं मत्स्येन्द्रो योगपथ्यायेन कृता हानिः परिगणय्यापि युवतीभिः प्रसाधितसुकुमारं राङ्गमणीयाभिरनुनीतो न सहसाशक्नोद् विलासान् भोक्तुम् । अन्ते च स्वपुत्रमपि योगिना सद्यर्माणं दृष्ट्वा कथमपि राजपदमत्यजत् । एतदयं मत्स्येन्द्रो गोरक्षेण धिक्कृतः —

“अत्रापि धनिताञ्जनानुरागो न त्यजति” इति ।

सोमवल्लीयोगानन्दम्

सोमवल्लीयोगानन्दमिति प्रहसनस्य प्रणेता अरुणगिरिनाथः प्रथमः डिण्डिमद्वितीय इति पर्यायः^१ विजयनगरस्य प्रौढरायस्य देवराय द्वितीयस्य वा (१४२०-१४४८ ई०) राजसभामलङ्कृतवान् । अत्र नायको योगानन्दः परिव्राजकः मन्त्रापि सोमवल्लीति नाम कुलटामुद्धास्त्रियः प्रणयपाशेनावद्धुः समुत्सुकोदर्शितः ।^२

नरकासुर-विजयम्

नरकासुर-विजयं व्यायोगवर्गीयं रूपकं धर्मसूरेधर्मसुधो धर्ममद्वैतभया-परामिष्य रचना । मन्थासाश्रममधिगम्यासौ रामानन्दमरस्त्वतीति गोविन्दा नन्दमरस्वतीति चाभिदधे दधौ । अयं हि पर्वतनाथस्य पुत्रः कुष्णायास्तटे पेदपुल्लिनवपत्तने जातः । बहुकालं मन्थाश्रममीमघिवसति स्म । साहित्य-धुरीणः स वेदान्तादिपारंगो बभूव । अस्य वश्याः कृदुन्म्विनश्चापि मन्थयशस आचार्या अभूवन् । धर्मसूरे रचनाकालः पञ्चदश्यां शताब्द्यां प्रथमः पादो निश्चीयते । अन्येष्वप्यस्य सप्तग्रन्थाः सन्तीति विविधविषयनैपुण्यमस्य प्रकटयन्ति । तथा हि

१ कवेः विशेषेण प्रस्तावनायामुन्निखितमधोवित्रं वर्तते —

मल्यालरायवटववि-कुलसर्वैरर्च्यतपवि

२ प्रचण्डतरकाहलपण्टाडिण्डिमादि रचितघोषणः । नाटकमिदं हस्तलिखितं Triennial Cat. of Skt. Mss. in Oriental Library, Madras, Vol. I—VII भागे चर्चितम् ।

- १—कंसवधरूपकम् ।
- २—सूर्यशतकम् ।
- ३—कृष्णस्तुतिः ।
- ४—बालभागवतम् ।
- ५—रत्नप्रभा शांकरभाष्यटीका ।
- ६—हंससन्देशः प्राकृतवद्धं दूतकाव्यम् ।
- ७—साहित्यरत्नाकरम् ।

नरकासुरविजयव्यायोगस्यास्य प्रथमोऽभिनयः शरदुत्सवे प्रातर्विद्वत्परिपदा
आयोजितः । कविनास्य व्यायोगस्य भूमिकां विदधाति । यथा—

विख्यातेऽजनि पर्वतेऽश्वरसुधीः श्रीवारणस्यान्वये
पष्णां दर्शनकारिणां सुमनसामेकात्मलीलायितः ।
धर्माद्येन मनोपिणा विरचितस्तत्सुनुना तादृशो
व्यायोगो रसजृम्भितोऽस्ति नरकध्वंसामिधो नूतनः ॥१३

अस्मिन् व्यायोगे प्राग्ज्योतिषपुरस्य राजा नरकासुरः कृष्णेन हन्यते,
यतो हि नाम स देवानपि पीडयति स्म ।

कवितालहरीप्रोह्यमानमतिर्नाट्यसंविधामतिवर्तते धर्ममूरिः । वर्णना-
वर्तेषु सामाजिकान् निमज्ज्य कृतकृत्यमन्योऽसौ कार्यव्यापारान् वृणाय मत्वा
सानुप्राससंवादच्छटामुदवाटयति ।

यथा—

टङ्कारैर्धनुषो हरेः श्रुतिपुटातङ्कावहैर्विद्विषां
मांकारैर्भुवनक्षयाम्बुद-रवाशङ्कावहैर्दुन्दुभेः ।
अंकारैः कारिणां समग्रसमराहंकारिणां रक्षसां
हृंकारैरपि मांसलः कलकलः संकाशते साम्प्रतम् ॥४८॥

विरुपाक्षस्य नाटकद्वयम्

उन्मत्तराघवं नाम प्रेक्षणकं रचयित्वा विजयनगराधिपतिविरुपाक्षो यशो
लेभे । इदं तृतीयमुन्मत्तराघवम् । प्रथमं तावद् हेमचन्द्रस्य काव्यानुशासने
निर्दिष्टमात्रं नाट्यं लभ्यते । द्वितीयं भास्करस्य कृतिरत्र ग्रन्थे प्रागेव वर्णितम् ।
विरुपाक्षस्यापरं नारायणविलासं नाम नाटकं मद्रासस्य हस्तलिखितग्रन्थागारे
समास्ते ।

कवीनां विदुषां चाश्रयभूताः स्वयंमपि कवयो विद्वांसश्च विख्याता

विजयनगरस्य राजान् । तेष्वन्यतमो विरूपाक्ष पञ्चदशशताब्द्यामुदियाय ।
महाविजेता कुशन्श्च शासकोऽसौ सिंहलान् विजित्य कर्णाट तुण्डीर-चोल-
पाण्ड्यादीन् वशे कृत्वा तुण्डीरस्थ मरकतपुरं राजधानीमधिवसति स्म ।

उन्मत्तराघवम्

उन्मत्तराघवस्य प्रथमोऽभिनयोऽष्टावले तिरुवण्णामलय-स्थाने शिव-
रथोत्सवावसरे कृत आसीत् । वाल्मीकि-रामायणोपजीव्या कथासं किञ्चित्
परिवर्त्यं योजिता सीताविरहोन्मत्तं रामं प्रसपन्तं चित्रयति । रावणं लक्ष्मणे-
नैव हृते रामं सीतया पुनः संगच्छत इत्यन्तमस्य कथानकम् । यथा स्वयमेव
निदिशति विरूपाक्ष —

कालिन्युन्मूलिते द्वाक् प्रमुदितमनसः सूर्यपुङ्खस्य साहाद्
बद्धे सेतो कपोलैस्तमज्जलनिधिं लक्ष्मणो लङ्घयित्वा ।
हत्वा धौलस्यमाजो सह रजनिचरं सैन्धवजिह्वुन्मकणं
देवीमावाप भूयस्तत्र सविधमसावागतं पुष्पकेन ॥८८॥

लक्ष्मणेनैव लका जिता, रामस्तु समुद्रं न ततार न वा रावणं
जघान ।

उन्मादप्रधानेन हि नायकेनात्र भवितव्यं नामसार्थक्याय । कोऽयमु-
न्मादो नाम ?

उत्प्रेक्षाकारितोन्मादः सन्निपातग्रहादिभिः ।

अथवा यथा सिंहभूपाल —

अतस्मिंस्तदिति श्रान्तिरुन्मादो विरहोद्भवः ।

इत्येव प्रेक्षणकेन विरहतप्तो राम एवोन्मत्तो लक्ष्यते । शृङ्गारप्रधा-
नेयं रचनेति नात्र विचारमर्हति । हेमचन्द्र उन्मादं लक्षयन् अकारणं स्मिर्तं,
रुदितं, गीतं, नृत्यं, प्रधाविर्तं, प्रलापादिकं च समावेशयति । तदनु रूपेण रचनात्र
दृश्यते । किन्तु सत्यप्युन्मादे रामो नितरं प्रति सचेतन एव लपति । नैव
मुग्धा प्रलापास्तनोति । न वा मूढ इव विचेष्टते । हसमिथुनं दृष्ट्वा वदति —

अन्योन्यं दत्तं - मृदु - जगद् मृणाल-मङ्गलम् —

मुत्पदमतं - प्रवृत्तं - पक्ष - कृताञ्जुपाति ।

मन्दपं - केलि - कल - कृजित-कान्तमेतम् —

दामाति हसमिथुनं सवितासमग्रे ॥७२॥

तत्क्षणमेव जानमीतास्मरणोऽसौ निमग्नव्याप्ता प्रियां परयन् ब्रूते—

अम्मोजं वदनेन सीरममृता, विम्बाघरच्छायया
वन्धूकं, कुमुदं स्मितेन, शरकरव्यावर्तनं चक्षुषा ।
आलापैः शुक्रजल्पितं स्तनतटीहारेण तारावलि
सा वेलास्वपि वार्षिकीषु युवयोर्निर्माय तुष्टिं व्यधात् ॥७४

हंसयूनोरेव तोषाय सीता सृष्टिमातनोन्न तु रामस्य । यया च कालि-
दासो मेघदूते—

श्यामास्वङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातं
वयत्रच्छायां शशिनि शिखिनां वर्हमारेषु केशान् ।
उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु स्त्रूविलासान्
हन्तैकस्यं यवचिदपि न ते सुभ्रू सादृश्यमस्ति ॥ (मेघ)

इति छायां गृह्यणन्नपि कविर्नवामेव योजनां नवमेव प्रसङ्गं समा-
कलय्यावर्जयति मनः । अनेकत्र कालिदासं भवभूतिं चानुहरन्ती शैली कयापि
वैदग्ध्यभङ्ग्या प्रौढिमानं भजते । निसर्गे सूक्ष्मेक्षिकापात एव साफल्यस्य हेतुः ।
यथा—

इयं हि नवमालिका तरुरयं नवश्चम्पको
ययोचितमिमाबुभौ दयितया कृती दम्पती ।
मियः सति समागमे मधुमिपाद् वधूः स्वेदिनी
पतिः पुलकजालकं वहति कोरकव्याजतः ॥

सीतायाः कामपि नवामेवामिच्छयां रामो गायति—

तस्या गण्डतले मया विलिखिता पत्रावली धातुना
वासन्ती पुलके सति स्मितवती सा वञ्चयन्ती सखीम्
सीता - निर्दर - नारुतानपदिशन्त्यभ्यर्ण-रत्नस्यले
संक्रान्तप्रतिमं निरोक्ष्य च मुखं स्विन्नं भृशं लज्जिता ॥६१

अत्र वासन्ती तावदुत्तरगमचरितादेवेह नीता सीताया उत्तमनायिका-
त्वमधिकृत्य प्रत्यग्रतां दधाति । भवभूतेर्गजेन्द्रलीलां नवया छट्या संयुनक्ति
कविः —

करधृत - नलिनी- दलातपत्रो
मृदु-तरलोकृत-कर्ज-तालवृन्तः ।
चलदलिवृन्द-चारु-गीत-चातुः
प्रियकरिणीमनुवर्तते गजेन्द्रः ॥ ६२

श्रीवाभङ्गाभिराममित्यादि कालिदासीय पद्यमनुहरन्नपि कवि स्वप्रति-
भया नव्यतामदधाति । यथा

पुरस्तादाघातयतिजवभुदस्ताग्रचरणो
विधृतश्रीव सन्नसदृदममालोकयति माम ।
क्षणाद् दृश्य पाशवै निवसति करग्राह्य इव मे
क्षण भूयो दृष्टेरपि न विषय याति इरिष ॥१६

प्रसङ्गान्तरमेवात्र जयति । शकुन्तले हि मृगो दुष्यन्ताद् भय नाटयति ।
अत्र तु तस्य नैर्मगिकी गतिश्छलयति राम स्वर्णमृगविग्रहेण । यथा वा तस्मिन्नेव
मारीचप्रसङ्गे—

भरततत्त्वा जघाणाभेन शङ्खसयन् महीं
कुलसमयोराराणा कुवन्नपाङ्ग-विवर्तनं ।
मगनमखिल गात्रोद्योते सविद्युदिशवहन्
वनहृदिनिषेध मेरो रिसोर इवागत ॥१७

नारायणविलासम्

पञ्चात्मके नाटयणविलासमिति नाटके यथानाम नारायणलीला
वर्णिता । नाटकेऽस्मिन् कविरयं वर्णाट चोल-पाण्ड्य प्रान्तानां शामक आसी-
दिति वर्णितम् । अथ च तेन सिंहलद्वीपे विजयश्री स्थापिता ।^१

रामदेवव्यासस्यच्छाया नाट्यानि

रामदेवो व्यासस्त्रीणि रूपकाणि सुभद्रापरिणयनम्, रामाभ्युदयम्,
पाण्डवाभ्युदयम् च प्रणीय स्वयमेव तानिच्छायानाट्यानि कथयति । एतानि
छायानाट्यमिति दूताङ्गदप्रस्तावे विवेचितम् । अमी कविर्मध्यप्रदेशस्य रान-
पुराञ्चले (रायपुर) पञ्चदश्या शताब्द्या पूर्वावस्थिति लेभे ।

सुभद्रापरिणयनम्

राजनि हरिवमणि कलचुरिक्शये रत्नपुर शासति तदादेशानुसारेण
रामदेवव्यास सुभद्रापरिणयनमरचयत् । अस्य कथानक महाभारतादेर्गृहीत
सुपरिष्कृतञ्च ।

पाण्डवाभ्युदयम्

अङ्गद्वयात्मकं पाण्डवाभ्युदयं नामरूपकं रामदेवव्यासेन हरिवर्मपीठं
रणमल्लदेवमाश्रयता रचितम् । द्रौपद्या आजन्मन आ च स्वयंवरादव
कयोपनिवद्धा ।

रामाभ्युदयम्

रामदेवस्य मेरुमहाराजाश्रयं गतस्य रामाभ्युदयं रूपकं लङ्काविजयमारभ्य
रामस्यायोध्यां प्रत्यागमनान्तां कथां निवध्नाति । इदमप्यङ्गद्वयात्मकमेव ।

चन्द्रिका-कलापीडम्

चन्द्रिकाकलापीडस्य लेखको रामवर्मा केरलदेशे कोलराज्यस्याधिपति-
रासीत् । तस्य रचनाकालः १४२३ ख्रीष्टाब्दतः १४४३ ख्रीष्टाब्दपर्यन्तो बभूव ।
१४४३ ख्रीष्टाब्दे स दिवङ्गतः । तस्य मामकः केरलवर्मा कोलसुनाडस्य
राजा बभूव १४२३ ख्रीष्टाब्दे । तेन मामकेनादिष्टो रामवर्मा भारतसंग्रहं
महाकाव्यं विरचितवान् ।^१

चन्द्रिकाकलापीडस्य प्रस्तावनानुसारेण महाराजस्य रविवर्मणः कनीयसो
भूतस्येव कोलभूभागधेयस्य केरलवर्मणः सहोदरीसंजातेन रामवर्मानिधेयेन विरचितं
शृङ्गाररसमयिष्ठं चन्द्रिकाकलापीडं नाम नाटकम् ।

पञ्चाङ्कस्य नाटकस्य चन्द्रिकाकलापीडस्य नायकः काशीवासी राजा
कन्दर्पशेखरो नायिका च कलिङ्गराजकुमारी चन्द्रिका स्तः । अस्य प्रथमा-
भिनयः पेरिन चेल्लूरपुरस्य नीलकण्ठायतने चैत्रमहोत्सवे आयोजितः । माल-
विकाग्निमित्रमुपजीव्य नाटकमिदं प्ररूपितं प्रतिभाति । सरलसरला संस्कृत-
भाषायां विलसति । यथा भरतवाक्यम् ।

देवि प्रसन्नहृदया सततं मयि स्याः
स्वाचारमग्नमनसस्तकलाः प्रजाः स्युः ।
ब्रह्मावलोकनसिका मुनयो भवन्तु
राज्ये धसेत् स्थिरतरानुपमा च लक्ष्मीः ॥

गङ्गादासप्रतापविलासम्

गङ्गादास-प्रतापविलासस्य नामैतिहासिकस्य नवराट्टस्य नाटकस्य
रचयिता गङ्गाधरो भूलतः कर्णाटकवास्तव्यो विजयनगरनृपतेः प्रतापदेव-

१. महाकाव्यमिदं केरलानां ग्रामकीय संस्कृतम् ८० लि० पुस्तकालये ४४८३ संवत्सरे
विरचितम् ।

राज्यस्य सभातो गुर्जरानागम्य कञ्चित् कालं मुहम्मदद्वितीयस्य राजसभामलञ्चकार । पश्चाच्च जूनागढराजेन गङ्गादासेन सभाजित । सभाप्यते यदमावेव मण्डलीक नाम महाकाव्यमरचयद् यत्र जूनागढस्यान्तिमो हिन्दूनरेशो वर्णितः ।

अस्मिन्नाटके अहमदाबादसुलतानेन मुहम्मदद्वितीयेन सह चम्पानगर-राज्यस्य गङ्गादासस्य प्रतापदेव्या समहिषीकस्य पावागढदुर्गमधिकृत्ययुद्धवर्णितम् । गङ्गादासस्य विजयम् १४४६ ई० वर्षीयमधिकृत्य १४५० ई० वर्षेऽप्य रचना कृता स्यादिति प्रतीयते । चम्पानगरस्य महाकालीमण्डपेऽस्य प्रथमोऽभिनय प्रयोजितः ।

अत्र कथानुसारेण मुहम्मदो गङ्गादासस्य कन्यामयाचत । याञ्चामपमानं मत्वासौ युद्धाय कृतसक्त्यो निष्ठुरमुत्तरं प्रेषितवान् । पुरोधसो विजयाय महाकालीमपूजयन् । राजा कालीमस्तोत् । सतया दत्त प्रमदरूपं हारं प्राप्तवान् । महानवमोपूजनावसरे राजा विदूषकेण सह सभामण्डपे सगीतकेन प्रसादितः । अथ तावदेव बहुरूपो नाट्यकारः समागत्य राजानमात्मपरिचयमवदत्—

“कर्णाटकेभ्योऽस्मि । राज्ञा मल्लिकार्जुनो विजयनगरे शास्ति । तत्र च स्वपितृरिपुत्र्य दक्षिणात्य सुलतान गजपतिमोङ्गाघोशं चागमत् । एकदासो परिवद गतो गङ्गाघरस्य कवेद्विषये क्वासौ गत इति पृष्ठवान् । पारिषदास्तं श्रवयन्—अत्र स्माम लक्ष्मासौ दिग्विजयकाम गुजरेण सुलतानसद्विधे यन्मासानुष्ठित्वा सम्प्रति पावागढमृषति गङ्गादासमाधायति । तेज गङ्गादास-चरितं नाट्यकमितम् । तदेव नाटकमभिनेतुमहमत्रोपस्थितः” इति ।

गङ्गादामस्य यौवराज्यादारभ्य कथा प्रसरति—

“युवराजो राजकुमारीमश्वमारोह्यापहरति । एकत्र विग्राम्यन्नसो प्रेयसीमाह—

तदेकमनसो मुग्धे न मे स्फुरति किञ्चन ।

चिदानन्द कला तत्त्वभाविनो योगिनो यथा ॥ २१६

इति नाट्यकारेण रटितं पाठं रटन् विनोदशुको महिषो उत्कयति स्म राजान्यामिच्छतीति ।

“मो मामनामञ्च किमपि न करोति सोऽप्यायपुत्र कर्णाटनाट्यकारेण बहुरूप कृत्वा वित्तस्थित्यवतिरूपमभिनयं दृष्ट्वा तामेव चितयति ।” इति निभूतं श्रुत्वा राजा तां प्रसादयामास ।

अथ रणचङ्गेन नाम वीरेण सुरत्तानस्य सेनाधिपे नरोजे हते, मुनीरस्य सेनाया अश्वारोहिणां पञ्चसहस्र्यां क्षयं गमितायां वीरमभूपो नानभूपश्च गङ्गादासाय पत्रे प्रेषयतः—मुहम्मदाय स्वकन्या दत्त्वाधीनोभवेति । तौ च प्रागेव तस्मै कन्या दत्तवन्तौ । गङ्गादासः पत्रमुत्तरयति स्म—

म्लेच्छाय कन्यां ददतो स्वस्य जीवनहेतवे ।

नान-वीरमयोः कस्य सम्पर्को नोपजायत ॥ ५.२

इति वाचयित्वा सुरत्तानः नानवीरमयोरपमानं स्वशिरसि दत्तं पादं मन्वानः सेनया पावाचलदुर्गमाक्रामति ।

पराभवपथेऽपि वीरमो गङ्गादासं सन्दिशति स्म —

मुञ्चाभिमानं सकलं यथान्ये पृथिवीभुजः ।

दत्त्वा निजसुतां मह्यं राज्यं कुरु निरामयम् ॥ ८.१२

इति श्रुत्वा गङ्गादास तं प्रत्याह—

समिति मम दृषाणो देवकन्यां ददाति ॥ ८.१३

अथ नानभूपं सहायमुपलभ्य दुर्गे कृताक्रमणं सुरत्तानो विवृद्धमनोबलः पुनराह—

रे गङ्गादास ते दुर्गं पातयाम्यद्य सर्वतः ॥ ८.१६

गङ्गादासः प्रत्युवाच—

यत् कर्तुं शक्यते तत् कर्तव्यमिति ।

अन्ततो गङ्गादासो विजयी बभूव । तदा मुहम्मदस्यापकीर्तिर्वर्णिता । यथा—

एषा फाक-वराह-माहिष-सना मृङ्गावली- सोदरा
निर्मेषाम्बर-सन्निभा निज-भया न्यक्कुर्वती कज्जलम् ।
भूर्ताभावस्यातानसोव खनिर्नीलानां रत्नानां कि
संग्राम-प्रविभग्न-महमद-सुरत्तानापकीर्तिः स्थिता ॥

इदं नाटकं गुजर्देशस्य राजनीतिक-सांस्कृतिक-परिचयं पुरस्करोति । तदा तुरुष्कादयः प्रभुतां प्रतन्वाना आसन् । रङ्गे नात्रपरिचयो निवेदकमुखेन नेपथ्याद् दीयते । यथा आगच्छन्तं सचिव हरिदासं निवेदकः सूचयति—

स्फायत्प्रोज्ज्वल-कञ्चुकावृततनुमंघ्यस्य शोणांशुक-
श्वञ्चन्मस्तकवेष्टितेन्दुकलिका-संकाश-चीनाम्बरः ।

कसे लेखनिका दद्यत् तदितरे हैम मयीभाजन
पाणी पुण्यमतीनुपालसचिव प्रत्येति सतोषवान् ॥ १ ३२

यथा वा पुरोहितागम —

प्रातः स्नान पवित्र-गात्र-चित्तसत्-क्षालन प्रोत्तसद्
घोष-स्फारित-यज्ञध्वजरचनो दध्म-प्रणत्माङ्गुलि ।
गोषोचन्दन - चञ्चितालिङ्ग - जितादित्यप्रभामण्डल
वर्णान्दोलित-कुण्डल समयते रात्रि पुरोधा इह ॥ १ ३५

यथा च नाट्यकारप्रवेश प्रस्तूयते—

मुक्ता-कुण्डल मण्डित धवणयो वष्टे च मुक्तावली-
मुक्त वङ्गुणमूषित करपुगे पङ्कजा दधत तोडरी ।
मुक्तापूरित-मूण-केश-निचय वस्तूरिका-पत्रक—
स्ताम्बूल स्फुरिताघरो मरपति प्रत्येति मूपालवत् ॥ २ ३१

कवि नवचित् पारसीकशब्दगर्भा पुरातनीं हिन्दीमपि प्रयुज्जानो
दृश्यते । यथा—

अपकी बालम देखता बिभु लडोछोह्य खुदातलम्बका
बन्दा तीर बमाण लेकरी करां हिन्दु दिवाना इहाँ ।
माया जाय कहाई साल पगडों पालों गलत पापडो
बिस्ताकी करता खुदातलम अगे कर्ता नहीं अन्हकु ॥ ६ १५

बन्दा तेरा निसन्दा हउ खउस घरों बयों करो खोद गदा
जो मुमखें मार तिसखें रउ तह मुणुरे कालिदा की दुहाई ।
बूझ खुदातलम्ब भूला नहि नहि मुणुता बात बगोर केरी
बाही भेग्या हमुनखें हय हय बिउरे जगला भाहि पेठा ॥ ८ ४

अहमदाबादनगरस्य मुलतान - मुहम्मद (१४४३-१४५१ ई०) इति
शासकस्य राजसभाप्रोत्थयमेतस्य नाटकस्याभिनय आयोजित ।

शमामृतम्

शमामृतस्य कर्त्ता नेमिनाथो जैनानामितिहासपुस्त्य नेमिनाथमिह
नायक वर्णयति । अस्य समयस्तावत् पञ्चशती शताब्दी निश्चीयते । इदमेकाङ्क
रूपकमहिंसाधर्ममुपदिशति ।

उग्रसेनस्य कन्यया राजीमत्या सह नेमिनाथस्यो विवाहो भविष्यतीति

नायकौ पूर्वरागान्दोलितचित्तौ स्तः । सर्वे परस्परेण स्पृहणीयशोभस्य युगलस्य प्रशंसां गायन्ति । विवाहोत्सवे वरयान्निषां भोजनार्थं वद्धाः पशवः ।

अस्मिन् रूपके मानवतां दधतः पशवो नेमिनार्थं प्रबोधयन्ति । यथा,
“ततः प्रविशन्ति पशवः । तत्रैको हरिणः

हरिणः—(नेमिमवलोकयन् स्वग्रीवया हरिणीग्रीवां पिधाय समयौत्सुक्यं श्रूते)

मा प्रहर मा प्रहर एतां मम हृदयहारिणीं हरिणीम् ।
स्वामिन्नद्य मरणादपि दुस्सहः प्रियतमाविरहः ॥
हरिणी एष प्रसन्नवदनः त्रिभुवनस्वामी अकारणवन्धुः ।
ततो विज्ञापय हे वल्लभ रक्षार्थं सर्वजीवानाम् ॥

हरिणः (मुखमध्वोक्त्य)

निर्झरणीरपानमरण्यतृणमक्षणं च वनवासः ।
अस्माकं निरपराधानां जीवितं रक्ष प्रभो ।
(इति सर्वे पशवः प्लक्ष्मन्ति)

छायानाटकमिदं सुप्रथितं यतो हि नामात्र पशुभूमिकायां मानवा अभिनयन्ति । लोकधर्मिनाद्यमिदं लोकप्रवृत्तेरनुकरणभूयस्स्वात् ।

१. लोकधर्मित्वमधोलिखितममाचान्वृत्तेन प्रमाणितम् ।

Teheran Feb 22 (Reuter)—A Gunman who opened fire on a Teheran street found an original way to conceal his position to disguise himself as a donkey according to the newspaper Kayhan. Eyewitnesses said shooting broke out in South Teheran killing one youth but no body could pinpoint the source. “I saw people running. I heard the shooting but I could not see the Gunman. Then I noticed a donkey in the middle of the road. It shook very time a shot was fired.”

A small child walked up to the donkey and said the animal was shooting. People rushed to the donkey, discovered a zip in the skin, opened it and found the Gunman.

The Hindustan Times dated, 22 Feb 1979.

मल्लिकामारुतम्

दशाङ्कुम्य प्रकरणस्य मल्लिकामारुतस्य कर्तोद्दण्ड केरलेषु पञ्चदश्या
शताब्द्या मध्ये प्रादुरभूत् । जमोरिनमानविक्रपस्य समसामयिको लेखको
वेण्णव आसीत् ।

अत्र कथानुसारेण विद्याधरचक्रवर्तिचन्द्रवर्ममन्त्रिणो विश्वावसो
कन्या मल्लिका महायोगीश्वर्या मन्दाकिन्या मारुतेन कुन्तलराजमन्त्रिणो ब्रह्म-
दत्तस्य पुत्रेणोद्बुद्धा । एव तयो प्रणयवृत्ति पदं चकार । श्रीलङ्कराजोऽपि
मल्लिकामकामयत्, ततश्च नायकयो प्रणयपथे प्रवृत्तौ जात । किञ्च
मारुतस्य मित्र कलकण्ठो विष्णुरावस्य दूतित्वेन रमयन्तिका मल्लिकाया
सखीमाकाङ्क्षत् । सिंहलराजेन मुक्तेऽपि हस्तिनाम्नाक्रान्ते नायिके
नायकाभ्या रक्षिते । श्रीलङ्कराजस्ततो दूतेन मारुत सुन्ददेश-मित्र ते
कलकण्ठो मृत इति । तदाकथं मरणोद्यत मारुत समेत्य कलकण्ठो उच्यते ।

अयो रक्षोभिरपहृता मल्लिका मारुतस्य मारुतस्तेरपदेतन्तात् यद्धि
विजित्याजगाम । नतो श्रीलङ्कराजेनापहृता मन्दाकिनी मारुतनामिह ।
कलकण्ठोऽपि रमयन्तिका गृहीत्वान्यतो जगाम इत्येव कुसुमपुरे घटवामि
परिममाप्यते ।

औत्सुक्य संवर्धयन्त्यो घटना सर्वेचित्य याजित्वा मल्लिकामारुतं
विशेषयन्ति । यथा पञ्चमेऽङ्के मल्लिका जन्मान्तरे लिप्सुमास्तम्बकण्ठघृत-
कृमाण मल्लिकायाश्चीत्वारमाकष्य ता व्याप्ति पतन्ती क्रोडे चकार । ताम-
न्विष्यन्नागनो राजसो मारुत ब्रवीति—

त्वामेव कोमल कलेवरमाभ्रपेय पिप्त्वा पिबामि मधुर रश्मिर मयेष्ट-
मिति ।

तत स्कन्धे निधाय तमेव हरत् राजसस्तेन कृतशिरा दिव्यपुरणत्व
गत इति कल्पनोत्तररामचरितस्य शम्भूकवधमनुहरति । अनेकत्र मन्दाकिनी
योगविद्यया प्रकटयत्यघटितघटना ।

पाणिनीये काव्यशास्त्रे च जागरूकशेमुषीक उद्दण्डो नैव तदायामे
क्वचिदाद्दण्ड्य भजते । अत्र सानुप्रामा काव्यसृष्टिविभावयति सगीतल-
हरीम् यथा—

अमो पुनरुदञ्चिता मधुर-गुञ्जदिन्दिरा
सुगन्धि मलयानिला मदन-गर्व-नादिगन्धना ।

अशोक - तरु - ताडन - कवणित-कामिनो-नूपुरा
हसद्वकुल-धूलिकापटलधूसरा वासराः ॥१.२४

क्वचिद् रूपकै रूपयति नीरूपं वस्तु कविः । यथा—

सा बाला मम हृदयं तस्मिन्नेव क्षणे प्रविष्टामूत् ।
लावण्यामृतधारा परिपोता नेत्रचुलुकाभ्याम् ॥१.१७

क्वचिच्च 'शिव शिव' प्रयोगो हनुमन्नाटकस्य स्मारयति । यथा—

एतानस्याः शिवशिव तनुत्यागवद्धोद्यमायाः
कल्याणाङ्ग्या करुणमधुराञ्छृण्वतो मे विलापान् ।
दाक्षिण्येन द्रवति दययोल्लीयते मोहवृत्त्या
ग्लायत्यार्त्या स्फुटति हृदयं हपंतः स्फायते च ॥६.११

यथा वा—

दूयते शिव शिव यी सरोजताम्री
सैरन्ध्री - करतल - दत्त - लाक्ष्यापि ।
पादौ तौ तिमिरविसंछुले स्थलेऽस्मिन्
संचारं चकितदृशः कथं सहेते ॥८.८

इत्यादिषु भावधारा न क्वचित् सातत्यं जहाति । प्रकारे गुणवचनस्य
द्वित्वमपि जातु तनोत्येव सौभाग्यम् । यथा—

उत्तुङ्ग - स्तनमर - तान्ततान्त - मध्यं
विश्लिष्यद्वधन - कच - चान्तवान्त - सूनम् ॥
चवत्रावज - भ्रमदलि - भीतभीत - नेत्रं
मुग्धाक्षौ मम धुरि मन्दमन्दमेति ॥८.२०

एकोक्तयः प्रायेणोपनिबद्धा भावगम्भीरिमाणं मानयन्ति ।

तां दुर्लभामपि तपोभिरनल्पतप्तै—
जनि तयाप्यभिलषामि कुरङ्गनेत्राम् ।
नीहार - भूधर - किरीट - विलासमाली
मागीरयोमिव जनो मलयाचलस्थः ॥१.४४

अत्रोपमा भौगोलिकं किमपि तत्त्वं प्रत्यक्षयति भावभूमभूमिम् ।
यथा वा—

यत् तिर्यग् चलितं यदश्रुललितं यच्चाञ्चले कूणितं
तत्सर्वं किमु दीर्घयोर्नयनयोर्नसगिको विश्रमः ।

आहोस्विन्मदनुग्रह - व्यसनिनो मारस्य लीतायितं

घिड् मा येन गतव्रणेन किमपि प्रत्याशया कल्पने ॥१४६

एकोक्नयस्तावद् दोषा रङ्गे वैरस्यमेव जनयन्ति । तथाहि ता काव्य-
रूपेण विनोदयन्ति । यथा—

उपचित - घनरागो राग - कल्पव्रतत्या
प्रसन्नमखिल - विघ्नह्वान्त - संघस्य वृष्ट्या ।
कमलमिव करेण प्रातरर्को नसि या
कुवलयनयनाया किन्तु पाणि ग्रहीष्ये ॥

लघवो महान्तश्च भावा अहमहमिकामनुबध्नन्त आकाशमरितीव
तारका कविवाचि निरन्तरा उद्यन्ति । नासौ तेषामेकतममपि निराशयतीनि
कवेशचयन-वैधुर्यमेव प्रकाशयति । अयमेव हेतुर्यत् क्वापि नावश्यका अप्येको-
क्नय आपतन्ति । यथा—

पश्यान्निवे प्रणत-श्रमिन्त-कल्पवतिन
सा मल्लिका प्रियतमा यदि दुर्लभा स्यात् ।
अस्तु स्वरस्त-करणात्-विदून् कण्ठे
वक्त्र ममाद्य पदयोस्तव रक्तपद्मम् ॥

उदृण्डस्य काव्ये आनन्दनिप्यन्द इव रस्यते सुधेव स्वाद्यते हृदयतल्प
इव शय्यतेऽक्षय्य इव कश्चिदनुभूयते सारस्वतो निधि । गीतिप्रकर्षस्तावद्
वियोगप्रस्तावेषु हृद्यता बहति । यथा—

उपरि पतति खण्डे चट्टिका श्वेत-बहुनी
महति किरति विरक्क पुष्पधूतीकुक्कुसम् ।
प्रविशतु भद्रनामि-स्तुष्ट-शेषं क्षुप्ते
परिचलतलिपुम् पल्लवाङ्गार-तल्पम् ॥ ८३३

यथा वा स्मृतिव्यभिचार्यङ्गता गतस्य सभोगशृङ्गारस्य विप्रलम्भ-
विधुरस्य समीहायाताम्—

स्मरामि तव तत् प्रिये जयनमारमन्द गत
सद्योवचनकाङ्क्षिस्तदपि सस्मित ओदितम् ।
चला चलकनीनिवा-तरतनोत्तरङ्गं च तद्
विनाश-शत-मन्धरं वतितरन्धर पीडितम् ॥ ८६

यथा वा पुरुरवसो विलापानुकृतिर्गीतिः —

एतत् तदिन्दुपरिपन्थि नहेन्द्रनील—
 सौन्दर्य-चौर्य-चतुरैरलकैः सनाथम् ।
 आकण्ठमग्नवपुषो हरिणेषणाया
 हा हन्त पश्य मुखसम्बुनि कम्पमानम् ॥ ८.२

अथवा विरहिणो विलापकलापे प्रकर्षं गते प्रलापवचांसि—

तन्वङ्गि दर्शय तदङ्गज-सादंभीम—
 माङ्गल्यदाम-मधुरं वदनेन्दुबिम्बम् ।
 किं नेक्षसे महति सन्तमसे पतन्त—
 मन्धंमविष्णु-सकलेन्द्रियमात्मदासम् ॥

विरहावेशे परां कोटिं मदनेन नीते स्वाभाविकतां भजते निलज्जता,
 मज्जति व्यामोहीधे विमृश्यकारिता, धृष्यते विवेकः कातरत्वेन, मालिन्यं
 याति शालीनता, सभ्यासभ्यसंवादं प्रतिपद्यते वाणी—

हा मज्जीवित-मल्लिके दध नु गतं दासे मयि प्रेम तत्
 त्यक्त्वा मां शरणागततातमदये यव त्व गतानि स्वयम् ।
 पृच्छ त्वं फलकण्ठमुद्वृत्तमति मे चेतो धृतिध्वंसते
 हृडायामयमज्जलिनंधुरया वाचा सकृत् संलप ॥ ८.५

उद्दण्डस्य शृङ्गारिणी वृत्तिर्मन्मथोद्भूदेमेदस्विनी कदाचित् परम्परा-
 कन्थामवधूय परित्यक्तमन्थरालसगतिस्थलथलायमानसर्वाङ्गा रङ्गे ताण्डवं
 प्रचण्डयन्ती रसिकेभ्यो हासावतारं वितरति । यथा—

“सरसिका—(विलोक्य, संस्कृतमाश्रित्य, स्वगतम्)

प्रिय - पाणि - पल्लव - तलामिनुद्रितः

सुदृशः स्तनः श्रमकणैः करम्बितः

अनुयाति नङ्गल-कुशेशयोत्तलसन्—

मदनाभिपेक-मणिकुम्भ-डम्बरम् ॥ ८.३२

ता जाव अहं लदंदरिदा होमि ।

मल्लिका—(स्वगतम्) हन्द ण वधु सक्कुणोमि हत्यकमलादो त्पणं अबहरिदं
 (कथञ्चिदपहरति) ।

मासतः—(सविपादम्) हन्त,

सकृदिव समर्प्य धाले मम हस्ते मदनधमतप्तस्य ।

अपहरसे कुचकुम्भं तृपितकरादभृतकुम्भमिव ॥”

अस्मा तावदृष्टुंस्तुष्टु एव यथा वा तथा वा सगति ।

वसुमती-मानविक्रमम्

वसुमतीमानविक्रमस्य सप्ताङ्कुस्य नाटकस्य प्रणेता केरलीयो दामोदर-
भट्टो मल्लिकामारुतस्य रचयितुरुष्टुष्टस्य समसामयिक पञ्चदश्या
शताब्द्या अपरभागे बभूव । प्रस्तावनायामसावात्मानं वर्णयति—

“अस्ति वक्षिणापथे केरलेषु साक्षादशोकपुरेश्वरो नाम भगवान् पिनाकपाणि ।

अस्त्यद्रिकन्यापतिं पादपीठं विचेष्टमानाशयं पुण्डरीकं ।

नारामणाचार्यं इति प्रहृष्टिं प्राप्तं परां प्राज्ञधिया पुरोग ॥

तस्य चरणारविन्दं युगली गलित-रेणु-परमासु-पात पूत - चेतनासारं सारस्वत-
निधिना साक्षाद्वि-समुद्रं नायकेनैवानेन आत्त्यादेवारभ्य वैपरिचर्तौ वृत्तिमधिकृत्य परा
वाष्णामारोपितं अयं वक्षिरसाधारणमहिमैव ।”

इत्येतेनानुमीयत यदस्य दामोदरस्य गुरुर्नारायणाचार्य आसीत् ।

कालीकटे मानविक्रममाश्रित्य स्थितोऽयं द्वाविडमुष्टुष्ट (मल्लिकामारुतस्य
प्रणेता) प्रतिद्वन्द्विनं पराजित्य केरलानविजेयान् प्रतिष्ठापयति स्म । जीर्णो
भवन्नेष सन्यासेन त्यक्तमन्त्रयोपासनादिकर्मा सवृत्तो वदतिस्म—

हृदावाशे जिह्वादित्यं सदा भाति निरन्तरम् ।

उदयास्तमयो नस्तं कथं सन्ध्यामुपास्महे ॥

अस्य प्रहेलिका अप्येन मूर्धाभिपिक्तं कुर्वन्ति । यथा—

कं खे चरति, का रम्या, किं जप्यं, किं च मूषणम् ।

को वन्द्यः, कीदृशी लज्जा, वीरभक्कटं कम्पिता ॥

अत्र वि, रमा, ऋक्, कटकम्, पिता = वीरभट्कटकम्पितेति समाधानं
चतुर्थे पादे दत्तं विद्यते ।

नाट्यकथानुसारेण मानविक्रमो महाराजो मन्त्रिणं कन्या वसुमतीं
स्वप्ने दृष्ट्वा प्रणयासक्तो बभूव । वसुमत्यपि महाराजं प्रति प्रणयाकुला
जाता । महिषी तद् विज्ञायात्मघातेकमतिमात्मानं कुर्वन्ती कथंकथमपि राजानु-
नीता जीवितुमुदसहत् । अन्ते च वसुमत्या मानविक्रमस्य विवाहं समपद्यत ।

वृषभानुजा

वृषभानुजाया नाटिकायाश्चतुरङ्गिकायाः कर्ता मथुरादासः पञ्चदशीं शताब्दीमलं चकार । अयं चोपप्रयागं सुवर्णशेखरमध्युवास ।

यथानाम नाटिकायां राधाकृष्णयोः प्रणय-लीला विलसति । कृष्णस्य पाणो कस्याश्चिच्चित्रं वीक्ष्य वृषभानुजा कुपिता सती परिणामे स्वकीयमेव चित्रं विज्ञाय मानं मुञ्चति । इत्येवं छायानाट्यत्वमिदं विलोक्यते । पेशलप्रणय-केलिमनुहरन्तो शैली सर्वथा वैदर्भीगुणान् दधाति । अत्र गीतगोविन्दस्य प्रभावः परिलक्ष्यते ।

मुरारिविजयम्

पञ्चाङ्गस्य मुरारिविजयनाटकस्य प्रणयनं जीवरामो याजिकः १४८५ ई० वर्षेऽकार्षीत् । श्रीमद्भागवतस्य दशमे स्कन्धे वर्णितः कृष्णस्य गोपीभिर्विलास एव विषयः ।

नृसिंहपुत्रेण विश्वरूपेण कृष्णभट्टेनापि मुरारिविजयं नाटकं रचितम् ।

दानकेलिकौमुदी

दानकेलिकौमुदीति भाणिकाया रचयिता रूपगोस्वामी जन्मना राजवंशयोऽपि कृष्णचैतन्यस्य सम्प्रदाये दीक्षितो भारते वैष्णवसंस्कृतेर्महान् उन्नायकः पञ्चदशषोडशशताब्द्योर्मध्ये स्वरचनाभिः काव्यप्रभां प्राकाशयत् । तस्याधिकतरा रचनाः षोडशशताब्द्यां विरचिताः । दानकेलिकौमुदी १४६५ ख्रीष्टाब्दे प्रणीतेति निम्नलिखितश्लोकेन प्रमाण्यते—

गते मनुशते शाके चन्द्रस्वरसमन्विते
नन्दीश्वरे निवसता भाणिकेयं विनिर्मिता ॥

दानकेलिकौमुदी-पुष्पिका

अस्यां भाणिकायां कृष्णलीलाचित्रणं सविशेषं वर्तते ।

उपसंहार.

मध्ययुगे सहस्रशो रूपकाणि विरचितानि । तेषु प्रायशो द्विशतो यथा-
कथञ्चिन्मुद्रितरूपेण वा प्राप्ताशेन वा नाम्ना वा मम समक्षं वर्तने । एतेषु
मध्ययुगीनं भारतीय जीवनं समग्रतो विलसति । भारतीय शिष्य — काव्य-चित्र-
मूर्ति वाम्नु-मगीतानि, सामाजिकजीवनं — लोकोत्थान-वार्ता-मनोरजन-
राजशास्त्रेतिहासपुद्गादीनि च रूपकेषु दृष्टमेव वर्णितानि । नि सन्दिग्धमेत-
त्सत्यमेव यन्न सन्ति सर्वाणि रूपकाणि श्रेष्ठानि । न कस्यामपि भाषाया
सर्वाणि पुष्पकानि श्रेष्ठानि भवन्ति । किन्तु मध्यमकोटिकानां पुस्तकानामपि
विमपि वैशिष्ट्यं भवत्येव, येन तेषां सुरक्षा समीहिता स्यात् ।

ज्ञानवद्वुर्बद्धिद्या एवार्धपण्डिता वदन्ति यन्नास्ति मध्ययुगे मस्कृत-
साहित्यस्य प्रकर्षं । भारतीया अपि तथा वदन्त कथं न लज्जन्ते ? परप्रत्यय-
नेयबुद्धीना कृते तु वयं वैदेशिकस्य कीयमहोदयस्यैकस्यैव रूपकस्य प्रह्लादन-
देवविरचिनस्य पार्यपराक्रमव्यायोगस्य विषये सम्मतिं तस्यैव शब्देनो-
दाहराम —

Prahlādanadeva wrote other works of which some verses
are preserved in the anthologies and must have been a man of
considerable ability and merit

नैव म कवि तस्य कृतिर्वा पश्यामर्हति तत्स्वविदाम् । राममद्रमुने
प्रबुद्धरोहिणेय नाट्यकलादृष्ट्या न केवल भारतीयेषु नाट्येषु, अपि तु
विश्वनाट्यमाहित्येऽपि सर्वोत्तमं स्थानमहनि । तत्ताम्रिनय, कथाप्रपञ्च-
कोशल च रमणीयतमे । भगवदञ्जुकीय नाम प्रहसामद्यापि रसविदा समाजे-
ऽभिनयेन वं न रञ्जयति । यदि नाम साहित्यस्य सर्वोच्चविलासो लोकचरित्र
निर्माणाय स्पृहयेत्तहि क्षेमीश्वरस्य चण्डकोशिक, शोलाङ्कस्य विबुधानन्द,
कृष्णमिश्रस्य प्रबोधवन्दोदयं, रामचन्द्रस्य सत्यहरिचन्द्रं, मेघप्रभाचार्यस्य
धर्माश्रुदयं, बालचन्द्रस्य करुणावज्रायुधं, वेदुटनायस्य सकल्पसूर्योदयं
नेमिनाथस्य शमामृतं च सर्वोत्तमानि रूपकाणि गारवतं महिमानं समाद-
लोकप्रियत्वं च भृशमर्जन्ति ।

मध्ययुगे वैदेशिकानां विघमिणा च भारतीयसंस्कृति विध्वंसन प्रवृत्ति
वाघयिन् लोकागारणस्थापेक्षामोत् । एतदेव परिप्रेक्ष्य सन्नित विप्रहराज,

हरकेलिनाटकं, पार्थपराक्रमं, किराताजुनीयव्यायोगः, हम्मीरमदमर्दनं, भीमविक्रम-व्यायोगः, गंगादास-प्रतापविलासं च रचयित्वा कविभिः सन्दिष्टा भारताः —

तस्माद्युध्यस्व भारत

अनेन विधिना राष्ट्ररक्षाभियोगस्य कृते या स्फूर्तिर्व्यपेक्षिता, तामेव सम्पूरयितुं कवयः सम्यक् प्रयतन्ते स्म । तत्र युद्धघोषोऽश्रूयत—

एकः करः कलयति स्फटिकाक्षमालां
घोरं धनुस्तदितरश्च विभति हस्तः ।
धर्मः कठोरकलिकालफदर्थ्यमानः
सत्सद्वियस्य शरणं किमिवानुयातः ॥

अथ च सन्दिष्टा महाराजाः —

औदार्यशौर्यरसिकाः सुखयन्तु भूपाः ।

वीरसूरिः यथा नाम वीरं प्रशंसति—

व्रस्तेषु तेषु सुभ्रटेषु विमो च मग्ने
मग्नास्तु कीर्तिषु निरीक्ष्य जनं मयातंम् ।
यो मित्रबान्धववधूजनवारितोऽपि
वत्सल्यरीन् प्रति रसेन स एव वीरः ॥

बहुविधाः सन्ति रूपकानामभिनवविधा अस्मिन् युगे प्रपञ्चिताः ।
तथा हि—

छायानाट्यप्रबन्धाः — हनुमन्नाटकं, धर्माभ्युदयं, द्रुताङ्गदं, उल्लाघराघवं,
कमलिनीराजहंसं, रामाभ्युदयं, शमामृतम् ।

प्रतीक-नाटकम् — प्रबोधचन्द्रोदयं, मोहराजपराजयं, संकल्पसूर्योदयम् ।

श्रीगदितम् — धर्माभ्युदयम् ।

प्रेक्षणकम् — उन्मत्तराघवम् ।

समवकारः — समुद्रमथनम् ।

ईहामृगः — रुक्मिणी-हरणम् ।

रिम् — त्रिपुरदाहम् ।

नैतेषा नाट्यरूपाणा प्राचीननाट्यसाहित्यपुञ्जे दर्शनं भवति । यदि नामाज्ञानवशान्मध्ययुगस्यैतानि रूपकाणि न समाद्रियन्ते तर्हि कनात्मक-विलासस्य कस्मान्चिदनन्यस्मात् प्रातिभोन्नेपाद् वञ्चिता एवात्मवञ्चका वयम् ।

मध्ययुगीन भारतीयेतिहास-संरचनायाः सस्कृतसाहित्यिककृतीनां सातिशयमुपयोगो वर्तते । तत्रैतिहासिकनाटकानामवतारणाः समृद्धेः । तेषु कौमुदीमहोत्सवः, विद्धशालभञ्जिका, कर्णसुन्दरी, नलितविग्रहराजः, हम्मीर-भदमर्दनः, शङ्खपराभवः, प्रतापसूद्रकल्याणः, गंगादासप्रतापविलासः, वसुमती-मानविक्रमः च विशेषमुल्लेखार्हाः सन्ति ।

जैनसंस्कृतेर्नाटकानि मध्ययुगीन साहित्य प्रकामं शवलयन्ति । बहवस्ते सन्ति जैनकवयो येषां नाट्यकृतयः सस्कृत साहित्य सुसमृद्धं विदधति ।

कश्मीराणां न्यायमजरीकृता जयन्तभट्टेनागमडम्बरेणास्मिन्युगे तद्देशस्य नाट्यरचनानुपलब्धिर्व्याहृत्यते । इयं नाट्यकृतिः काचिदपूर्वमेव सांस्कृतिक-समृद्धिं समक्षयति ।

मध्ययुगस्य नाट्यसाहित्येन भारतवर्षस्य प्रादेशिकभाषासु विलिखितं साहित्यं विशेषतो नाटकादीनि सम्यक् प्रभावितानि । अनुमन्धानदिशायां सस्कृत-नाटकानां महत्त्वं तत्र विलसत्येव ।

सस्कृतनिघिरक्षकाणां भारतीयानां गौरवसंवर्धनायैव मध्यकालिक-नाट्यकोपमेधनमिति निश्चप्रचम् ।

— — —

प्रथमं परिशिष्टम्

प्राप्तांश-रूपकाणि

रूपकनाम	कोटिः	लेखकनाम	अंशदाता ग्रन्थः
अनङ्गसेना-हरिनन्दि	प्रकरण	शुक्तिवास कुमार	नाट्यदर्पण
अभिज्ञान-जानकी	नाटक		वक्रोक्तिजीवित
अभिनवराघव	नाटक	क्षीरस्वामी भट्टेन्दुराज	ना० द०, २० सु०
अभिसारिका-वञ्चितक		विशाखदेव	अभिनवभारती, शृ० प्र० भाव प्रकाशन
आनन्दकोश	प्रहसन		रसार्णवसुधाकर
इन्दुलेखा	नाटिका		शृंगार-प्रकाश, ना० द० नाट्यदर्पण
इन्दुलेखा	वीथी		भावप्रकाशन
उदयन-चरित	प्रकरण		दशरूपकावलोक, साहित्यदर्पण
उदात्तराघव	नाटक	मायुराज	वक्रोक्तिजीवित, नाट्य- दर्पण, दशरूपकावलोक; शृंगार प्रकाश, सरस्वती कण्ठाभरण, सा० द०,
कनकजानकी		क्षेमेन्द्र	सरस्वतीकण्ठाभरण
करुणाकन्दल	अङ्क	भारद्वाज	रसार्णवसुधाकर
कलावती			ना० ल० २० को०
कामदत्तापूर्ति			ना० ल० २० को०
कीचकभीम	नाटक		ना० ल० २० को०

गंगातरंगिका	पारिजातलता	भावप्रकाशन
गंगाभगीरथ	उत्सृष्टिकाङ्क	भावप्रकाशन
गोडविजय	काव्य	भा० प्र०
ग्रामेयी	नाटिका	ना० ल० र० को०
जामदग्न्यजय	व्यायोग	दशरूपक
तरङ्गदत्त	प्रकरण	दश० अव०, भा० प्र०
		शृ० प्र०
		ना० शा०
त्रिपुरदाह	डिम	भावप्रकाशन
तारकोद्धरण	डिम	भावप्र०
त्रिपुरमर्दन	प्रेक्षणक	भावप्रकाशन
देवीपरिणय	नाटक	ना० ल० र० को०
देवीमहादेव	उल्लाप्यक	सा० द०
		ना० द०
		सा० द०
द्रौपदीस्वयंवर	प्रहसन	भावप्रकाशन
धूर्तचरित	भाण	भा० द०
नन्दिमालि	नाट्यरासक	भावप्रकाशन
नर्मवनी	नाटक	ना० ल० र० को०
नलविजय	नाटक	भावप्रकाशन
नलविजय	प्रेक्षणक	ना० ल० र० को०
नृसिंहविजय	भाण	भावप्र०
पत्रलेखा	प्रकरण	२० सु०
पद्मावती परिणय		सा० द०
पावतीसम्भोग	प्रकरण	अभि० भा०
पुष्पभूषिण	नाटक	व० जी०, ना० द०,
प्रतिज्ञाचाणक्य	वीथी	अभि० भा०
प्रतिमानिरुद्ध	रविपति त्रिपुरान्तक	
प्रेमाभिराम		

विन्दुमती	दुर्मल्लिका	सा० द०
भीमविजय	नाटक	ना० ल० २० को०
मदनिकाकामुक	रासक	ना० ल० २० को०
मदलेखा	त्रोटक	भावप्र०
माणिक्यवल्लिका	कल्पवल्ली	भावप्र०
माधवीवीथिका	वीथी	रसा० मुधा०
मायाकापालिक	सल्लापक	सा० द०, ना० ल० को०
मायाकुरंगिका	ईहामृग	२० मु०
मायामदालसा	सल्लापक	ना० ल० २० को०
मारीचवध	रागकाव्य	अभि० भा०
मालविका	वीथी	सा० द०
मूलदेवचरित	प्रकरण	अभि० भा०
मेनकानाहुप	त्रोटक	ना० ल० २० को०
मेनकाहित	रासक	सा० द०
यमलार्जुन-वध	गोष्ठी	भावप्रकाशन
यादवोदय	काव्य	सा० द०
राघवविजय	रागकाव्य	अभि० भा०
राजराजेश्वर	नाटक	Aspects of India's History and culture by K. A Nilkanth Shastri.
राधावीथी	वीथी	ना० ल० २० को०
रामानन्द	श्रीगदित	भावप्रकाशन
रामानुज	अङ्क	भावप्रकाशन
रेवतीपरिणय	नाटक	ना० ल० २० को०
रेवतमदनिका	गोष्ठी	सा० द०

सलितनागर	भाण		ना० ल० २० को०
लीलामधुकर	भाण		मा० ६०
वकुलवीथी	वीथी		भावप्रकाशन, ना० न० २० को०
बालिवध	प्रेक्षणक		भावप्रकाशन, ना० ल० मा० ६०
विश्रान्तशूद्रक		शूद्र	शृ० प्र०
विनामवती	नाट्यरासक		ना० ल० २० को० मा० ६०
धीणावनी	भाणी		भावप्रकाशन, मा० ल० २० को०
वृत्तोद्धरण	डिम		भावप्रकाशन, ना० ल० २० को०
शक्रानन्द	समवकार		ना० ल० २० को० मा० ६०
शमिष्ठा-ययाति	अंक		ना० ल० २० को०
शशिकामदत्त	नाटक		ना० ल० २० को०
शगिविलास	प्रहसन		भावप्रकाशन
शारदचन्द्रिका	अङ्क	भट्टवाण	ना० ल० २० सा० ६०
शृंगार-तिनक	प्रम्यानक		भावप्रकाशन २० मु०
शृंगारमञ्जरी	भाण		ना० ल० २० को०
सत्यभामा	गोष्ठी		अभि० भा०
समुद्रदत्तचेष्टित	प्रकरण		सा० ६०
समुद्रमयन	समवकार		भावप्रकाशन
सागरकौमुदी	प्रहसन		भावप्रकाशन
सुग्रीवकेलन	काव्य		भावप्रकाशन
सैरन्ध्रिका	प्रहसन		भावप्रकाशन
स्तम्भितरम्भक	लोटक		भावप्रकाशन

द्वितीयं परिशिष्टम्

अप्राप्तरूपकाणि

रूपकं नाम	कोटिः	लेखकनाम	निर्देशकग्रन्थः
अनङ्गवती	नाटिका		नाट्यदर्पण
अमृतमन्थन	समवकार		नाट्यशास्त्र
अमोघराघव			रसार्णवसुधाकर
उत्कंठितमाधवकाव्य			ना० ल० र० कोश
उदात्तकृंजर	उल्लोप्यक		भावप्रकाशन
उर्वशीमर्दन	ईहामृग		ना० ल० र० को०
उर्वशी-विप्रलम्भ	नाटक		भावप्रकाशन
उषाहरण	नाटक		ना० ल० र० को०
कनकावतीमाधव	शिल्पक		ना० ल० र० को०, सा० द०
कन्दर्पकेलि	प्रहसन		सा० द०
कलिकेलि	प्रहसन		भावप्रकाशन
कामदत्त	प्रकरण	शूद्रक	पद्मप्राभृतक, र० नु०
कामदत्ता	भाणिका		ना० ल० र० को० सा० द०
कामदत्ता	डोम्बी		भा० प्र०
कुन्दशेखरविजय	ईहामृग		ना० ल० र० को०
कुसुमशेखर-विजय	ईहामृग		भा० प्र०, सा० द०
केलिरैवतक	हल्लीस		ना० ल० र० को०, सा० द० भा० प्र०
कौशलिका	नाटिका	भवनुतच्छूडः	ना० द०
क्रीडारसातल	श्रीगदित		ना० ल० र० को० सा० द०

कृत्यारावण	नाटक		अभिनवभारती ना० ल० २० को० ना० द०, सा० द० काव्यानुशासन औ० वि० च०
गुणमाला	होम्बिका		
चित्रभारत	नाटक	क्षेमेन्द्र	ना० द०
चित्रोत्पलावलम्बितक	प्रकरण	शङ्कुक	अभिनवभारती
चूडामणि	होम्बिका		ना० द०, व० जी०, दश० अव० शृ० प्र० म० क०, सा० द०
छलितराम	नाटक		ना० ल० २० को०
जानकीराघव	नाटक		अभि० भा०, ना० द०, शृ० प्र० ना० ल० २० को०
देवीचन्द्रगुप्त	प्रकरण	विशाखदेव	ना० ल० २० को० ना० ल० २० को०, २० सु० अभि० भ०, दश० अव० ना० द०, शृ० प्र० ना० द०
नरकवध	नाटक		सा० द० ना० द० अभिनवभारती, व० जी०
पद्मावती-परिणय	प्रकरण		सा० द०
पाण्डवानन्द	नाटक		शृ० प्र०
पार्थ-विजय	नाटक	तिलोचन	अभि० भा०
पुष्पद्रुपितक	प्रकरण	ब्रह्मयश स्वामी, चन्द्रशेखर	सा० द० ना० द० रमाणवसुधाकर
पुष्पमाला			ना० द०
पुल्लमक रूपक			ना० ल० २० को०
प्रद्युम्नाम्पुदय	नाटक		ना० द०
प्रभावती	नाटिका	विश्वनाथ	रमाणवसुधाकर
प्रयोगाम्पुदय	प्रकरण		ना० द०
प्रहसन	प्रहसन		ना० द०
वाल्मिकी वचितक	नाटक	विशाखदेवी	ना० ल० २० को०
मदनमजुला	नाटक		ना० द०
मनोरमावत्सराज	नाटक	भीमट	

महेश्वरानन्द	नाटक		२० सु०
मायापुष्पक	नाटक		ना० द०
मारोच्चरितक	नाटक		ना० ल० २० को०
मुकुटनाडितक	नाटक		शृ० प्र०
ययानि-विजय	नाटक		सा० द०
यादवाभ्युदय	नाटक	रामचन्द्र	ना० द०
रघुविलास	नाटक	रामचन्द्र	ना० द०
रम्भानलकूवर	त्रोटक		ना० ल० २० को०
राघवाभ्युदय	नाटक	रामचन्द्र	ना० द०
राघवाभ्युदय	नाटक	क्षीरस्वामी	ना० ल० २० को०
			सा० द०
रामचरित	नाटक		अभि० भा०
राधाविप्रदम्भ	रामकाङ्क्ष	भेज्जल	अभि० भा०
रामविक्रम	नाटक		ना० ल० २० को०
रामानन्द	नाटक		काव्यमीमांसा, शृ० प्र०
रामाभ्युदय	नाटक	यशोवर्मा	ना० द०, शृ० प्र०
रोहिणीमृगाङ्क	प्रकरण	रामचन्द्र	ना० द०
ललितरत्नमाला	नाटिका	क्षेमेन्द्र	औ० वि० च०
लावण्यवती	काव्य	क्षेमेन्द्र	औ० वि० च०
वत्सराजचरित	नाटक		अभि० भा०
वनमाला	नाटिका	रामचन्द्र	ना० द०
वासवदत्तानाट्यपार	नाट्यपार	सुबन्धु	अभि० भा०
विकटनितम्बा	प्रहसन		अभि० भा०
विक्रान्तशूद्रक	नाटक		शृ० प्र०
विधिविलसित	नाटक		ना० द०
विलक्षदुर्योधन	नाटक		ना० द०
वीरभद्रविजृम्भण	डिम		२० सु०
वीरानन्द	नाटक		२० सु०
शर्मिष्ठापरिणय	नाटक		ना० ल० २० को०

पुस्तक नाम-संक्षेप

ना० शा०	=	नाट्यशास्त्र	३००	ख्रीष्टाब्द- पूर्वत	३००	ख्रीष्टाब्द यावत्
व० जी०	=	वक्रोक्तिजीवित	८५०	,,		
अभि० भा०	=	अभिनवभारती	८८०	,,	१०३०	,,
दश० अव०	=	दशरूपक-अवलोक	८७५	,,	१०००	,,
शृ० प्र०	=	शृङ्गारप्रकाश	१००५	,,	१०५४	,,
स० क०	=	सरम्बतीकण्ठाभरण	१००५	,,	१०५४	,,
औ० वि० च०	=	औचित्य विचारचर्चा	१०५०			
ना० द०	=	नाट्यदर्पण	१०८३	,	११७३	,,
भा० प्र०	=	भावप्रकाशन	११७५	,,	१२५०	,,
प्र० रु० य० भू०	=	प्रतापरुद्रयशोभूषण	१२७५	,,	१३२५	,,
सा० द०	=	साहित्यदर्पण	१३००	,,	१३४०	,,
र० सु०	=	रमाणनमुधाकर	१३४०	,,	१३६०	,,
ना० च०	=	नाटकचन्द्रिका	१४७०	,,	१५५४	,,

नाटकानां प्रकाशनादि-विवरणम्

नाटकानाम्

प्रकाशक प्राप्तिस्थानादि

अञ्जना पवनञ्जयम्—माणिक्यचन्ददिगम्बरजेन ग्रन्थमालाया मुम्बईत १८५०
ख्रीष्टाब्दे प्रकाशितम् ।

अनर्घराघवम्—विद्याभवन सस्कृतग्रन्थमालाया काशीत प्रकाशितम् ।

भागमङ्गलम्—अनन्तलाल ठाकुरेण प्रकाशितम् । काश्चा चौखम्भा विद्याभव-
नत प्राप्यम् ।

भास्कर्यं चूडामणि — विद्याभवन-सस्कृतग्रन्थमालाया काशीत प्रकाशितम् ।

सन्मत्तराघवम्—(विरूपाक्षकृतम्) अक्षयार साइबेरी-मद्रासत प्रकाशितम्
(भास्करकविकृतम्) ।

उन्मत्तराघवम्—काव्यमाला — १६ तमे प्रकाशितम् ।

उन्मत्तराघवम्—गायकवाड ओ० सीरीज बडौदात प्रकाशितम् ।

कनकलेखाकल्याणम्—चौखम्भाविद्याभवनत १८८० ख्रीष्टाब्दे प्रकाशितम् ।

कमलिनीराजहंसम्—त्रिवेन्द्रम् नगरे १८४७ ख्रीष्टाब्दे प्रकाशितम् । उज्ज-
यिन्या विक्रमकीर्तिमन्दिरे लभ्यम् ।

कल्याणव्यायुधम्—जैनात्मानन्दसभात ५६ संख्याक प्रकाशितम् ।

कर्णसुन्दरी—काव्यमाला ७ संख्याक प्रकाशनम् ।

कपूरचरित भाण —गायकवाड ओ० सी० बडौदानगरे प्रकाशितम् ।

कपूरमजरी—१८३८ ख्रीष्टाब्दे कलकत्ता-विश्वविद्यालयेन प्रकाशितम् ।

कल्याण-सौगन्धिकम्—(१) मेहरचन्दलच्छमनदास, लाहौर Bulletin of the
School of Oriental and African Studies,
London III PP. 33-50 प्रकाशितम्, चिरजीव-
पुस्तकालये, आगरा-नगरे लभ्यम् ।

किराताजुनीय-उयायोग —गायकवाड ओ० सी० बडौदानगरे प्रकाशितम् ।

कादम्बरीकल्याणम्—मद्रास-नगरीत १८३६ ख्रीष्टाब्दे प्रकाशितम् ।

कुबलपावली

कोमुदो महोत्सवम्—१८२८ ख्रीष्टाब्दे मद्रासत । २००८ संवत्सरे
प्रयागत । भारती भवनपुस्तकालये प्रयागे लभ्यम् ।

कौमुदी-मित्रानन्दम्—जैन आत्मानन्दसभा भावनगरतः प्रकाशितम् । बम्बई-
नगरस्थभारतीयविद्याभवने लभ्यम् ।

गङ्गादासप्रतापविलासम्—गायकवाड-ओ० सी० १८७३ ख्रीष्टाब्दे प्रका-
शितम् ।

गोरक्षनाटकम्—काव्यमालायां मुम्बईतः ।

अण्डकौशिकम्—बङ्गाल एशियाटिक सोसाइटीतः १८६२ ख्रीष्टाब्दे प्रकाशि-
तम् । विद्याभवन-संस्कृत ग्रन्थमालातः काश्यां प्रकाशितम्
१८६५ ख्रीष्टाब्दे ।

चन्द्रकला—प्रयागस्थ-देवभाषा प्रकाशनेन २०२३ विक्रमसंवत्सरे प्रकाशितम् ।

चन्द्रलेखाविजयप्रकरणम्—अप्रकाशितमेव हस्तलिखित ग्रन्थागारे जैसलमेरे
वर्तते ।

ज्योतिः प्रभाकल्याणम्—बंगलौरनगरे १८८३-८४ ख्रीष्टाब्दे काव्याम्बुधि-
पत्रिकायामध्यायं प्रकाशितम् ।

तपती-मंवरणम्—त्रिवेन्द्रम् सीरीज ११ प्रकाशितम् प्रयाग-विश्वविद्यालय-
पुस्तकालये लभ्यम् ।

तापसवत्सराजम्—साहित्य-अण्डार-मेरठतः १८६८ ख्री० प्रकाशितम् ।

त्रिपुरदाहम्—गायकवाड ओ० सी० बडोदातः प्रकाशितम् ।

दानकैलिकौमुदी—अप्रकाशिता । लेखकसविधे वर्तते ।

दूताङ्गदम्—काव्यमालायां प्रकाशितम् ।

द्रौपदी-स्वयंवरम्—जैनात्मानन्द-सभा-भावनगरतः १८९८ ख्रीष्टाब्दे प्रकाशि-
तम् ।

धनञ्जय-विजयम्—काव्यमालायां ५४ तमे प्रकाशितम् । कलिकाताया
जीवानन्दविद्यासागरेणापि प्रकाशितम् ।

धर्माभ्युदयम्—आत्मानन्दसभा, भावनगरतः प्रकाशितम् । चिरंजीव पुस्तकालये
आगरानगरे लभ्यम् ।

धूर्तसमागमम्—Anthologia Sanscritica इति पत्रिकायां प्रकाशितम् ।

नरकामुर-विजयम्—हैदराबादस्थोस्मानिया विश्वविद्यालयतः १८६९ वर्षे
प्रकाशितम् ।

नलविलासम्—गायकवाड ओरिएण्टल-सीरीज बडोदातः प्रकाशितम् ।

नारायणी-विलासम्—मद्रासनगरे शा० हस्तलिखित ग्रन्थागारे ।

निर्भयभीमम्—यशोविजयग्रन्थमालायां १८ वाराणसीतः प्रकाशितम् ।

नैषधानन्दम्—हस्तलिखितम् । Peterson's Report 3. 340 ff.

पाण्डवाभ्युदयम्—सन्दननगरस्थेण्डियाफिमे ४१८७ मध्याकं हस्तलिखितं वर्तते ।

पारिजात मञ्जरी—१८६३ ख्रीष्टाब्दे भोपालत प्रवाशिता ।

पारिजात हृणम्—साहित्य प्रकाशने दिन्लीत १८६० ख्रीष्टाब्दे प्रकाशितम् ।

पार्यपराक्रमम्—गायकवाड खोरियण्टल सीरीजे १८१७ ख्रीष्टाब्दे प्रकाशितम् ।

रंगनाथज्ञाविद्यानुसन्धान मंस्थाने प्रयागनगरे लभ्यम् ।

पावनी-परिणयम्—थीरग-कुम्भकोणत प्रकाशितम् । मुम्बईत काव्यमालायाम् ।

प्रनापछद्र-कल्याणम्—त्रिवेन्द्रम् संस्कृत मीरीजे प्रकाशितम् ।

प्रद्युम्नाभ्युदयम्—त्रिवेन्द्रम्-मस्कृत-मीरीजे प्रकाशितम् । वाराणस्या मस्कृत

विश्वविद्यालयस्य पुस्तकालये लभ्यम् ।

प्रदुद्धरौहिणेयम्—आत्मानन्दसभा, भावनगरत प्रकाशितम् । चिरजीवपुस्तका-

लये आगरा नगरे लभ्यम् ।

प्रबोधचन्द्रोदयम्—विद्याभवन-संस्कृतग्रन्थमालाया काशीत ।

प्रसन्नराघवम्—काव्यमालायाम् । विद्याभवन-संस्कृतग्रन्थमालाया काशीत

प्रकाशितम् ।

षाणामुर विजयम्—सजौरस्य सरस्वती-महल हस्तलिखित-ग्रन्थागारे ५२२३

सदयाकं लभ्यम् ।

बालभारतम्—काव्यमालाया कर्पूरमञ्जर्या सह प्रकाशितम् ।

बालरामायणम्—जीवानन्दविद्यामगरेण, कनिकाताया प्रकाशितम् ।

भगवदञ्जुकीयम्—मगलोदयम् प्रेम त्रिचूरत प्रकाशितम् ।

भीमविक्रम व्यायोग—गायकवाड-ओ० सी० १५१ तमे प्रकाशित ।

भैरवानन्दम्—१८७३ ख्रीष्टाब्दे पीयूष प्रकाशनेन प्रथमे मुद्रितम् ।

मन्निकामकरन्दम्—१८७८-१८७८ ख्रीष्टाब्दे मम्बोधिपत्रिकाया अहमदाबाद-

नगरे प्रकाशितम् ।

मल्लिकामारतम्—जीवानन्दविद्यामगरेण कनिकाताया १८८० वर्षे प्रकाशि-

तम् । मागरविश्वविद्यालय पुस्तकालये लभ्यम् ।

मुरारि-विजयम्—हस्तलिखित कनिकाताया शा० संस्कृत-महाविद्यालये वर्तते ।

मैथिली-कल्याणम्—माणिकचन्द-दिगम्बरजैन-ग्रन्थमाला १८७३ ख्रीष्टाब्दे

प्रकाशितम् ।

मोहराजपराजयम्—गायकवाड-खोरियण्टल-सीरीजे बडोदात प्रकाशितं

संस्कृतविश्वविद्यालयस्य पुस्तकालये लभ्यम् ।

रम्भामञ्जरी—काश्या पार्श्वनाथानुसन्धानकेन्द्रे लभ्या । १८८८ ख्रीष्टाब्दे

निर्णयसागर-प्रेस-मुम्बईत प्रकाशिता ।

- रामाभ्युदयम्—लन्दननगरस्थेण्डियाफिसे ४१८७ संख्याकं हस्तलिखितम् ।
 रुक्मिणी-हरणम्—गायकवाड ओ० सी० वडोदानगरे प्रकाशितम् ।
 लटकमेलकम्—संस्कृत-ग्रन्थमालायां, चौखम्भाविद्याभवनतः काश्यां प्रकाशितम् ।
 ललितविग्रहराजम्—इण्डियन ऐण्टिक्वेरी वर्प २० तमे प्रकाशितम् ।
 वसुमती-मानविक्रमम्—अप्रकाशितमेव कोल्लिकोटनगरस्थकुट्टुचेट्टन सविधे,
 त्रिचूरे च नारायणपिशरोटी सविधे वर्तते ।
 विक्रान्त-कौरवम्—माणिकचन्द दिगम्बरजेन ग्रन्थमाला, वम्बई १८७२ ।
 विजयश्रीनाटिका—टी० टी० नगर भोपालतः प्रकाशितम् ।
 विटनिद्राभाणः—मद्रासनगरे ३७५५ संख्याकं शासकीय-हस्तलिखित ग्रन्थागारे
 लभ्यम् ।
 विद्वशालभञ्जिका—विद्याभवन-संस्कृतग्रन्थमालायां काशीतः प्रकाशिता ।
 विबुधानन्दम्—चउपन्न-महापुरुषचरिये काशीतः प्रकाशितम् । हरियाना
 बुकडिपो, रेलवेरोड, रोहतकात् १८५५ ख्रीष्टाब्दे प्रकाशितम् ।
 पार्श्वनाथ-विद्यालय-रिसर्च-इंस्टिट्यूटे लभ्यम् ।
 वीणावासवदत्तम्—कुप्पूस्वामीशास्त्रीरिसर्च-संस्थान-मद्रासतः १८६२ ख्रीष्टाब्दे
 प्रकाशितम् ।
 वृषभानुजा नाटिका—काव्यमालायां ४६ संख्या प्रकाशिता ।
 शङ्खपराभवम्—गायकवाड ओ० सी० प्रकाशनम् ।
 शमाभृत—जैनात्मानन्द-सभा-भावनगरतो मुनिधर्मविजयेन प्रकाशितम् ।
 शृङ्गारभूषणम्—मुम्बईतः काव्यमालायां ५८ संख्याकं १८८६ ख्रीष्टाब्दे
 प्रकाशितम् ।
 सङ्कल्पसूर्योदयम्—अडयार लाइब्रेरी, मद्रास ।
 सत्यहरिचन्द्रम्—काव्यमालायां
 समुद्रमथनम्—गायकवाड ओ० सी० वडोदातः प्रकाशितम् ।
 सुभद्रानाटिका—माणिकचन्ददिगम्बरजेनग्रन्थमालायां १८५० ख्रीष्टाब्दे
 प्रकाशिता ।
 सुभद्राधनञ्जयम्—त्रिवेन्द्र-संस्कृत-सीरीज १३ प्रकाशितम् । प्रयाग-विश्वविद्यालय-
 पुस्तकालये लभ्यम् ।
 सुभद्रा-परिणयनम्—सरस्वती भवन-टेक्स्ट ७७ काश्यां प्रकाशितम् ।
 सोमवत्-त्रियोगानन्दम्—Triennial Cat of Skt. Mss. in Oriental Library
 Madras II 2276 ।
 सौगन्धिकाहरणम्—विद्याभवन-संस्कृतग्रन्थमालायां काशीतः प्रकाशितम् ।
 हनुमन्नाटकम्—चौखम्भा सीरीज, वाराणसी ।
 हम्मीरमद-मर्दनम्—गायकवाड-आ० सी० वडोदातः १० संख्याकं प्रकाशितम् ।
 संस्कृतविश्वविद्यालयस्य पुस्तकालये काश्यां प्राप्यम् ।
 हास्यचूडामणिः—गायकवाड-ओ० सी० वडोदातः प्रकाशितः ।

शब्दानुक्रमणिका

अगस्त्य	११२	चन्द्रकला	१२७
अञ्जनापवनञ्जय	११०	चन्द्रलेखाविजय	७०
अनघंराघव	७	चन्द्रिकाकलापीड	१३८
अरुणगिरिनाथ	१३३	छायानाटक	१०५, १४२, १४५
आगमहम्बर	८	जयदेव	८३
आश्चर्यचूडामणि	१७	जयन्त भट्ट	८
ईहानुंग	८८	जीवरामयाज्ञिक	१४८
उदात्तराघव	१५	ज्योतिरीश्वर	११८
उद्दण्ड	१४३	ज्योति प्रभाकल्याण	१२
उन्मत्तराघव	१२१, १३५	डिम	८८
उत्तराघराघव	८८	नपनीसवरण	१८
कनक लेखाकल्याण	१२३	नापसवत्सराज	६
कमलिनीराजहम	१२३	त्रिपुरदाह	८८
करुणावज्यायुध	१०३	दानकैलिकौमुदी	१४८
कणमुन्दरी	५२	दामोदरभट्ट	१४७
कपूरचरितभाण	८७	दूताञ्जद	१०५
कपूरमञ्जरी	३४	द्वीपदीस्वयवर	७३
कल्याणसौगन्धिक	२५	धनञ्जयविजय-व्यायोग	१३३
कादम्बरी-कल्याण	११३	धर्मसूरि	८३
किरातजुनीयव्यायोग	८६	धर्माभ्युदय	११८
किशारिका	३	धूतसमागम	१३३
कुबलपावलो	१२२	नरकासूर विजय	११३
कुलशेखर वर्मा	१८	नरसिंह	६०
कृष्णमिश्र	४३	नलविलास	१३७
कौमुदी महोत्पव	३	नारायणविलमित	६५
कौमुदीमित्रानन्द	६६	निर्भयभीम व्यायोग	२५
क्षेमीश्वर	३४	नीलकण्ठ	१४१
गङ्गादासप्रतापविलास	१३८	नेमिनाथ	३८
गोरक्षविजय	१३२	नेपथ्यानन्द	१३८
चण्डकौशिक	३५	पाण्डवाभ्युदय	

पारिजातमञ्जरी	८७	मैथिलीकल्याण	११०
पार्थपराक्रमव्यायोग	७१	मोक्षादित्य	१२१
पार्वती-परिणय	१३१	मोहराज-पराजय	७४
पूर्णसरस्वती	१२३	यशःपाल	७४
प्रतापरुद्रकल्याण	११२	यादवाभ्युदय	६५
प्रतीकनाटक	४३	रघुविलास	६३
प्रद्युम्नाभ्युदय	११७	रत्नपञ्चालिका	१२२
प्रमुद्धरीहिण्येय	७५	रम्भामञ्जरी	१११
प्रबोधचन्द्रोदय	४३	रविवर्माकुलशेखर	११७
प्रसन्नराघव	८३	रसार्णव-मृधाकर	१२२
प्रह्लादनदेव	७१	राघवाभ्युदय	६४
प्रेक्षणक	१३५	राजशेखर	२८
वाणासुरविजय	१३१	रामचन्द्र	५८
वालचन्द्रमूरि	१०३	रुक्मिणीहरण-ईहामृग	८८
वालभारत	३१	रूपगोस्वामी	१४८
वालरामायण	३०	रोहिणीमृगाङ्क	६६
विल्हण	५२	रामचन्द्र	७५
ब्रह्मसूरि	१३२	रामदेव-व्यास	१३७
भगवदञ्जुकीय	४८	रामवर्मा	१३८
भास्करकवि	१२१	रामाभ्युदय	१३८
भीम-विक्रम-व्यायोग	१२१	लटकमेनक	६८
भैरवानन्द	१२७	ललितविग्रहराज	७१
मणिक	१२७	वत्सराज	८५
मथुरादास	१४७	वनमाला	६७
मदनकवि	८७	वसुमती-मानविक्रम	१४७
मल्लिका मकरन्द	६७	वामनभट्ट	१३१
मल्लिकामास्त	१४३	विक्रान्तकौरव	१०८
महानाटक	१	विग्रहराजदेव	७०
मायुराज	५	विजयपाल	१०४
मुरारि	७	विज्जका	३
मुरारि-विजय	१४८	वितनिद्राभाण	१२६
मेघप्रभाचार्य	८३	विद्वशालभञ्जिका	३२

विद्यानाथ	११२	मत्यहरिश्चन्द्र	६२
विद्यापति	१३२	समवकार	८१
विबुधानन्द	२३	समुद्रमयन समवकार	८१
विरूपाक्ष	१३४	सिंहमूपाल	१२२
विश्वनाथ	११४	सुवालावज्रतुण्ड	११६
विश्वनाथ-महापात्र	१२७	मुभट	१०५
वीणावासवदत्त	८३	मुभट्टा	१११
वृत्तकोश	२८	मुभट्टा घनञ्जय	२१
वृषभानुजा	१४८	मुभट्टापरिणयन	१३७
वेङ्कटनाथ	११८	सोमदेव	७१
वेदान्तदेशिक	१८	सोमवलिनयोगानन्द	१३३
शक्तिमद्र	१७	सोमेश्वर	८८
शङ्खधर	६८	सौगन्धिकाहरण व्यायोग	११४
शङ्खपरामव	१००	हनुमन्नाटक	१
शमामृत	१४१	हम्मीरमदमदन	१०१
शीलाङ्क	२३	हरकेलिनाटक	७०
शृङ्गारमूषणमाण	१३१	हरविलास	२८
श्रीगदित	१०३	हरिहर	१००
श्रीराम	१२६	हस्तिमत्स्य	१०८
सकल्पसूर्योदय	११८	हास्यचूडामणि	८८